

BAKİ UNİVERSİTETİNİN XƏBƏRLƏRİ

ВЕСТНИК
БАКИНСКОГО УНИВЕРСИТЕТА

NEWS
OF BAKU UNIVERSITY

HUMANİTAR ELMLƏR
seriyası

серия
ГУМАНИТАРНЫХ НАУК

series of
HUMANITARIAN SCIENCES

№ 2
2020

DİLÇİLİK

UOT 81; 81`271

MƏHSULDAR NİTQ FƏALİYYƏTİ: DANIŞIQ VƏ YAZI

F.A.ŞİRİYEV

Bakı Dövlət Universiteti
fikratshiriyev@bsu.edu.az

Məqalədə danışmaq və yazmaq haqqında maraqlı məsələlər qaldırılır. İnsanın nitq fəaliyyətinin bu iki məhsuldar növünün xüsusiyyətləri, xarakterik cəhətləri və bir-birindən fərqli keyfiyyətləri qabardılır. Danışığın spesifik cəhətləri-yanılmalar, sözburaşmalar və dayanmaların, həmçinin bu zaman baş verən uzunçuluq (taftalogiya) və yığcamlığın (lakonizmin) bir-birini əvəzləməsinin səbəbləri açıqlanır. Fikrin qrafik işarələrlə ötürülmə forması olan yazının qabaqcadan hazırlanması, monoloji qaydada reallaşması, danışığa nisbətən mürəkkəb quruluşa malik olması onun fərqli cəhətləri kimi təqdim olunur. Məqalədə irəli sürülən müddəalar konkret faktlarla əsaslandırılır. Cəmiyyətin inkişafında mühüm amillərdən sayılan danışmaq və yazmaq, həm də hər bir fərdin intellektinin, mədəni səviyyəsinin göstəricisi kimi dəyərləndirilir.

Açar sözlər: danışmaq, nitq qəlibi, yanılma, taftalogiya, lakonizm, yazı, monoloq, nitq fəaliyyəti

Danışmaq (şifahi nitq yox!) - nitq fəaliyyətinin bir növüdür və şifahi ünsiyyət əsasən onun vasitəsilə reallaşır. Danışmaq vaxtı nitqin səslənməsi (ifadəsi) dinləyənin gözü qarşısında əmələ gəlir, nitqin reallaşması, tələffüzü anında yaranır. Buna görə də danışılan nitq (danışmaq) ilə yazılı nitqin (şeyrin əzbər deyilməsi, əvvəldən yazılmış mətnin - sənədin, sərəncamın, əmrin, məruzənin və s. oxunması) səslənməsini bir-birindən ciddi ayırmaq lazımdır.

Danışmaq zamanı fikir sözü qabaqlayır, bu da özlüyündə müəyyən çətinliklər yaradır. Çünki formalaşmış fikri çatdırmaq üçün beyində dil vasitələrini seçmək lazım gəlir [4, 238]. Bununla danışığın digər özünəməxsusluqları da izah edilə bilər:

- yanılmalar, söz buraxılması, cümlə üzvləri ardıcılığının pozulması;
- müxtəlif fasilələr, başlanğıc üslubun qırılması, onun başqasıyla əvəzlənməsi;
- müxtəlif funksiyalı (tərəddüdü dayanma, daha dəqiq ifadə axtarışı üçün; düşünmə dayanması, fikrin daha dəqiq ifadə olunma variantını tapmaq üçün; vurğulu dayanma, dinləyicilərin danışığa lazımı diqqət yetirməməsinə etiraz

kimi, onları diqqətə cəlb etmək məqsədilə; yeni mövzuya keçidlə bağlı dayanma və s.) dayanmalar.

Danışiq prosesində şifahi deyim yaradan şəxs avtomatik olaraq özünün və dinləyənlərin emosional halına, olduğu vəziyyətə, auditoriyanın xüsusiyyətlərinə uyğun nitq qəliblərindən, tipik söz birləşmələrindən istifadə edir [6, 27]. Məsələn, deyək ki, dərslərin əvvəlində müəllim belə nitq qəlibləri işlədə bilər: *“Salam, əyləşin! Kim iştirak etmir? Dərsə kim hazırdır?”* Yaxud, eyni halda başqa qəliblərdən də istifadə oluna bilər: *“Salam, uşaqlar! Sizin hamınızı bir yerdə görməkdən çox məmnunam. Bu gün havadandır, nədəndir, bilmirəm, maşallah, çox yaxşı görünürsünüz. Ümid edirəm ki, bu dəfə hamınız hazırlıqlısınız.”*

Əlbəttə, bu və ya digər konstruksiyalar konkret şəraitlə, dinləyicilərin səviyyəsi və tərkibi ilə şərtlənən ünsiyyət vəziyyətindən asılıdır. Danışiq zamanı ünsiyyətin xarakterindən asılı olaraq, bütövlükdə və ya ayrı-ayrı mərhələlərdə səsə, tempə, nitqin ucalığına və tonuna diqqət yetirmək tələb olunur.

Maraqlıdır ki, danışiq zamanı çox vaxt əks əlamətlərin-yığcamlığın (lakonizmin) və “uzunçuluğun” (tavrlogiyanın) qovuşması baş verir. Məsələn, deyək ki, müəllim mühazirəni belə də başlaya bilər: *“Bugünkü mühazirənin mövzusu “Nitqin kommunikativ keyfiyyəti”dir”*. Ancaq çox zaman o, mövzunu və mühazirənin məqsədini demək üçün qənaət vasitələrindən az istifadə edir: *“Uşaqlar, heç fikirləşmişiniz ki, yaxşı nəticəsi olan və səmərəli hesab edilə bilən ünsiyyəti nə təmin edir? Yaxşı nitqə hansı tələblər qoyulur? Biz bu gün həmin suallara və elə bu çərçivədə olan digər çox maraqlı məsələlərə cavab axtaracağıq. Beləliklə, bizim bugünkü mühazirəmizin mövzusu “Nitqin kommunikativ keyfiyyəti” adlanır.”* Əslində, buradakı artıqlıq, belə demək olarsa, “uzunçuluq” auditoriyada maraqlı yaratmaq, diqqət cəlb etmək, dinləyiciləri fəallaşdırmaq, mühazirədə qaldırılacaq məsələlər haqda düşündürmək, bəri başdan tədris materialının praktiki əhəmiyyətini izah etmək məqsədi daşıyır.

Bununla bərabər, danışiq zamanı yığcamlıq da əmələ gəlir. Məsələn, ünsiyyət vaxtı danışan haqqında söhbət gedən məfhumu təkrar deməyə də bilər (həmin sözü artıq hamı bilir); mövzuya aid bəzi komponentləri qeyri-verbal ünsiyyət vasitələri ilə (məsələn, jest, mimika) və ya lövhədəki, yaxud slayddakı yazılar, sxemlər, cədvəllərlə çatdırıla bilər; nəhayət, danışan dinləyicilərin reaksiyasından vəziyyəti başa düşüb cümləni yekunlaşdırmaya bilər (... *görürəm ki, hər şeyi başa düşdünüz*), demək istədiyi fikri ötürə bilər (...*deməli, bu aydındır, keçək o biri məsələyə*) və s. Beləliklə, yazılı nitqdən fərqli olaraq, danışiq zamanı yığcamlıq (lakonizm) da tavrlogiya kimi öz-özünə yaranır [3, 34].

Məhz ünsiyyət vaxtı yaranan danışiqda, nitqdə danışanın şəxsiyyəti aydınlaşır, yalnız nitq bacarıqları yox, həm də xasiyyəti, intellekti, təhsili, qabiliyyəti, mədəniyyəti və s. bilinir [1, 41]. Nahaqdan deyilməmişdir ki, “Danış, sən kim olduğunu görüm” [2, 17]. Buna görə də danışan öz nitqini səviyyəli, bəlağətli, emosional, ehtiyac olarsa, ifadəli etməlidir. Bu məqsədlə nitqin mövzusunə və həmsöhbətlərə fərdi münasibət bildirməyə imkan verən dil vasitələrindən (1-ci şəxs əvəzlilikləri, modal sözlər, giriş sözləri, cümlə konstruksiyaları

və s.) düzgün istifadə olunmalıdır.

Danışmaq həm dialoq (söhbət, müsahibə) formasında, həm də monoloq (mühazirə, nitq, imtahanda cavab, replika) formasında ola bilər. Ancaq bütün hallarda dialoq forması, dinləyicilərlə danışmaq cəhdi, həmsöhbətləri düşünməyə cəlb etmək marağı, lap monoloq kimi həyata keçirilsə də, yaxşı və əsl danışmaq hesab edilir. Bu məqsədlə müəllif ritorik suallardan istifadə edir, dinləyiciləri nitqin “içinə daxil etmək” üçün “biz” əvəzliyindən istifadə edir (*indi keçək ikinci məsələyə; biz indi bildik ki; və s.*), onları düşünməyə cəlb etmək üçün birbaşa suallar ünvanlayır (*hamıya aydındır?; bəs siz necə düşünüürsüz?; bu barədə fikirləşin...*)

Əlbəttə, danışğın sözsüz (qeyri-verbal) ünsiyyət vasitələri (səs, onun tonu və temبری, jestlər, mimikalar, bədən dili) ilə müşayiət olunmasının vacibliyini də qeyd etmək lazımdır. Onlar danışığa yığcamlıq, təsirlilik, ifadəlilik verir, onu canlandırır və bununla da danışığı daha anlaşılıqlı, yaddaqalan və effektiv edə bilər.

Mövcud vəziyyətdən, mühitdən, ünsiyyət şəraitindən asılı olaraq danışmaq hazırlıqsız (spontan), qismən hazırlıqlı (yarım-spontan) və tam hazırlıqlı ola bilər. *Spontan janrda* (yaxın adamla, yaxud ailədə edilən söhbət; intervü zamanı suallara cavab; iclasda eksrompt çıxış və s.) nitqin məzmunu, quruluşu və ifadə forması (dil və nitq imkanları) qabaqcadan planlaşdırılmır. *Yarımspontan janrda* isə (işgüzar söhbət, toyda, yaxud yubileydə çıxış, diskussiyanın gedişində və ya debatda çıxış və s.) müəllif qabaqcadan məqsədi formalaşdırır, onun əsas məzmunu və quruluşu haqda düşünə bilər. Əgər deyiləcəklərin məzmunu, quruluşu, ardıcılığı haqda ətraflı düşünüülüb beyində semantik bloklar yaratmış, zəruri materiallar (rəqəmlər, faktlar, sitatlar və s.) düzəldilibsə, *tam hazırlıqlı* nitq bütün üslub (məişət, rəsmi, elmi, publisistik və s.) və formalarda (xahiş, məsləhət, təşəkkür, nitq, iclasda çıxış, mühazirə, şərh, reportaj, imtahanda cavab və s.) reallaşa bilər [7, 75]. Ancaq bu halda müəllif deyəcəklərini əzbərlənməməli, fikrini ifadə etmək üçün dil vasitələrini seçməyi danışmaq zamanına, nitq prosesinə saxlamalıdır, bu isə öz növbəsində müəllifə həm yaradıcılıq imkanları verir, həm də nitqi dinləyicilərin qarşısında spontan yaratmaq, onlarla ünsiyyəti təbii və maraqlı etmək şəraiti yaradır.

Alimlərin hesablamalarına görə, insanın nitq fəaliyyətində danışmaq 30% təşkil edir. Məhz danışmaq insanların məişət, elm (təhsil), istehsalat sahələrində qarşılıqlı əlaqəsini təmin edir, ona görə də düzgün danışmaq bacarmaq nəinki gündəlik həyatda, həm də peşəkar ünsiyyətdə uğur, fayda, səmərə gətirir.

Yazı (yazılı nitq) - nitq fəaliyyətinin bir növü kimi deyilən fikrin qrafik işarələrlə ötürülməsidir. Nitq fəaliyyəti növü kimi yazının nəticəsi fikrin yazılı ifadəsi (deyilişi), yazılı mətn hesab edilir. Yazı ünsiyyətdə vasitəçilik edir, bu zaman ünsiyyətdə olanlar nəinki bir-birlərini görmür və eşitmirlər, hətta bəzən bir-birlərini heç tanımırlar da. Belə ki, məqalənin, kitabın, şeirin müəllifi bu nitq nümunəsini yaradarkən, onu konkret kiməsə yox, ümumi oxucuya ünvanlayır. Doğrudur, bu halda müəyyən ümumiləşdirmələr olur: uşaqlar üçün şeirlər, böyüklər üçün nağıllar, ali məktəb tələbələrini üçün dərslik və s. Ancaq

bütün hallarda yazılı mətnə ünsiyyət bilavasitə yox, bilavasitə mövcud olur: oxucu mətnin müəllifini görmür, müəllif də öz fikirlərinə, hökmlərinə, qiymətləndirməsinə oxucunun münasibətini müşahidə edə bilmir.

Yazı, bir qayda olaraq hazırlanmış nitqdır. Əlbəttə, burda da müstəsna hallar - qabaqcadan hazırlıq tələb etməyən yazılar, deyək ki, kiçik xatırlatmalar, gündəlik yazıları, şəxsi qeydlər və s. ola bilər. Ancaq yazılı nitqin əsas xüsusiyyəti onun qabaqcadan hazırlanması, dəfələrlə və hərtərəfli düşünülməsi, orada düzəlişlərin edilməsi imkanlarının olmasıdır.

Yazı, bir qayda olaraq, monoloji qaydada reallaşır. Məlumdur ki, monoloq - bir şəxsin nitqidir, onun tərəfindən yaradılan, müəyyən mövzuya həsr edilən və öz hədəfləri olan bir şərhdir [4, 186]. Yazılı monoloq, şifahi monoloqdan fərqli olaraq, vizual qavrayışa hesablanır, oxucunun imkanı olur ki, yazılanları bir neçə dəfə oxusun, məzmunu tədricən dərk etsin, hər sözün, ifadənin üstündə düşünsün.

Yazı, bir qayda olaraq, mürəkkəb tərkibli quruluşa malik olur. Burada məzmunun və fikrin ötürülməsi üçün hər birinin müəyyən rolu olan semantik bloklar olur. Bu semantik blokların düzgün tərtibatının bir variantı abzaslardır, məhz abzas mənə və quruluş baxımından mətnin əsas ideyasını məqsədyönlü ifadə edə bilər. Yazının tərtibatı zamanı müəllif öz hissələrini, əsas məsələni vurğulamağı, nitqin mövzusunə münasibət bildirməyi onu şifahi ifadə etməyin ümidinə saxlamır, düzgün işarələrindən, qrafik vasitələrdən, fərqli şriftlərdən və s. istifadə edir.

Doğrudur, yazıda ünsiyyət birbaşa olmur, bilavasitə mövcud olur, ancaq kitabların, dərsliklərin, məqalələrin müəllifləri də oxucu ilə dialoqa girir, mətnin daxilində ona suallar ünvanlayır, onu düşündürən, fənnə diqqətini, marağını oyadan müxtəlif variantlardan istifadə edirlər (*Məs., "Dilimiz necə olmalıdır ki, bizdən 100 il sonra yaşayanlar da onu asanlıqla anlasınlar, həm də maraqla qarşilasınlar? Dilimizdə tez-tez orfoqrafik dəyişikliklər edə-edə onu pis günə qoymuruqmu? Dilimizin imkanlarından düzgün istifadə edirikmi? və s.*).

Yazı insanın nitq fəaliyyətində cəmi 9% yer tutur. Ancaq məhz yazılı vasitələr-kitablar, sənədlər, şeirlər, dərsliklər, qəzetlər və s.- insanın mədəni-mənəvi dəyərlərinin inkişafında, fikirlərin gələcək nəsillərə ötürülməsində, ictimai təfəkkürün və münasibətlərin formalaşmasında, normaların müəyyənləşməsində həlledici rol oynayır.

Yaxşı yazı vərdişlərinə malik olmaq – insanın bütün həyatı boyu davam edən mürəkkəb, çətin, çoxşaxəli bir prosesdir. Yazıda uğur beyində çox mürəkkəb psixoloji mexanizmlərin yaranması və idarə olunması ilə təmin edilir, nəticədə təfəkkürdə dilin quruluşunu, onun ünsiyyət imkanlarını məharətlə ifadə edə bilən "qüdrətli bir silah yaranır" [5, 287].

Beləliklə, insanın iki mühüm keyfiyyəti-danışmaq və yazmaq onun intellektinin, mədəni səviyyəsinin göstəricisi olmaqla bərabər, həm də cəmiyyətin inkişafında mühüm amillərdən sayılır. Lakin danışdığı kimi yazmaq, yaxud yazdığı kimi danışmaq inkaredilməz qəbahətdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Əhmədli N.Ə. Jurnalistin nitq mədəniyyətinin əsasları. Bakı: Elm və təhsil, 2014, 280 s.
2. Əsədov A.İ., Yunan fəlsəfəsindən etüdlər: yunan fəlsəfəsində idealın və reallığın münasibətlərinə dair. Bakı: Təknur, 2008, 92 s.
3. Введенская Л.А., Павлова Л.Г.. Деловая риторика. М.: Феникс, 2010, 488 с.
4. Введенская Л.А., Павлова Л.Г., Кашаева Е.Ю.. Русский язык. Культура речи. Деловое общение. М.: Кнорус, 2016. 424 с.
5. Голуб И.Б.. Стилистика русского языка. М.: Юрайт, 2019, 484 с.
6. Грайс Г.П. Логика и речевое общение. СПб.: Питер, 2001, 171 с.
7. Ипполитова Н.А., Князева О.Ю., Савова М.Р. Русский язык и культура речи: учебник. М: Проспект, 2019. 440 с.

ПРОДУКТИВНАЯ РЕЧЕВАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ: ГОВОРЕНИЕ И ПИСЬМО

Ф.А.ШИРИЕВ

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются интересные вопросы о говорении и письме. Выделены особенности, характеристики и различные качества этих двух продуктивных видов речевой деятельности человека. Особенности говорения - объясняются причины оговорок, пропуски слов, перебивы и наличие пауз, а также сочетание противоположных явлений-избыточной речи (тафтология) и экономное говорение(лаконизм), которые проявляется в этом случае. Отличительные особенности письма, который является формой передачи высказывания с помощью графических знаков, подготовленная речь, монологическое высказывание и имеют более сложную структуру, чем говорения. Автор обосновывает выдвинутых высказываний конкретными фактами. Разговор и письмо, которые являются важными факторами развития общества, также оцениваются как показатель интеллекта и культурного уровня каждого человека.

Ключевые слова: говорение, речевое клише, оговорка, тафтология, лаконизм, письмо, монолог, речевая деятельность

PRODUCTIVE SPEECH ACTIVITY: SPEAKING AND WRITING

F.A.SHIRIEV

SUMMARY

The article discusses entertaining questions (interesting issues) about speaking and writing. The features, characteristics and different qualities of these two productive types of human speech activity are highlighted. Speaking features - explains the reasons for reservations, missing words, interruptions and the presence of pauses, as well as a combination of opposite phenomena - excessive speech (taftogia) and economical speaking (laconicism), which manifests itself in this case. Distinctive features of writing, which is a form of transmission of utterances using graphic signs, prepared speech, monologue utterance and have a more complex structure than speaking. The author substantiates the statements put forward by specific facts. Conversation and writing, which are important factors in the development of society, are also evaluated as an indicator of the intelligence and cultural level of each person.

Keywords: speaking, speech cliché, slip of the tongue, taftology, laconicism, writing, monologue, speech activity

UOT 81

**İNKARLIQ ANLAYIŞININ KOQNİTİV XÜSUSİYYƏTLƏRİ
(OĞUZ QRUPU TÜRK DİLLƏRİ ƏSASINDA)****Ş.ABBASOVA***Bakı Dövlət Universiteti**semseddinova@mail.ru*

Türk dillərində inkarlıq adətən yalnız qrammatik kateqoriya hesab olunmuşdur. Lakin son dövrlərin dilçilik tədqiqatlarında müəyyənləşdirilmişdir ki, inkarlıq yalnız qrammatik cəhətdən öyrənilə bilməz. Ona görə də inkarlığa müasir yanaşmalar meydana çıxmışdır, məsələn, koqnitiv yanaşma, pragmatik yanaşma, semantik yanaşma və s. Koqnitiv dilçilik nitq aktında idrakın rolu, təfəkkür və dil arasında münasibətlər, qrammatik və idraki kateqoriyaların əlaqəsi məsələləri ilə məşğul olur. O, inkarlıq kateqoriyasına həm dilçilik, həm də təfəkkürdə mövcud olan kateqoriya kimi yanaşır. O müəyyənləşdirir ki, inkarlıq dilçilikdə də qarşılıqlı olan koqnitiv konseptlərdən biridir.

Göstərilən bu məsələlərə məqalədə geniş yer veriləcəkdir.

Açar sözlər: Təsdiq, inkar, koqnitiv dilçilik, türk dillərinin oğuz qrupu

İnkarlıq kateqoriyası yalnız dilçilikdə deyil, bir çox elmlərin (fəlsəfə, psixologiya, məntiq və s.) tərkibində öyrənilir. Bir psixoloji kateqoriya kimi inkarlığın əsasında iki – koqnitiv və emosional aspekt durur.

Digər metodlara nisbətən sonralar meydana çıxmış koqnitiv metod, yaxud koqnitiv dilçilik dilə idraki cəhətdən yanaşır, dil kateqoriyalarını təfəkkür kateqoriyaları ilə müqayisədə öyrənir. Dildəki inkarlıq kateqoriyasının təfəkkürdəki qarşılıqlı dünyanın insan tərəfindən anlaşılmasına xidmət edən əsas kateqoriyalardan biridir. O, dünyanın insan şüurundakı mənzərəsini strukturlaşdırır, alınan məlumatların həqiqət, yoxsa yalan olduğunu müəyyənləşdirir, həmin məlumatları təsnif edir və onlar arasındakı qarşılıqlı əlaqələri meydana çıxarır. Dilə məxsus inkarlıq kateqoriyası isə bu prosesin nəticələrini dildə ifadə edir.

Koqnitiv dilçilik dili idrak mexanizmi kimi öyrənir. Koqnitiv dilçiliyin məqsədi dünyanın qavrama, kateqoriyalaşdırma, təsnif etmə və mənalandırılmasının dildə əks etdirilməsini öyrənməkdir. Kateqoriyalar əsas təfəkkür proseslərinin dillə qırılmaz əlaqəsinin göstəriciləridir. S.D.Kasnelson qeyd etmişdir ki, yalnız kateqoriyalara malik olmaqla dünya və onda mövcud olan münasibətləri başa düşmək olar [bax: 5, 5]. Yalnız qazandığımız məlumatları, qavrayış və təfəkkür proseslərinin nəticələrini kateqoriyalar halında birləşdirməklə,

bizi əhatə edən dünyanı düzgün başa düşmək və onda mövcud olan əşya və hadisələrin xüsusiyyətlərini öyrənmək olar.

Kateqoriyalara koqnitiv yanaşma. Koqnitiv dilçilik, ümumiyyətlə, dilə və xüsusilə də kateqoriya anlayışına yeni bucaqdan baxmağa imkan verdi. Kateqoriyalara koqnitiv yanaşma onun əvvəllər öyrənilməmiş xüsusiyyətlərinin meydana çıxarılmasına kömək etdi, onun mahiyyəti, üzvlənməsi, tipləri və formalaşması barədə yeni fikirlərin meydana çıxmasına səbəb oldu. Ümumiyyətlə, kateqoriya anlayışının əvvəllər təsəvvür olunandan daha mürəkkəb bir anlayış olduğunu təsdiqlədi.

Digər dil kateqoriyalarına nisbətən inkarlıq idraki vasitələrlə daha sıx bağlıdır və bu kateqoriyaya koqnitiv cəhətdən yanaşma onun mahiyyəti barədə daha geniş məlumat verə bilər. Bunun səbəbi isə modus kateqoriyalarından biri olaraq, inkarlıq kateqoriyasının yenidən mənalandırma xüsusiyyətidir. Yenidən mənalandırma insanın dünya ilə bağlı təsəvvürlərində şəxsi dəyərləri və münasibətlərini də əks etdirməsidir.

Koqnitiv dilçilikdə inkarlıq kateqoriyasının ən çox əlaqələndirildiyi anlayışlar “həqiqət” və “yalan” anlayışlarıdır [6, 12]. İnkâr yalan məlumatın qəbul olunmamasını təmin etməklə, həqiqəti meydana çıxarmaq funksiyasını yerinə yetirir. Deməli, inkar yalnız təsdiqə qarşı qoyulan anlayış deyil, inkişaf prosesinin təsdiqlə bərabərhüquqlu obyektiv xarakteristikasıdır.

Dildə inkarlığın ifadə vasitələrinin olması təfəkkürün daha yüksək səviyyəsini əks etdirir. Mövcud olmayan haqqında danışmaq mövcud olan haqqında danışmaqdan daha çətindir. Dildə təsdiq strukturlarının daha çox işlənməsinin səbəbi də budur. Dinləyən əksər hallarda cümlənin təsdiq strukturunda olmasını üstün tutur, çünki təsdiqdə olan hökmləri anlamaq daha az qüvvə və zaman tələb edir, o, öz-özlüyündə müəyyən informasiya daşıyır və məlumatı qəbul edəndən onu anlamaq üçün xüsusi səy tələb etmir. İnkâr strukturunun azinformasiyalılığı, daha az konkret məlumat verməsi də qeyd olunmalıdır.

İnkâr cümlələrin azlığını oğuz qrupu türk dillərinə aid mətnlərdə də müşahidə etmək olar. Qaqauz dilində yazılan “Ana sözü” adlı qəzetdə “Beygirlerin günü” adlı bir yazı var [21]. Qaqauzlar arasında əvvəllər keçirilən bir mərasim haqqında məlumat verən və cəmi 38 cümlədən ibarət yazıda cəmi 5 cümlədə inkar elementi işlənmişdir ki, bunların da 3-ü yazının içində verilmiş sitata aiddir. Bu cümlələrdən 2-si mürəkkəb cümlədir və bir komponenti inkar bildirsə də, cümlə ümumilikdə təsdiq cümləsidir. Bu mətnədə inkar bildirən göstəricilərin azlığını mətnin məlumatverici xarakteri ilə izah etmək olar. Bu da inkarın azinformasiyalılığı və təsdiqə nisbətən daha az konkret məlumat verməsi ilə bağlı yuxarıda deyilmiş fikri təsdiqləyir.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, inkar bildirən hökmlərin azlığı heç də yalnız məlumatlandırma xarakterli mətnlərlə məhdudlaşmır. Eyni xüsusiyyət bir çox bədii əsər üçün də səciyyəvidir. Məsələn, Y.Səmədoğlunun “Xəzri” hekayəsində inkar bildirən cümlələr ümumi mətnin 10 %-ni, Ə.Məmmədخانlının “Buz heykəl” hekayəsinin 25%-ni, qaqauz yazıçısı M.Kurudimovanın

“Canavar ay” adlı hekayəsinin 21%-ni, türk yazıçısı Ö.Seyfettinin “Kaşağı” hekayəsində ümumi mətnin 13%-ni, S.F.Abasıyanıqın “Məhkəməkarısı” adlı hekayəsinin 15%-ni, türkmən yazıçısı A.Allanazarovun “Urşagiden adam” hekayəsinin 23%-ni, türkmən yazıçısı B.Kerbabayevin “Təsincə oğlan” hekayəsinin isə cəmi 6%-ni təşkil edir. İnkər cümlələrin təsdiqə nisbətən az olması heç də bütün mətnlər üçün xarakterik deyil, sırf inkər quruluşlu və inkər məzmunlu mətnlər də var. Bu cəhət xüsusən lirik növə məxsus bədii nümunələrdə görünür. Vaqifin “Hayıf ki, yoxdur”, “Görmədim” şeirləri, qaqaüz türküsi olan “Genç oldum” [4, 291], türkmən şairi Molla Nəfəsin “Oyanmadı” şeiri, türkmən şairi Məxdumqulu Fəraqinin “Añlamaz” şeiri inkər əsasında qurulmuş mətnlərdir.

Koqnitiv dilçilikdə dil kateqoriyası olan inkarlığın təfəkkür kateqoriyası olan inkarlıqla əlaqəsinə diqqət yetirilsə də, bunlar heç də bir-biri ilə eyniləşdirilmir. Burada dünyanın konseptual mənzərəsi anlayışı mühüm yer tutur [20, 134]. Dünyanın konseptual mənzərəsi onun insan şüurundakı modeli olmaqla, dünyanın dildəki mənzərəsindən, yəni onun dildə ifadə formasından fərqlənir. Bu mənzərə dünyanın dil mənzərəsi ilə heç də hər zaman üst-üstə düşmür. Bu da konseptual mənzərəni əks etdirən inkarlıqla dil mənzərəsini əks etdirən inkarlığın da eyni olmadığını göstərir.

Dildəki və təfəkkürdəki inkarlığın üst-üstə düşmədiyi hallara aşağıdakı sözlər nümunə gətirilir: 1. İnkər formalarının təsdiq bildirməsi: Türk.türk.: *tasasız, dertsiz/dərdətsiz* Azərb.: – “rahat, xoşbəxt” mənalıdır, eyni məna türk dilində huzurlu sözü ilə də ifadə oluna bilər; qüsuruz – mükəmməl; Türk. türk.: *dertsiz/dərtsiz* – mesut, mutlu, xoşbəxt; 2. Təsdiq formalarının inkər bildirməsi: Türk.türk.: *korkak/qorxaq* – Azərb.: *cəsarətsiz*; Türk.türk.: *fakir-pulsuz*, *meteliksiz* sözü ilə yaxın mənalıdır. Bu xüsusiyyət yalnız sözlərdə deyil, morfoloji formalar, frazeoloji birləşmələr və cümlələrdə də müşahidə olunur:

İnkər formaların təsdiq bildirməsi:

Aramızda hiç kavga eksik olmuyordu [2, 116]. Cümlə, əslində, davadalaşın baş verdiyini təsdiqləyir.

...bazen işitilebilir bir sesle, “Allah! Allah!” demekten geri kalmıyordum [2, 116]. Bu cümlə haqqında söhbət gedən şəxs bu dediyini bildirir.

Denizlere mi düşmüyorum, bulutlarımı çıkmıyorum? “Dənizlərimi düşmürəm, buludlarımı çıxmıyaram?” [2,116]. İnkər formalı bu cümlə əslində iştirak bildirir.

Nicä da o olmasın: büyük mü, küçük mü, ama herbir halkın kendi, bekim, diil pek zengin da, ama kendi kültürası var “Necə də olmasın: böyük və ya kiçik hər bir xalqın çox zəngin olmasa da, öz mədəniyyəti var” [21, 7]. Bu cümlənin əvvəlindəki *olmasın* sözü inkarda olsa da, bu kontekstdə *nicä da* ifadəsi ilə birləşərək təsdiq məzmun ifadə etməyə xidmət edir.

Eh, onun bəlalı başına nələr gəlmir, onun bəlalı başı nələr çəkmir [17,94].

Təsdiq formaların inkər bildirməsi:

Beki, Sançu – onun adıymış, kim şimdi söyleyecek? “Bəlkə, Sançu onun adı imiş, indi bunu kim deyəcək?” [11, 3]. Bu cümlə *kim şimdi söyleyecek*

hissəsi təsdiq formalı sual cümləsi olsa da, inkar bildirir: “indi bunu deyəcək adam yoxdur”.

Varlaa darlık mı olur? “Varlığa nə darlıq?” [4, 14].

Wah, ballım, ol waqtda duqtar barmıdı nəmə? “Ah, ballım, o vaxtlar həkim var idi ki?” [10, 40].

İnkar hökm və inkar cümlələrin üst-üstə düşməməsi halı bir neçə hökmün bir cümlədə ifadə edilməsi zamanı daha qabarıq şəkildə əks olunur:

...bekim diil pek keskin ama yanêr taa “...çox kəskin olmasa da, hələ də yanır” [21, 7]. Bu cümlədə iki hökm ifadə olunmuşdur. Bunlardan biri inkar, digəri isə təsdiqdir: a) *bekim diil pek keskin*; b) *ama yanêr taa*. Ancaq tərkibində inkar hökmün ifadə olunmasına baxmayaraq, cümlə ümumilikdə təsdiq bildirir.

Bu xüsusiyyət sadə cümlələrdə də müşahidə olunur:

...bu sonsuz qarlı çöllərdə bu bir cüt çılpaq ağcaqayın ağacından savayı ana üçün digər bir istinadgah yoxdur...[13, 112]: a) çılpaq ağcaqayın ağacı bu sonsuz qarlı çöllərdə ananın istinadgahıdır; b) ananın bundan başqa istinadgahı yoxdur.

Meişet derdi münakaşalarından öte insanlar bir şey konuşmuyorlardı [1, 10]. Burada da iki hökm var: a) Məişət dərdi münaqişələrindən danışdırdılar; b) bundan başqa bir şey danışmırdılar. Burada ikinci hökmün işlənməsində məqsəd birincinin ifadəsini kəskinləşdirməkdir.

Karını gömdüynən, sən, kendi kahırdan kaarə, hiç kimseyi görmezdin “Arvadını basdırandan, sən öz qəmindən başqa, heç kəsi görməzdin [11, 6]. Bu cümlənin tərkibində də əslində iki hökm var: a) “öz qəmini gördün”; “öz qəmindən başqa heç kəsi görmədin”.

Nabadiy razılıq bildirməkdən ya sesini çıxarman oturmaqdan başqa çərəsi yoxdı “Nabatın razılıq bildirməkdən və ya səsini çıxarmadan oturmaqdan başqa çərəsi yox idi” [10, 32]: a) Nabat razılıq bildirir və ya səsini çıxara bilər; b) Nabatın bunlardan başqa çərəsi yox idi.

Eyni inkar göstəricisinin hər iki hökmə aid olub yalnız birində özünü göstərməsi halları da müşahidə olunur:

...ama ölə də kimseyi tutup, yakalamadı “...amma elə də olsa, heç kəsi tutub yaxalamadı” [11, 6]. Burada da iki hökm var: a) *kimseyi tutmadı*; b) *kimseyi yakalamadı*. Bu cəhət eyni şəkildəli həmcins üzvlərdə şəkildənin ixtisarı ilə bağlıdır.

L.Horn və İ.Svitserinkarlıq kateqoriyasının təfəkkürlə müqayisəsi nəticəsində onun iki növünü müəyyənləşdirmişdir: deskriptiv və metadil inkar:

Bill evi rəngləmədi – deskriptiv inkar;

Bill evi rəngləmədi, onun üstünə ucuz əhəng tökdü – metadil inkar.

İnkarlığın bu iki növü bütün dillərdə eyni bir morfemlə ifadə olunur. Bu növlər arasında keçid belə ifadə olunur: deskriptiv inkar → metadil inkar [18, 80]. Deməli, deskriptiv inkar ilkindir, birbaşa meydana çıxır, metadil inkar isə sonrakıdır, deskriptiv inkarın vasitələri ilə verilsə də, məcazi, dolaylı mənə ifadə edir. Metadil inkar inkar formasında olsa da, məlumatı ümumilikdə inkar etmir, yalnız onun danışan şəxs tərəfindən qəbul edilmədiyini göstərir. Məsələn, yuxarıdakı cümlədə Bill həqiqətən də evi rəngləyib, ancaq danışan onun bu etdiyini

rəngləmək kimi qəbul etmir, onu başqa bir şeyə – “əhəng tökməyə” bənzədir.

“Kitabi-Dədə Qorqud”da oğlu Qanturalını evləndirmək istəyən Qanlı qoca deyir: “*Oğul, sən qız istəmirsənmiş, bir cəsur pəhləvan istəyirsənmiş, onun arxasında yeyəsən-içəsən, gününü xoş keçirəsən!*” [8, 248]. Bu nümunə də metadil inkar kimi izah oluna bilər. Qanturalı, həqiqətən də, evlənmək üçün qız istəsə də, atası onun sadaladığı xüsusiyyətlərin qıza aid olmadığını düşünür. Yəni cümlə linqvistik cəhətdən inkarda olsa və koqnitiv cəhətdən də danışanın müəyyən məsələni inkar etməsi bildirilsə də, obyektiv reallığa münasibətdə təsdiq bildirir.

B.A.İlyiş təsdiq və inkar anlayışlarını vahid bir kateqoriyada birləşdirmiş və onu kvalifikasiya kateqoriyası adlandırmışdır. O, bu termini müvafiq təfəkkür kateqoriyasının adından götürmüşdür. Təsdiq və inkar eyni bir təfəkkür prosesinin iki tərəfini təşkil edir [bax: 7, 28].

Nəticə. Türk dillərinə dair yazılmış əsərlərdə bu kateqoriya ya ancaq inkar kateqoriyası adlandırılır və onun inkarlıq bildirən göstəriciləri qeyd olunur, ya da ümumilikdə təsdiq və inkar kateqoriyası adı altında təqdim olunur. Təsdiq və inkar anlayışlarının hər ikisi bu kateqoriyanın tərkibinə daxil edilir.

İnkarın konseptual strukturlarının variativliyi, qeyri-konstruktivliyi və kontekstdən asılılığı inkarın koqnitiv təbiətinin mütləq və dəqiq yox, topooloji, təxmini xarakterini müəyyən etməyə imkan verir.

İnkarlıq kateqoriyası son dövrlərdə koqnitiv cəhətdən bir qədər geniş öyrənilsə də, türk dillərində bu kateqoriyanın təfəkkürlə əlaqəsinə daha az diqqət yetirilmişdir. İnkarlığa koqnitiv cəhətdən yanaşılan bəzi tədqiqatlarda isə inkarlığın idraki təbiəti ifadə vasitələrindən ayrılıqda götürülür.

ƏDƏBİYYAT

1. Abasıyanık S.F. Bütün Eserleri: 4, Mahalle Kahvesi, Havada Bulut. Ankara, Bilgi Yayınevi, 1982, 232 s.
2. Abasıyanık S.F. Bütün Eserleri: 8, Tüneldeki Çocuk, Mahkeme kapısı. Ankara, Bilgi Yayınevi, 1993, 224 s.
3. Allanazarow A. İneriyüki. II tom. Aşgabat, 2006, 485 s.
4. Baboglu N. Gagauz folkloru/ red. G.Karanfil. Ankara: 2011.
https://library.kdu.md/web/viewer.html?file=2baboglu_u.pdf
5. Болдырев Н.Н. Концептуализация функции отрицания как основа формирования категории // Тамбов: Вопросы когнитивной лингвистики, 2011, № 1 (026), с. 5-14.
6. Ершова В.Е. Отрицание и отрицательная оценка как составляющие речевого конфликта их функции и роль в конфликтном взаимодействии // Томск: Вестник Томского государственного университета, 2012, №354, с. 12-15.
7. Калининченко Г.И., Серкина О.В. Особенности употребления отрицания в современном английском языке // БГПУ; отв. ред. Н.И. Дзенс. Белгород, 1996, в.2, с. 28-33.
8. Kitabi-Dədə Qorqud. Əsil və sadələşdirilmiş mətnlər. Bakı: Öndər, 2004, 376 s.
9. Kemeñçeci N P. Gagauz aylelerinde evelki adetler // “Ana sözü”, 27 Orak ay (İyül) 2018, s. 7.
10. Kerbabayew B. Saylanan eserler. Aşgabat: Magarys, 1992, 225 s.
11. Kurudimova M. Canavar ay // “Ana sözü”, 30 Kasım (noyabr) 2017, s.3, 6
12. Магтымгулы. Ашгабат: Туркмен довлет нешир, 1959, 204 с.
13. Məmmədخانлы Ə. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Təhsil, 2012, 184 s.
14. Mollanepes. Goşgular. Aşgabat: Turan, 1991, 55 s.

15. Molla P.V. Əsərləri. Bakı: Şərq-Qərb, 2004, 264 s.
16. Seyfettin Ö. Kaşığı. İstanbul: Gün yayıncılık, 2005, 97 s.
17. Səmədoğlu Y. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Şərq-Qərb, 2005, 320 s.
18. Скребеца Т.Г. Когнитивная лингвистика. Курс лекций. СПб.: Филологический факультет СПбГУ, 2011, 256 с.
19. Тухтахуджева М.У. Современные подходы к исследованию отрицания // Казан: Молодой ученый, ООО «Издательство Молодой ученый», 2015, № 10 (90), с.1446-1447.
20. Янмурзина Р.Р. Когнитивная лингвистика и лингвокультурология: черты и различия //Уфа: Вестник Башкирского университета. 2014, Том 19, №1, с. 132-135.
21. Zanet T. Beygırlerın günü bu yıl Küçük ayın (fevral) 24-nä düştü // “Ana sözü” (23 Küçük ay (fevral) 2018, s.3

КОГНИТИВНЫЕ ОСОБЕННОСТИ КАТЕГОРИИ ОТРИЦАНИЯ (на примере огузской группы тюркских языков)

Ш.АББАСОВА

РЕЗЮМЕ

В тюркских языках отрицание обычно считалось только грамматической категорией. Однако последние лингвистические исследования показали, что отрицание нельзя изучать только как грамматическую категорию. Поэтому появились такие современные подходы к отрицанию, как когнитивный, прагматический, семантический подходы и т.д. Когнитивная лингвистика изучает роль познания в акте речи, взаимоотношение мышления и языка, связь грамматических и когнитивных категорий. Она относится к категории отрицания и как лингвистической, и как существующей в мышлении категории. Определяет отрицание в лингвистике как один из когнитивных концептов.

В статье подробно рассмотрены все эти проблемы.

Ключевые слова: Утверждение, отрицание, когнитивная лингвистика, огузской группа тюркских языков

COGNITIVE FEATURES OF THE CONCEPT OF NEGATION (based on the turkic languages of oghuz group)

Sh.ABBASOVA

SUMMARY

In Turkic languages, negation was mostly considered as a merely grammatical category. However, in the recent period of linguistic researches, it is determined that negation cannot be learned only regarded to grammar. That's why modern approaches to negation appeared such as cognitive approach, pragmatic approach, semantic approach and etc. Cognitive linguistics deals with the questions of the role of cognition in speech act, the relationship between the thought and language, the connection between grammatical and cognitive categories. It treats the category of negation as one of the categories that exists both in language and thought. It determines that negation is one of the cognitive concepts that has a linguistic counterpart.

Keywords: Affirmation, negation, cognitive linguistics, Turkic languages of Oghuz group

ƏDƏBİYYATŞÜNASLIQ

UOT 82

“AX, NƏ GÖZƏL OLARDI, BU AY DANIŞSAYDI”
(ƏBDÜRRƏHİM BƏY HAQVERDİYEV)

N.Q.XƏLİLOV

Bakı Dövlət Universiteti
nizamixalilov@bsu.edu.az

Araşdırmalar sübut edir ki, səma cismləri ilə, ümumiyyətlə, yer və göylə əlaqədar əfsanə və rəvayətlər bütün xalqların şifahi və yazılı ədəbiyyatında mühüm yer tutur. Azərbaycanın görkəmli sənətkarları Nizami, Füzuli, C.Cabbarlı, S.Vurğun kimi böyük sənətkarlar əfsanə və rəvayətlərdən bəhrələnməklə orijinal əsərlər yaratmışlar.

Ə.Haqverdiyevin yaradıcılığında da bu cəhətdən maraqlı əsərlərə rast gəlirik. Onun “Pəri cadu”, “Xortdanın cəhənnəm məktubları” və s. əsərləri kimi “Ayın şahidliyi” hekayəsi də bu cəhətdən maraqlıdır.

Səma cismlərindən ən çox diqqəti cəlb edən və haqqında çoxlu söz inciləri yaranan Ay olmuşdur. Ayın üzündəki ləkə ilə bağlı müxtəlif əfsanə və rəvayətlər yaranmışdır və yazıçılar, şairlər də ondan bir vasitə kimi istifadə etmişlər. Ə.Haqverdiyev də bu xalq rəvayətlərindən bəhrələnmək yaşadığı dövrün, mühitin haqsızlıqlarını “Ayın şahidliyi” hekayəsində məharətlə tənqid etmişdir.

Açar sözlər: Haqverdiyev, Ay, şahidlik, əfsanə, rəvayət

Qədim insanlar təbiət hadisələrindən baş çıxara bilmədikləri üçün onlara müxtəlif mənə, məzmun vermiş və rəvayətlər uydurmuşdur. Bu rəvayət və əfsanələr şifahi və yazılı şəkillərdə dövrümüze qədər gəlib çıxmışdır. Araşdırmalar sübut edir ki, səma cisimləri ilə, ümumiyyətlə, yer və göylə əlaqədar əfsanə və rəvayətlər bütün xalqların şifahi və yazılı ədəbiyyatında mühüm yer tutur. O cümlədən Azərbaycanın görkəmli sənətkarları Nizami, Füzuli, M.F.Axundov, S.Vurğun kimi böyük sənətkarlar rəvayət və əfsanələrə müraciət edərək orijinal əsərlər yaratmışlar. Ə.Haqverdiyevin yaradıcılığında da bu cəhətdən “Xortdanın cəhənnəm məktubları”, “Pəri cadu” kimi maraqlı əsərlərə rast gəlirik. Bu cəhətdən onun “Ayın şahidliyi” hekayəsi daha xarakterikdir. Səma cismlərindən ən çox diqqəti cəlb edən və haqqında bir çox rəvayətlər və əfsanələr söylənilən Ay olmuşdur.

Ə.Haqverdiyev hekayəni yazarkən onun adını ilk dəfə “Qəmər in şahidliyi”

qoymuş və bu şəkildə də çap etdirmişdir. Lakin sonralar ədib “Qəmər” sözünün xalq danışığı üçün səciyyəvi olmadığını nəzərə alaraq onu “Ay” sözü ilə əvəz etmişdir. Çünki xalq arasında “ay batdı”, “ay doğdu” ifadələri daha çox işlədilir. Hətta xalq “Aydan arı, sudan duru” yaxud “Aydan arı, gündən duru” kimi ifadələr düzəldərək ayı, günəşi paklıq, təmizlik mənasında da işlətməmişlər. Maraqlıdır ki, belə ifadələrin işlədilməsinə biz ən qədim dastanlarımızdan olan “Kitabi-Dədə Qorqud”da da rast gəlirik. Dədə Qorqud Dəli Qarcara deyir: “Aydan arı, gündən görklü qız qardaşın Banıçıçəyi Bamsı Beyrəyə diləməyə gəlmişəm” [4, 53].

“Şəms-Qəmər”, “Tapdıq” kimi nağıllarımızda göstərilir ki, Ay anası Günəşin Tufan divə ərə getməsinə razı olmadığı üçün ana onu müxtəlif bəhanələrlə günahlandırır, üzünə bir şillə çəkir. O vaxtdan ayın üzündə qara ləkə qalır. M.Allahverdiyev isə qeyd edir ki, “Azərbaycanın şimalında xristian dininin qəbul edilməsindən əvvəl Ay məbədində əsatiri tamaşalar oynanılmış. Heç şübhəsiz ki, xalq arasında mövcud olan ay əfsanəsi də məhz bu məbəddə oynanılan mərasim tamaşasının qalığıdır” [1, 38].

S.Vurğunun “Ayn əfsanəsi” poemasında isə guya Ay Günəşin qızıdır. Bir gün Günəş xəmir qatırmış. Onun qızı Ay təştin ətrafında dəcəllik edən zaman anasının qoluna toxunur, anası acıqlanıb əli xəmirli onun üzünə bir şillə çəkir. Ay küsür. Anası onun könlünü almaq üçün yanına çağırır və üzündəki ləkəni gördükdə özünü günahlandırır peşiman olur. Lakin sonrakı peşimançılıq fayda vermir. O gündən Ayın üzündə ləkə qalır [6, 251-270].

P.Əfəndiyev isə Günəşlə Ayın bir-birini sevməsi və Ay üzündəki xalı sevgilisi Günəşə bağışladıqdan sonra yerində ləkə əmələ gəlməsini göstərir: “Sənin gözəlliyin o xalda idi, onu da qopardın, indi dünyanın ən gözəli mənəm. Günəşin bu sözü Ayı təəccübləndirir, onun üzünə tökülən qanı sifətindəcə donub qalır. Elə o vaxtdan Ayın üzündə ləkə qalır” [2, 201]. A.Nəbiyevin “Azərbaycan xalq ədəbiyyatı” kitabında da təxminən eyni fikir təkrarlanır [5, 301].

Əlbəttə, bunlar rəvayətdir. Lakin hər bir rəvayətin əsasında müəyyən real xalq təfəkkürü dayanır. Xalq öz fikrini, istək və arzusunu bildirdikdə, haqsızlığı, zülmü, zorakılığı, vəfasızlığı və bir sıra mənfilikləri tənqid etmək istədikdə məhz belə üsullardan istifadə etmişdir.

Ə.Haqverdiyev rəvayətdən tamam yeni, orijinal şəkildə istifadə etmişdir. O, bu xalq rəvayətlərindən bəhrələnərək ona ictimai-siyasi məna verərək yaşadığı dövrün, mühitin haqsızlıqlarını məharətlə ifşa etmişdir. Zəmanəsinin haqsızlıqlarını, despotizmini çox orijinal vasitələrlə tənqid edən ədib sözün həqiqi mənasında ölməz sənət abidəsi yaratmışdır.

Böyük ictimai-siyasi məsələləri yığcam şəkildə təsvir etmək, fikri eyhamlı, məcazlı vasitələrlə ifadə etmək qabiliyyəti onun ümumi yaradıcılığı, o cümlədən “Ayn şahidliyi” hekayəsi üçün xarakterikdir.

Burada ədib qırx il əvvəl olmuş bir əhvalatı nağıl edir. Gecənin birində Səlman adlı bir çərçinin yolu dərədən düşür. Dərənin ortasında silahlı bir şəxs onun qarşısını kəsir, malını, atını alır və özünü də öldürür. Ölüm ayağında

Səlman naəlac qalıb dağı, daşı, Ayı şahid çağıraraq deyir: “Ey dünyanı illərlə seyr edən Ay. Şahid ol ki, sənin gözünün qabağında bir fəqir əlsiz-ayaqsız sövdəgəri nahaq yerə öldürürlər... Ey dağlar, daşlar, göllər, axan sular, əsən yellər, burada sizdən sıvayı bir kəs yoxdur, siz də şahid olun ki, bu yerdə dünya malından ötrü bir şəxsi öldürüb, onun yeddi balasını yetim qoydular” [3, 26].

“Ayın şahidliyi” yazılış tərzinə, məzmununa, ictimai mətləblərinə görə Ə.Haqqverdiyevin təsirli və maraqlı əsərlərindəndir. Yazıçı burada lirik, romantik üslubda real həqiqətləri, həyat faktlarını, xalqın əsrlərlə düşüncəsində iz salan hadisələri ustalıqla açıb göstərir. Hekayənin məzmunu ilə tanış olanda bəziləri düşünə bilər ki, burada heç də böyük mətləb yoxdur. Nə çoxdur Səlman kimi ağır, öz zəhməti ilə dolanan, bir çətin külfət saxlayan adamların cəhətlərini soyunlar, qanını içənlər. Nə çoxdur zülmət səltənətində baş kəsənlər, ev yıxanlar... Nə çoxdur Səlman kimilərinin tikəsini boğazından çəkib çıxaranlar, var-yoxunu əlindən alanlar, açlığa, dilənçiliyə, səfalətə şərait yaradanlar. Belə hadisələr bir deyil, beş deyil, yüzlərlədir. Bəs nə üçün bu əhvalat Ə.Haqqverdiyevə lazım olmuşdur? Səlman balalarını öz zəhməti ilə dolandırır. Səlman kimiləri XX əsrin ilk onilliyində Azərbaycan kəndi üçün tipikdir, səciyyəvidir. O qədər belələrinin haqqı tapdalanıb, qanı yerdə qalıb ki, bu da onlardan biridir.

Hekayənin sonunda belə bir məntiqi nəticə çıxır ki, “Nahaq qan yerdə qalmır”. Bu, xalqın sözüdür, xalq ifadəsidir. Ə.Haqqverdiyev bu təfəkkürə uyğun olaraq hekayəni belə də bitirir. Lakin burada mətləb daha dərinidir. Düzdür, finalda biz görürük ki, Səlmanı öldürən quldur onun qardaşı Süleyman tərəfindən cəzasına çatır. Ancaq doğrudanmı qanunsuzluğun hökm sürdüyü cəmiyyətlərdə ədalət belə bərpa olunur, nahaq qan yerdə qalmır? Əlbəttə yox. Nahaq qanlar çox vaxt yerdə qalır, onlar itir, batır...

C.Cabbarlının da ilk dramları “Solğun çiçəklər”, “Vəfalı Səriyyə”, yaxud “Göz yaşı içində gülüş” və b. əsərlərində də bu motiv əsas götürülmüşdür ki, haqsızlıq göstərənlər öz cəzalarına çatırlar. Lakin hekayədə bizə görə ən mənalısı Ayın şahidliyidir. Həyat yaranandan günəş də var, ay da var, dağ, daş da var, insan da var və s. Ay yerin müsibətlərinin hamısını yüksəkdən seyr edir. Ə.Haqqverdiyev Ayı fərdiləşdirir, rəmzləşdirir, onu tarixin yaşına, yaddaşına və şahidinə çevirir. Onun gözü qarşısında baş verən müsibət və faciələri sıralamaqla bütün haqsızlıq dünyasını ittiham edir. Burada ədib məkan məhdudluğunu genişləndirərək təkcə Azərbaycan ərazisini deyil, bütün müsəlman aləmini nəzərdə tutur. Ə.Haqqverdiyev Ayı bir etibarlı, uzunömürlü, yüksəkdə dayanan qərəzsiz varlıq kimi şahid çəkir və hekayənin fəlsəfi qayəsini xalq təfəkkürünün süzgecindən keçirərək ümumiləşdirir. Ay burada təkcə Səlmanın faciəsinin şahidi yox, Adəm və Həvvadan başlayaraq bütün dünyada baş verən müsibətlərin, qırğınların, fəlakətlərin də canlı şahidinə çevrilir...

Ədib ayın üzündəki ləkəni hadisələrlə əlaqələndirib mənalandırır. Ay deyir: “Doğrudur, mən dünyanın xilqətindən yerin ətrafında dolanıram. Mən həzrət Adəmin Həvva ilə bərabər behiştədən ixrac olunmaqlarını görmüşəm, mən həzrət Musanın Turda minacatlarını eşitmişəm, mən həzrət Yusifin quyu

dibində üstünə işiq salmışam və həzrət Yaqubun gecələr naləsini və “oğul vay” sədasını eşitmişəm. Mənim şəfəqim Misir fironlarının, Roma qeyserlərinin, turan və türk xalqlarının qəslərinə düşübdür. Mən islamın tərəqqi və tənəzzülünün şahidi olmuşam... İslamın yolunda mən neçə davalar, neçə cahadlar görmüşəm, odur ki, müsəlmanlar məni özlərinə bir əlaməti-məxsusə ittixaz etmişlər. Amma indi bu millətin əhvalına nəzər etdikdə deyirəm ki, lal olub danışmamaq məsləhətdir. Mənim üzümdə siz bir qara görüb onu ləkə hesab edirsiniz. Xeyr, o, qara ləkə deyil, bəlkə mənim ahımın tüstüsüdür ki, əqvami-islamiyyənin hər cəhətdən cəmi millətdən geri qalmağını görüb ciyərimdən çıxardıram” [3, 28].

Ay obrazının dilindən söylənən bu monoloqda türk və islam dünyasının düçar olduğu fəlakətlər, faciələr, gerilik və nadanlıq əksini tapıbdir. Təkcə həyatda, sosial mühitdə deyil, təfəkkür və düşüncə tərzindəki repressiv hal vətənpərvər və millətsevər müəllifin sinəsindən qopan aha, ciyərindən qalxan tüstüyə çevrilib asimana – Aya bülənd olur...

Göründüyü kimi, Ə.Haqqverdiyev xalqın təfəkküründə formalaşmış bir sıra rəvayətləri və olmuş hadisələri yada salır və öz fikirlərini inandırmaq üçün elə bil ki, Ayın dili ilə onları da şahid çəkir.

Çox yığcam yazılmış hekayə belə bir cümlə ilə bitir: “Ax, nə gözəl olardı, bu ay danışsaydı!”.

Belə bir finalın özü də oxucuya düşünmək üçün geniş imkanlar verir. Təkcə böyük hadisələrin şahidi olan Ay deyil, Günəş də, dağlar da, daşlar da, dərələr də danışsaydılar nə qədər böyük həqiqətlər meydana çıxardı. Amma Ə.Haqqverdiyev məhz Ayı bədii bir ifadə vasitəsi kimi seçmişdir. Çünki yuxarıda gördüyümüz kimi xalq həyatı ilə bağlı rəvayətlər ən çox ayla bağlı olmuşdur. Ay danışsaydı yəqin ki, mənfur erməni məkirliyindən də çox mətləbləri açıb tökərdi... Günahkarın haqlı, günahsızın haqsız çıxarılmasına etiraz edərdi...

Hekayənin əvvəlində dahi Azərbaycan şairi Məhəmməd Füzulinin “Leyli və Məcnun” poeməsindən bir beyt epiqraf gətirilmişdir:

*“Ey gahi qədim kimi xəmidə,
Gahi pür olan misali-didə”.*

Burada insanla Ay müqayisə edilir. Ayın dilindən verilmiş bu beytdə göstərilir ki, gah mənim boy-buxunum kimi əyri olursan, gah da göz bəbəyim kimi bütövləşirsən, dolursan. Məlumdur ki, insan yaşlaşanda, qocalanda boy-buxunu əyilir, belə bükülür, lakin çox şeylərin şahidi olur. Məhəmməd Füzuli də bu beytdə Ayı qədimliyi və müsibətlərlə dolu olan bir sıra əhvalatların şahidi kimi göstərir. Epiqrafda oxucunun qəmli, kədərli bir hadisə ilə tanış olacağına müəyyən işarə vurulur. Bu epiqraf hekayənin ideyası ilə həmahəng səslənir, həm də ədəbiyyatımızda Ay obrazının işlənməsinin qədimliyini bildirən informasiyaya çevrilir.

Xalq yaradıcılığı sənətkara həm bir-birinə bənzəməyən müxtəlif ideyalar, obrazlar silsiləsi verirdi, həm də böyük ictimai-siyasi fikirləri əks etdirmək

üçün zəngin və bənzərsiz ifadə etmək imkanları da açırdı.

İndi isə yuxarıda adı çəkilən və informasiya xəttinə çevrilən rəvayətlərin bir neçəsinə qısa da olsa nəzər salmaq yerinə düşərdi və onu da qeyd edək ki, bu rəvayətlər əslində dini kitablarda da əksini tapıbdir. Hekayədə “mən həzrət Adəmin Həvva ilə bərabər behiştədən ixrac olunmaqlarını görmüşəm” cümləsinə diqqət edək. Rəvayətə görə Allah Adəmlə Həvvanı yaradanda onları cənnətə salır və tapşır ki, nə istəsəniz yeyin, için, ancaq tək-cə buğda ağacına toxunmayın. Adəmlə Həvva söz verirlər ki, toxunmayacaqlar. Lakin bir müddətdən sonra Həvva iki ayağın bir başmağa dirəyir ki, gərək buğdadan dərib yeyəm, əgər yeməsəm öləcəm. Çarəsiz qalan Adəm razı olur. Həvva buğdadan dərib yeyir. Guya o vaxtdan Allah Adəmlə Həvvanı cənnətdən xaric edir. Xalq arasında çox yayılmış “Buğda yeyib cənnətdən çıxıb” atalar sözü də bu rəvayətdən yaranıb. Ə.Haqqverdiyev bu rəvayət haqqında “Kimdir müqəssir” vödevelində də danışır.

Yaxud “Mən həzrət Yusifin quyu dibində üstünə işıq salmışam və həzrət Yaqubun gecələr naləsini və “oğul vay” sədasını eşitmişəm” deməklə yazıçı “Yusif və Züleyxa” əfsanəsini yada salır. Rəvayətə görə Yusifi öz paxıl qardaşları quyuya salır və gedib ataları Yəquba Yusifin ölüm xəbərini verirlər. Yəqubun gecə-gündüz ağlamaqdan gözləri kor olur, başına bir sıra müsibətlər gəlir... Yusifi iki dəfə quyuya atırlar. Birincisində qardaşları, ikincisində isə Misir şahı tərəfindən. Lakin Yusif özünün ağı, fərasəti, iradəsi nəticəsində hər dəfə düşdüyü vəziyyətdən çıxış yolu tapmışdır və s. və i.a.

Yazıçı kiçik bir detalla, işarə ilə nə qədər bu kimi ibrətamiz tarixi hadisələrə işarə etmiş, onları bir daha xatırlatmışdır.

Belə nümunələrin sayını istənilən qədər artırmaq da mümkündür. Belə ki, Ə.Haqqverdiyev yaradıcılığında az sözlə, yeganə bir ifadə ilə böyük hadisələri xatırlatmaqla da diqqəti cəlb edir.

Ə.Haqqverdiyevin yaradıcılığında nağıl və dastanlarımızdan gəlmə bədii təsvir vasitələri də güclüdür. O, ən kiçik təsvirdə belə, böyük mənə yaratmağı bacarır. Ə.Haqqverdiyev xalq dilini gözəl bilir, o dövrki mətbuatın zərərli təsir və meyillərinə baxmayaraq, öz əsərlərini geniş xalq kütləsinin dilindən süzülüb gələn söz və ifadələr, ana dilinin zəngin imkanları əsasında yaradırdı... Bu cəhətdən “Aydın şahidliyi” hekayəsi də xarakterikdir: “Düzlərdə əkilmiş taxıl nəsimin qabağında o yan-bu yana yatıb dərya tək mövclənirdi və dolu sünbüllər məzlum-məzlum başlarını aşağı salıb, qətlinə fərman vermiş müqəssirlər tək cəlladları olan biçinçilərə müntəzir idilər. Tək-tək boş sünbüllər başlarını yuxarı qalxızıb qürurla sairələrinə baxırdılar. Amma səhv edirdilər; onlar da cəlladlar əlindən qurtara bilməyəcəkdilər. Ancaq dolu baş boş başdan artıq kəsiləcəkdir... Kənd yatmışdı. Nə xoruzlardan, nə itlərdən və nə sair heyvandan səs çıxmırdı. Qəflətən kəndin ayağında bir xoruz banladı. O saat fikrimə gəldi ki, yəqin sabah bu xoruzun bivaxt banladığına görə başı cəllad əlində gedəcək: əlbəttə bir yerdə ki, camaat hamısı yuxuya məşğuldur, küy qalxızıb səs salanın başı gərək kəsilsin!” [3, 24-25].

Bu parçada xalq həyatı, xalq ruhu ilə bağlı elə ifadələr, sözlər seçilmişdir ki, onların arasında gizlənən dərin ictimai-siyasi mənəni görmək o qədər də

çətin deyildir. Yəni bu dövrdə ayıq, dolu fikirli başlar daha tez kəsilir, düz danışan dillər susdurulur... Xalq arasında adətən deyirlər ki, “Ağac bar verəndə başını aşağı tikər”.

Həqiqətən də dövrün ağıllı, müdrik adamları haqsızlıq dünyasında bəzən yırtıcı, qaniçən cəlladlar qarşısında “dolu sünbüllər” məzlum və müqəssir kimi dayanmamışlarmı? Ağılsızlar, beyinsiz, zəmanəyə uyğunlaşan yaltaq adamlar “boş sünbüllər kimi başlarını yuxarı qalxızıb” xalqın dediyi kimi “südsüz inək tək ucadan böyürək” qürrələnməmişlərimi? “Qətlinə fərman verilmiş müqəssirlər” xalqın ən yaxşı oğulları deyildirmi? Azadlıq üçün çarpışanların başını cəlladlar biçib tökmürdülərmi? Doğrudan da dolu və ağıllı başlar daha artıq məhv olurdular. Səhərin açılmasını xəbər verən, xalqı gələcəyə səsləyən neçə-neçə xalq oğullarının, inqilabçıların başları xoruz kimi “bivəxt banladığına görə başı cəllad əlində” kəsilib atılırdı. “Küy qalxızıb, səs salanın gərək başı kəsilsin” kimi ifadələrlə camaatı oyadan M.Ə.Sabir və C.Məmmədquluzadələr, N.Nərimanov və Ü.Hacıbəyovlar cəlladlarla qarşılaşmamışlarmı? “Əlbəttə, bir yerdə ki, camaat hamısı yuxuya məşğuldur, küy qalxızıb səs salanın başı gərək kəsilsin” deyən ədib böyük hünər və sənətkarlıqla dövrün, irticanın, zəmanənin amansızlığını təbiət təsvirləri fonunda çox sərrast və dəqiq vermiş, həm də xalq ifadələrilə, xalqın məişəti və psixologiyası ilə vəhdətdə dərin və böyük ictimai-siyasi məzmun əks etdirmişdir. XX əsrin 30-cu illərində nə qədər “dolu sünbüllər” kəsildi, xalqın önündə gedən neçə-neçə oğullarımız məhv edildi... Ə.Haqqverdiyev bir az da yaşasaydı çox güman ki o qurbanlardan biri də yazıçının özü olacağıdı... Akademik Ziya Bünyadov, Afiyəddin Cəlilov və yüzlərçə Vətən oğulları “dolu sünbüllər” kimi məhv edildi...

ƏDƏBİYYAT

1. Allahverdiyev M. Azərbaycan xalq teatri tarixi. Bakı: Maarif, 1978
2. Əfəndiyev P. Azərbaycan Şifahi xalq ədəbiyyatı. Bakı: Elm və təhsil, 2012
3. Haqqverdiyev Ə. Seçilmiş əsərləri. c.2. Bakı: Azərənəşr, 1971
4. Kitabı-Dədə Qorqud. Bakı: Gənclik, 1978
5. Nəbiyev A. Azərbaycan xalq ədəbiyyatı. Bakı: Apastrof, 2014
6. Səməd Vurğun. Seçilmiş əsərləri. c.3. Bakı, 1961

**“АХ, БЫЛО БЫ ТАК ЗДОРОВО, ЕСЛИ БЫ ЭТА ЛУНА ГОВОРИЛА”
(А.АХВЕРДИЕВ)**

Н.Г.ХАЛИЛОВ

РЕЗЮМЕ

Недавние исследования доказали, что легенды и мифы, связанные с небесными объектами, вообще землей и небом, занимают значительное место во всех странах устной и письменной литературы. Видные мыслители Азербайджана, такие как Низами, Физули, Дж.Джаббарлы, С.Вургун, создали оригинальные литературные произведения, воспользовавшись этими историями и легендами.

Мы сталкиваемся с интересными художественными работами, связанными с одним и

тем же вопросом в литературной деятельности А.Ахвердиева. Как и его “Волшебница Пери” (Pari Cadu), “Письма из ада” (“Xortdanin cehennem mektublari”) и т. д. история “Свидетельство Луны” (“Ayin Sahidliyi”) также вызывает любопытство в этом аспекте. Луна была самой привлекательной и сложной среди всех астрономических объектов, о которых были созданы прекрасные жемчужные истории. Существует множество легенд и слухов, которые были рассказаны о месте на Луне, и писатели и поэты использовали его также для различных целей.

Воспользовавшись этими народными сказками, А.Ахвердиев пронизательно критиковал несправедливость своего времени и среды в рассказе «Свидетельство Луны».

Ключевые слова: Ахвердиев, луна, легенды и мифы, свидетельство

“AH, IT WOULD BE SO GREAT IF THAT MOON SPOKE” (A.HAGVERDIYEV)

N.Q.XALILOV

SUMMARY

Recent researches have proven that, legends and rumors which are related to celestial objects, in general earth and sky have got considerable place in all nations oral and written literature. Prominent thinkers of Azerbaijan such as Nizami, Fuzuli, J.Jabbarli, S.Vurgun created original literary pieces by taking advantage of these stories and legends.

We encounter interesting art works in relations to the same matter in A.Hagverdiyev’s lifetime literary activities. Like his “Nymph Magic” (Pari Cadu), “Vampire’s hell letters” (“Xortdanin cehennem mektublari”) etc. pieces “Testimony of the Moon” (“Ayin Sahidliyi”) story induces curiosity from this aspect. The Moon has been most attractive and sophisticated among the entire astronomical objects about which beautiful pearl stories have been created. There are plenty of legends and rumors which were narrated the spot on the Moon, and writers and poets employed it for different purposes as well.

By taking advantage of these folk tales, A.Hagverdiyev insightfully criticized injustice of his time and environment in his “Testimony of the Moon” story.

Keywords: Hagverdiyev, Moon, legend, testimony, legends and rumors

UOT 82-1.512.162

KLASSİKLƏRİN YARADICILIĞINDA SƏMA CİSİMLƏRİ İLƏ BAĞLI MİFOLOJİ GÖRÜŞLƏR

S.M.QOCAYEVA
Bakı Dövlət Universiteti
sevinjgojayeva@bsu.edu.az

Şair və yazıçıların müraciət etdikləri əsas qaynaqlardan biri mifologiyadır. Yaradılışdan bəri ilk insanların diqqətini cəlb edən səma, eləcə də Günəş, Ay, ulduzlarla bağlı çox sayda miflər vardır. Bu miflər məxsus olduqları xalqın ən qədim düşüncəsini əks etdirirlər.

Mütəfəkkir şairlər qədim təsəvvür və inanclara yaradıcı yanaşmış, müəyyən bəşəri ideyanın təqdimatında əsatirlərdən faydalanmışlar. Təsadiüfi deyil ki, müəyyən bir ideyanı təlqin edərkən əksər hallarda mifologiya ilk qığılcım olmuşdur.

Klassik poeziyada səma cisimləri ilə bağlı görüşlərdə Azərbaycan mifik təfəkkürü ilə yanaşı, İslam təsəvvürünün və Şərq təsəvvüfünün təsiri də özünü göstərir. Orta əsr şairləri miflərdən istifadə edərək təsəvvüfi məzmun yarada bilir, fəlsəfi düşüncələrini beytin daxili məzmununda şifrələməyə nail olurdular. Bu isə ədəbiyyatda astral miflərlə bağlı rəmz və işarələrin mövcud olması ilə nəticələnirdi.

Açar sözlər: Mif, Ay, Günəş, rəmz, ulduz

İnsan ruhu həmişə göylərə can atmış, səmanın gözəlliyi diqqət mərkəzində olmuşdur. Təkcə Yaradıcının məkanının göylərdə olması Yerin ən qədim sakinlərində səmanın müqəddəsliyi fikrini formalaşdırmış, göylərdən çox uzaq olan insanlar tərəfindən səma və səma cisimləri ilə bağlı müxtəlif miflər yaradılmışdır.

K.Armstrong mifin qısa tarixinə nəzər salarkən M.Eliadenin fikirlərinə əsaslanaraq yazır: “tarixi güman ki, paleolit dövrünə qədər gedib çıxan ən qədim miflərdən bəziləri böyük ehtimalla müqəddəslik ideyasını insanların ağına ilk dəfə gətirən səmaya dair idi. Onlar sonsuz və zavallı dünyalarından çox uzaqda mövcud olan göy üzünə baxarkən dini təcrübə yaşayırdılar” [1, 19].

Türk düşüncəsində Günəş xüsusi yer tutur. Bahaəddin Ögel bunu türklərin günəşli ərazilərdə yaşaması ilə əlaqələndirir [15, 237]. Qədim türk xalqlarında odun müqəddəs sayılması Günəşə inam ilə də bağlıdır. M.Seyidova görə, “bu xalqların Günəşlə, odla, işıqla bağlı kiçik və böyük mifik əfsanələri əsasən orijinaldır, özünəməxsusdur..., əski türkdilli insanlar Günəşə – oda tapınmış və hətta Günəşi Tanrı kimi tanımışlar” [16, 148-149]. İnsanlar odu ona görə müqəddəs bilirdilər ki, onu Günəşin yerdəki atributu sayırdılar, hətta

“Günəşin pis ruhlardan qoruma keyfiyyəti oda keçmiş və əsrlər boyu türkdilli xalqlar buna inanmışlar” [16, 153].

Odun Günəşin dünyadakı atributu sayılmasına gəlincə, K.Armstronqun M.Eliadeye istinad edərək çıxartdığı nəticə maraqlıdır: “Paleolit dövrünün düşüncəsinə görə, heç nə maddi deyildir, bu dünyada görünən hər şeyin anlaşılması ilahi dünyadakı orijinalına istinadla mümkündür. Onlar bu fikirdə idilər ki, nə qədər sadə olmasından asılı olmayaraq, hər şey müqəddəsin cisimləşməsi sayıla bilər” [1, 17].

Şabilikdə isə səma cisimlərinə sitayiş mələklərə sitayiş olaraq özünü bürüzə verirdi. A.Qasımova şabilik dini cərəyanından bəhs edərkən diqqəti onların ulduzlara ibadət etməsinə yönəldərək yazır: “Əslində şabilər ulduzlara, planetlərə deyil, bu səmavi cisimlərdə bərqərar olmuş ruhani qüvvələrə, mələklərə ibadət edirdilər” [11, 88-89]. Bu isə həmin dində ilk çağlarda göy cisimlərinin müqəddəsləşdirilməsinin deyil, onlarda bərqərar olmuş ruhani qüvvələrə ibadətin öndə olmasının göstəricisidir [13, 89].

Səma cisimlərinin mənşəyi barədə müxtəlif miflər vardır. Maraqlıdır ki, “bəzi miflərdə Günəş, Ay və ulduzlar nə zamansa yerdə yaşamış, ancaq sonradan hansısa səbəblər üzündən göyə qalxmış insanlar kimi təsvir edilir” [10, 46]. Bu, təəccüb doğurmur. Çünki “göy üzü paleolit dövründən çox sonralar da müqəddəslik simvolu olaraq qalırdı. Əgər mif insanların müqəddəs əraziyə daxil olmalarına hər hansı bir yolla imkan verməsə, yadlaşacaq və yaddaşlardan silinib gedəcək”di [1, 20].

Altay türklərinə görə, Günəş istinin, Ay soyuğun simvoludur və onların yaranmasında 4 ünsürdən ikisi iştirak etmişdir: od və su. Bununla bağlı əfsanələr də vardır. Əfsanələrdən birində deyilir ki, Tanrı Oçırvani bir gün qılıncının üzərinə atəş qoymuş, onu çevirməyə başlamışdır. Atəş o tərəfə, bu tərəfə çevrildikcə günəş şəklinə düşmüş, beləliklə, Günəş yaranmışdır [15, 240]. Digər əfsanəyə görə, Tanrı Oçırvani çeşmə başına gəlmiş, qılıncını çəkərək suyu vurmağa başlamışdır. Soyuq su damcıları ətrafa səpilmiş (sıçramış), yavaş, yavaş ay formasını almağa başlamış, göyə qalxaraq ay olmuşdur [15, 241].

Bu əfsanələrə müraciət edərək Bahaeddin Ögel “türklər tək Tanrı, tək yaratıcı, tək günəş, tək ayın varlığına inanırdılar” [15, 241] qənaətinə gəlir.

Orta əsr Azərbaycan şairlərinin yaradıcılığında Günəşin göyün dördüncü qatında yer aldığı bildirilir. O dövrün astroloji görüşlərinə görə, Günəş göyün dördüncü qatında, Həməl bürcündədir. Nizami Gəncəvi “Sirlər xəzinəsi” poemasının beytlərindən birində “Paltar yumaq rəngləməkdən uzaq deyil, Günəşin və Məsihin daxması eynidir” fikri ilə çıxış edərkən İsa peyğəmbərin göyün dördüncü qatında olmasına işarə edirdi. Rəvayətə görə, göyə qaldırılarkən İsa Məsihin köynəyinin üstündə dünya malından bir iynə olmuş, bu səbəbdən daha yuxarı buraxılmamışdır. Beytin məna dərinliyinə nəzər salaq: Dan yerini ağardan günəşdir. Sətiraltı məzmununda ağartmaq xüsusiyyətinə malik günəşin, əsatirə görə, İsa ilə bir təbəqədə, yəni göyün dördüncü qatında olması fikri yer almışdır. Qaranlıqda heç nəyi görə bilmirik. Görmə qabiliyyətindən

məhrum olan insanlar üçün hər yer zülmətdir. Günəş qaranlığı yox edir. İsanın Allahın möcüzəsi ilə şəfa verdiyi korlar ilk olaraq rəngləri görməyə başlayırdılar. Günəş çıxdıqda ətrafda nə varsa, dəniz, ağac və s. öz rəngində göründüyü kimi, gözü açılan adam da hər yerdə rəngarəngliyi görürdü.

M.Füzuli “Olmasın” rədifli qəzəlinin üçüncü beytində yazır:

*Gərdi-rahin əzmi-gərdun etdi kim, bu qədr ilə,
Şöhreyi-ələm həmin İsayi-Məryəm olmasın* [6, 261].

Təsəvvüf ədəbiyyatında ayaq tozu müqəddəs sayılır. Ayaq izinə pərəstişin izlərinə buddizmdə, türk mifologiyasında və s. rast gəlmək olar. Türkdilli xalqların mifologiyasında Xızırın boz atının ayaq tozu şəfavericidirsə, Quranda Cəbrayılın ayaq torpağının kəramətinə “Ta-ha” surəsinin 96-cı ayəsində işarə edilir. N.Cümşüdoğlu yazır: “Ayaq torpağı iz, nişanə və əlamətdir. Quranda tez-tez haqqın ayətlərindən, nişanələrindən söhbət gedir və gerçəkliyin çeşidli təzahürləri haqqın ayət və nişanələri kimi təsəvvür edilir. Ona görə də yarın kuy, astan, qapı, dərğah və ya yolunun torpağı bir ayət kimi pərəstiş və ehtirama layiqdir” [3, 268].

Təsəvvüfdə, ayaq tozu görünmə və bəsirətə işarə olaraq sürmə mövqeyindədir. Qaranlıqda olan insan kor kimidir, işıq qaranlıqları yox etdikdə ətrafı görə bilir. Işıq isə günəşlə bərabər gəlir. Gözə sürmə çəkildikdə nuru artır, yəni şəfavericidir. M.Füzuli beytindən anlaşılır ki, yolun tozu işıq və şüadır. Işıq, şüanı günəş gətirir. Günəş olmasa, şüa da olmaz. Günəş rəmzi olaraq Həzrəti İsadır. Göründüyü kimi, İsa peyğəmbərlə günəşin eyni qatda yerləşməsi ilə bağlı astroloji təsəvvürlərdən Füzuli də faydalanmış, təsəvvüfi mənə yaradaraq beytin batini məzmununda xristian peyğəmbərinin korlara və cüzamlılara şəfa verməsinə dair dini əsətirə eyham etmişdir.

Bir cəhətə də diqqət yetirmək lazımdır ki, “dini ədəbiyyatda Hz. İsanın dünyaya gəlişi bəzən işıqla, nurla əlaqələndirilir” [12, 177]. Mövlananın “Məsnəvi”sində İsanın yaranışı ilə bağlı rəvayətdə Məryəmin gözü qarşısında Ruhlələminin ay kimi, günəş kimi yerdən zahir olduğu söylənilir [14, 302-303].

Türk təsəvvüf düşüncəsinə görə, göyün ən yüksək qatları həmişə işıqlıdır. B.Ögel Altay və türk dastanlarına əsaslanaraq yazır: “Göyün üst qatlarının daim işıqlı olduğunu görürük” [15, 201]. Burada günəş və ay işığından söhbət gedə bilməz. Hər iki səma cismi aşağı qatlardadır. Yunus Əmrə buna işarə edərək yazırdı: “O fələkdə qaranlıq olmaz, ay, gün doğub dolanmaz”. Burada doqquz fələk anlayışına dair İslam təsəvvürü ilə türk baxışlarının birləşdiyini görürük. “Tanrının taxtı ay və günəşdən çox yüksəkdədir” [5, 238] inamı qədim türk təsəvvüründə də yer almışdır. Altaylılara görə, günəşə və aya işıq verən Tanrıdır. Bu səma cisimləri Yaradanın verdiyi işığı və istiliyi ətrafa saçan bir ayna kimidirlər [15, 238].

XIV əsr şairi Qazi Bürhanəddin beytlərdən birində sevgilinin üzünü aynaya bənzədərək təsəvvüfi məzmun yaradır. Burada türk mifik təfəkkürünün təsiri hər iki misrada aydın görünür. Ay ilə Günəşdə tutulmanı görəndə şair sev-

gilisinin ayna kimi parlaq üzünü ən parıltılı səma cisimlərinə bənzətməkdə çətinlik çəkir. O, sevdiyi gözəlin üzünün daim gülər olmasını arzulayır.

Günəşin və ayın yaranışı ilə bağlı miflər bu beytin şərhinə aydınlıq gətirir. Əfsanəyə görə, ən qədim zamanlarda ay və günəş yaranmamışdan əvvəl insanlar havada uçar, uçarkən ətraflarına işıq saçır, hərarət verərlərmiş. Bir gün onlardan biri xəstələnir, onu sağalda bilmirlər. Tanrı onlara bir varlıq göndərir. Tanrının bu hədiyyəsi böyüyərək iki böyük aynaya çevrilir. Aynalar göy üzünə çıxaraq ətrafı işıqlandırır, göyə və yerə istilik paylayırlar [15, 238].

Şair “aynaya bənzər üzünü necə günəş ilə aya bənzədim” deyərkən bu mifdən faydalanmışdır.

M.Füzuli qəzəllərindən birində isə ayın pis ruhlar tərəfindən tutulması ilə bağlı inanca işarə olunur. Qədim insanlar ay tutulması zamanı onları səs-küy salaraq qovardılar. Füzuli yazır:

*Rəngi-ruyindən dəm urmuş sağəri-səhbayə bax!
Afıtab ilə qılır də'va, tutulmuş ayə bax!* [6, 94]

Şərab qırmızı rəngdədir. Bu səbəbdən gözəlin al yanaqlarına eyham edərək özünü onun üzünə bənzədir. Burada şərab dolu qədəh tutulmuş ayın, sevgilinin üzü isə günəşin rəmzidir. Günəşin işığını əks etdirdiyi üçün miflərdə ayın tutulması ayla günəşin davası kimi də yer almışdır. Bu davanı törədənsə pis – şər ruhlardır. Qədim türk inanclarını yaşadan Yakutların təsəvvüründə ay ilə günəş arasındakı davanı qızıışdıran pis ruhların əsas məqsədi günəşi ələ keçirtməkdir. Onlar günəşi ələ keçirdikdə gün tutulması baş verir [15, 238].

Sətiraltı məzmun Füzuli təxəyyülünün genişliyini əks etdirir. Əli Nihat Tərhan bu beyti şərh edərək yazır ki, Ayla günəşin davasının bir səbəbi də günəşin qısqanclığıdır. “Ay tutulması diqqəti çəkən bir hadisə olduğu üçün bu zaman bütün nəzərlər aya yönəlir” [17, 215]. Bu isə Günəşin həsəd və qısqanclığına səbəb olur.

Qədim türk düşüncəsində Günəş ədalətin, Ay isə səadətin rəmzidir. Ədalət olmayan yerdə “qut”, yəni səadət olmur. Ədalət olmazsa, səadət də olmaz, beləliklə, şər qalib gəlir. M.Füzulinin mifdən faydalanaraq təqdim etmək istədiyi əsas ideya budur.

Q.Bürhanəddin, İ.Nəsimi, N.Kişvəri, Ş.İ.Xətai və b. şəqqül-qəmər hadisəsinə müraciət etmişlər. Xüsusilə Nəsimi və Füzuli yaradıcılığında bu hadisə ilə bağlı bir-birini təkrarlamayan mənə çalarları yaranmışdır. Füzuli beytlərindən birində dairəvi ayna bədrələnmiş aya, gözəlin boyu isə Məhəmməd peyğəmbərin barmağına bənzədilərək “Şəqqül-qəmər” hadisəsinə işarə edilmişdir.

Klassik Azərbaycan ədəbiyyatında gözəlin üzü Günəşə, Aya bənzədilir. A.Qasıмова belə bir qənaətə gəlir ki, “Şəqqül-qəmərə daha çox gözəlin aya bənzər üzünün vəsfi zamanı müraciət edilmişdir” [12, 259].

Əfsanəyə görə, əqiq daşı rəngini Süheyl ulduzundan almışdır. Nizami bu mifə işarə edərək yazır: “Üzünün dərisini qanlı göz yaşı ilə yuyurdu, öz Süheylini gözündə axtarırdı” [9, 183]. Qırmızı rəngini alan əqiq daşı dəri xəstəliklərinə faydalı sayılır. Süheyl ulduzu Yəməndən daha aydın göründüyü üçün ona

Yəmən süheyli də deyirlər. Beytdəki dəri sözü Yəməndə istehsal olunan zərif, qırmızı dərinə də yada salır.

Ş.İ.Xətai, M.Füzuli və b. Meracla bağlı beytlərində Günəşin Məhəmməd peyğəmbərin üzündən işıq alması, ayın ali insana ehtiramından bəhs açılır. M.Füzulinin “Leyli və Məcnun” əsərinin Meracnaməsinə nəzər salaq:

*Nə'leyninə sürtdü üz mehi-növ,
Xurşid rüxündən aldı pərtöv. [7, 25]*

M.Füzuli peyğəmbərin meracını günəşin çıxmasına bənzədir. Şair göy qurşağını Həzrət Məhəmmədin rənglərə boyadığını qeyd edir. Mifik təsəvvürə görə, göy qurşağında əks olunan rənglər yeddi ulduzun rəngidir.

Göründüyü kimi, orta əsrlər Azərbaycan poeziyasında səma cisimlərinə müraciətlər geniş yer almışdır. Bu zaman şairlər mifik düşüncədən də faydalanmış, beləliklə, ədəbiyyatı təkcə mənə baxımından zənginləşdirməmişlər. Astral miflərlə bağlı şeirdə çox sayda rəmz, simvol və işarələr yaranmışdır. Qeyd etməliyik ki, mədrəsə təhsili görmüş şairlər orta əsrlər astronomiya elminə dərinlən bələd olmuş, sətiraltı məzmununda elmi biliklərini şifrələmişlər. Onların əsərlərində elmiliklə bədiiliyin vəhdəti göz önündədir.

Göyü seyr etmək ən qədim insanlarda qorxu və heyranlıq hisləri yaradır, eləcə də səmadakı günəş və ay tutulmaları, ildırım, göy qurşağı və s. özünəməxsus dinamik həyatı olan başqa aləmdən xəbər verirdi [1, 19]. Təbiət, təbiət qanunları, səbəblər isə ilahi sənətin göstəriciləridir. Onlar düşüncənin, elm və mədəniyyətin inkişafı üçün yaradılmışlar. İnsanın marağı Allahın yaratmış olduğu maddə üzərinə yönəlir, bu zaman yeni kəşflər üzə çıxır. Bu isə elmi və mədəni tərəqqiyə aparır [4, 47-50].

Azərbaycan şairlərinin yaradıcılığında səma cisimləri sırasında Ay və Günəşə müraciətlər daha geniş yer tutur. Ay və günəşlə bağlı rəmlər və işarələrdə Azərbaycan mifik təfəkkürünün təsiri aparıcıdır. Klassik poeziyada ulduz və planetlərlə bağlı qədim Şərq inanclarının da təzahürü danılmazdır. Maraqlıdır ki, bəzən şair təxəyyülünün mif və inancları kölgədə qoyduğunu görürük. Müəyyən bir bəşəri ideyanı təqdim edərkən bədii ifadə vasitəsi kimi səma cisimlərindən faydalanan sənətkar təsvir etdiyi hadisəni yeni tərzdə təqdim edir. Bu təkcə orijinallığa xidmət etmir, məqsəd hadisədən təqdim olunan ideyaya uyğun mənə yaratmaqdır. Məhəmməd peyğəmbərin Meracını günəşin çıxmasına bənzədən Füzuli ali insanın Allah dərğahına dəvət olunmasını mələklər və planetlərlə bağlayır. Mələklər peyğəmbərin – yəni insanın gözəlliyini daha yaxından görmək, planetlərsə ona daha yaxın olmaq, ayaqlarından öpmək arzusu ilə Həzrət Məhəmmədin meraca çağırılmasını Tanrıdan rica etmişlər. Şair özünəməxsus bu düşüncə ilə insanın digər yaradılmışlardan üstün olduğuna işarə etmişdir. İnsana bu üstünlüyü verən isə ağıl, bilgi və sevgidir. Kainat Allahın qanunlarından ibarət olan bir kitabdır ki, yalnız insan elmi ilə bu sirləri açsın, maddəni və onun arxasındakı mənanı oxuya bilsin [4, 166]. Sufilərə görə, insan kamilliyə çataraq Allah ilə ruhi-mənəvi yaxınlığa nail olan, əsl həqiqəti dərk edən tək varlıqdır. Onu son məqsədə çatdıransa qəlbini nurlandıraraq

hidayət yolunu işıqlandıran hədsiz sevgidir. Hidayətə dəvət isə elmlədir. İnsan Tanrı nurundan pay alaraq mənəviyyatı ilə göylərə yüksəlsə, bu zaman mələklərlə yanaşı, planetlər də ona baş əyər. Əşya və hadisələrin maddi yönü ilə onun daşdığı mənani dərk edən insan həqiqətə çata bilər. Yaradılışda ən qiymətli gövhər olan insan “qəlb nuru ilə ağıl işığı arasında körpü yaratmaqla – yəni bu iki işığın birləşmə gücü ilə həqiqəti görə bilər” [3, 19].

Bu körpüyə yol “damlada dənizi, zərrədə Günəşi görə bilməkdən gedir. Orta əsr şairləri sözü və sevgini günəşə bənzədirlər. Qəlbincisi olan söz də sevgi kimi ruhla bağlanır.

Yaradıcılığını izlədiyimiz şairlərin ədəbi irsində Azərbaycan xalqının kökü çox qədimlərə söykənən humanist baxışları ilə sufiliyin mənəvi təmizlənmə nəticəsində Allaha qovuşma düşüncəsi arasında vəhdət yaranır. Bu görüşlərdən biri digərinə istiqamətlənərək son məqsədə – həqiqətə aparır. Bəşəri ideyanın təqdimatında isə əksər hallarda ilk qığılıcı mifologiyadan parlayır.

ƏDƏBİYYAT

1. Armstrong K. Mifin qısa tarixi (ingilis dilindən tərcümə). Bakı: TeasPress, 2017, 116 s.
2. Bürhanəddin Q. Divan. Bakı: Öndər, 2005, 728 s.
3. Cümşüdoğlu N. Füzulinin sənət və mərifət dünyası. Bakı-Tehran: Süruş, 1997, 386 s.
4. Əkbərov F. İnsan, mənəviyyat və cəmiyyət. Bakı: N/R, 2003, 424s.
5. Əmrə Y. Əsərləri. Bakı: Öndər, 2004, 326 s.
6. Füzuli M. Əsərləri. 6 cildə. c.1. Bakı: Şərq-Qərb, 2005, 400 s.
7. Füzuli, M. Əsərləri. 6 cildə. c.2. Bakı: Şərq-Qərb, 2005, 336 s.
8. Gəncəvi N. Sirlər xəzinəsi (Filoloji tərcümə). Bakı: Elm, 1981, 248 s.
9. Gəncəvi N. Xosrov və Şirin (Filoloji tərcümə). Bakı: Elm, 1981, 374 s.
10. Hüseynoğlu K. Mifin mənbəyi, mahiyyəti və tipologiyası. Bakı: Elm və təhsil, 2010, 180 s.
11. Qasımov A. Cahiliyyət ərəblərinin əqli-mənəvi durumu. Bakı: Nurlan, 2007, 217 s.
12. Qasımov A. Quran qissələri XIV-XVI əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatının ideya-bədii qaynaqlarından biri kimi. Bakı: Nurlan, 2005, 346 s.
13. Qurani-Kərim. Tərcümə edənlər: Z.Bünyadov, V.Məmmədliyev. Bakı: Azərnəşr, 1991, 711 s.
14. Mevlana. Mesnevi. 6 cildə.c.3. Çevirən Veled İzbudak. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1990.
15. Ögel B. Türk mifologiyası. 2 cildə. c.2. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2014, 778 s.
16. Seyidov M. Azərbaycan mifik təfəkkürünün qaynaqları. Bakı: Yazıçı, 1983, 326 s.
17. Tarlan A.N. Füzuli divanının şərh. 2 cildə. c. 1. Ankara: Başbakanlık Basımevi, 1985, 350 s.

МИФОЛОГИЧЕСКИЕ ПРЕДСТАВЛЕНИЯ, СВЯЗАННЫЕ С НЕБЕСНЫМИ ТЕЛАМИ, В ТВОРЧЕСТВЕ КЛАССИКОВ

С.ГОДЖАЕВА

РЕЗЮМЕ

Одним из основных источников, к которым обращаются поэты и писатели, является мифология. Существует множество мифов, связанных с небом, а также с солн-

цем, луной, звездами, привлекающими внимание первобытных людей с сотворения мира. Эти мифы отражают древнейшее мышление народа.

Поэты-мыслители творчески подходили к мифам. Не случайно при внушении какой-либо идеи довольно часто мифология служила своего рода первой искрой.

В классической поэзии в представлениях, связанных с небесными телами, наряду с родными верованиями наблюдается воздействие исламских воззрений и восточного мистицизма. Средневековые поэты, используя мифы, создавали мистическое содержание, кодировали свои философские размышления во внутреннее содержание двустишия. В результате этого в литературе появились символы и знаки, связанные с астральными мифами.

Ключевые слова: миф, Луна, Солнце, символ, звезда, небесные тела

MYTHOLOGICAL CONCEPTS CONNECTED WITH CELESTIAL BODIES IN THE CLASSICS' WORKS

S.GOJAYEVA

SUMMARY

One of the main sources that poets and writers refer to is mythology. There are many myths related to the sky, Sun, Moon, stars that attracted the primitive people's attention since the creation of the world. These myths reflect the people's most ancient thinking. Poets-thinkers' approach to myths was creative. It is no coincidence that when instilling a certain idea mythology quite often served as a kind of the first spark.

In the classical poetry in notions connected with celestial bodies along with the native beliefs the influence of the Islamic views and Oriental mysticism is observed. Using myths medieval poets created the mystical content, coded their philosophical thoughts into the inner content of the couplet. As a result, symbols and signs associated with the astral myths appeared in the literature.

Keywords: myth, Moon, Sun, symbol, star, celestial bodies

УДК 82; 821.161.1

**ИСЛАМ И ШАРИАТ В РУССКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ
ПЕРВОЙ ТРЕТИ XIX ВЕКА
(на материале произведений В.К.Кюхельбекера)**

И.Н.АСАДОВ

Бакинский государственный университет
ibrahimasadov@bsu.edu.az

В настоящей статье рассматривается проблема освоения и восприятия Корана, ислама и шариата русской литературой первой трети XIX века на материале творческого наследия известного русского поэта и критика, участника декабристского восстания В. К. Кюхельбекера.

Полгода, проведенные Кюхельбекером на Кавказе, не прошли бесследно. Поэт хорошо изучил не только культуру, традиции, образы и обычаи мусульманских народов, проживающих здесь, но и познакомился с основными положениями и догматами Ислама и Шариата, а также с содержанием Корана, что способствовало органическому соединению характерных особенностей мировосприятия и мышления мусульманина с собственным мировоззрением самого Кюхельбекера.

Отзвуки прочтения Корана обнаруживаются в ряде поэтических и прозаических произведений Кюхельбекера, а также в его дружеской переписке, что и является предметом нашего исследования.

Ключевые слова: Кюхельбекер, Ислам, Шариат, Коран, сура.

Введение. Азербайджанская филологическая наука на протяжении длительного времени занимается проблемами сравнительно-типологического анализа русско-восточных литературных взаимосвязей.

Одной из насущных проблем, все еще ожидающих своего исследователя, остается всестороннее изучение истории восприятия и освоения Ислама и шариата представителями русской литературы и культуры XIX века.

К настоящему моменту накоплено большое количество компаративистских исследований, прямо или косвенно касающихся данной проблемы. В этом плане следует особо отметить исследования таких азербайджанских ученых-литературоведов, как Ш.К.Курбанов «Этапы развития

азербайджанско-русских литературных связей в XIX веке» (1972) [7], М.З.Садыхов «Очерки русско-азербайджанско-польских литературных связей XIX века» (1975) [14], А.Дж.Гаджиев «Кавказ в русской литературе первой половины XIX века (1982) [4; 5], М.А.Якубова «Я терялся в развалинах Берд, Шамхора и... Шемахе...» (2009) [15].

Однако, большей частью, в этих исследованиях искомая проблема затрагивается лишь в русле смежных тем. Таким образом, можно с уверенностью утверждать, что к настоящему времени практически нет ни одного цельного полномасштабного исследования проблемы освоения Ислама и шариата русской литературой XIX века, несмотря на то, что именно в этот период в России начинается активное восприятие восточных тем и, в том числе, коранических мотивов.

В связи с этим важным и необходимым представляется нам постановка и разрешение некоторых вопросов, связанных с восприятием и освоением Ислама и шариата русской литературой указанного периода. Необходимо отметить, что именно в данный период развития русской литературы Коран, Ислам и шариат в освоении мусульманского Востока приобретают новый статус. Так как, начиная с XIX века, Персия (ныне Иран), Кавказ и Северный Азербайджан становятся своего рода культурными мостиками в диалоге Востока и Запада, помогавшими русским писателям и поэтам в процессе освоения мусульманского миропонимания и мироощущения проникнуть вглубь исламо-шариатских культурных и религиозных ценностей.

В настоящей статье мы попытаемся рассмотреть некоторые проблемы, связанные с восприятием и освоением Корана и Ислама известным русским поэтом и критиком, участником декабристского восстания Вильгельмом Карловичем Кюхельбекером (1797-1846). Необходимо заметить, что, несмотря на актуальность обозначенной темы, она практически не изучена. Некоторые упоминания об интересе Кюхельбекера к Исламу и шариату можно обнаружить лишь в нескольких исследованиях ряда азербайджанских литературоведов, да и то в контексте анализа иных тем [4, 5, 7, 15]. А между тем, коранические и исламские мотивы оставили заметный след в его литературном наследии.

Следует сразу заметить, что интерес к Востоку, а в первую очередь, к одному из крупнейших памятников мусульманской религии и культуры – Корану, возник у Кюхельбекера еще задолго до службы на Кавказе, о чем свидетельствуют его «Европейские письма» (1820), где, размышляя о своеобразной культуре Испании, поэт пишет: *«Влияние арабов на характер испанских христиан... было велико и богато следствиями»... «Мавры искони любили сказки и рассказы в стихах и рифмах: Алкоран и «Истории Абульфеды» от доски до доски написаны рифмованными хорейми. Испанские исторические песни – романсы – явное подражание сим повествованиям»* [13, 305].

О стойкости интереса Кюхельбекера к Исламу и Корану свидетельствует письмо поэта от 21 декабря 1833 года, адресованное Б. Г. Глинке, в котором он просит друзей, помимо прочих книг, прислать ему *«сверх того на каком-нибудь известном мне языке, т. е. французском, английском или немецком, перевод Корана»* [9, 419].

Но подлинное знакомство Кюхельбекера с исламо-шариатской культурой произошло на Кавказе, куда его отправили служить после парижских выступлений.

Во время службы в Тифлисе он интересуется жизнью, историей, культурой народов Кавказа, изучает их быт, нравы и традиции. Глубокая симпатия к народам Кавказа проявилась в целом ряде ориентальных лирических произведений Кюхельбекера.

Как отмечает Якубова, *«в совместных занятиях А.С.Грибоедова и Аббас-Кули-ага Бакиханова принимал участие их сослуживец по канцелярии генерала А.П.Ермолова, будущий декабрист Кюхельбекер. На совместных научных занятиях Грибоедов, Кюхельбекер и Бакиханов осуществляли тот западно-восточный синтез, который сыграл видную роль в сближении литератур»* [15, 21].

Кюхельбекер об исламе и шариате. Так полгода, проведенные Кюхельбекером на Кавказе, не прошли бесследно. Он оказался едва ли не первым русским поэтом, использовавшим в своей поэзии традиционный мотив восточной поэзии – любовь Соловья и Розы – стихотворение «Смерть Байрона» (1824). Данный факт был в свое время отмечен Гаджиевым, который считал, что *«обращаясь к восточной символике, русские поэты, с одной стороны, подчеркивали ее восточное происхождение, а с другой – стремились перенести ее на русскую почву»* [5, 119].

В начале стихотворения идет описание вечера в экзотической восточной стране с описанием некоторых атрибутов местного колорита (*минарет, пророк и др.*). В примечании Кюхельбекер дает такое пояснение: *«на мусульманских гробницах обыкновенно находятся каменные чалмы, а кладбища всегда обсажены цветами»* [11, 3].

В этом произведении будущий декабрист, цитируя арабский текст, ссылается непосредственно на Коран, объясняя необходимость обращения к данному источнику попыткой сделать поэтическое описание восточной местности более колоритным. С этой целью поэт вводит в свое произведение строки, изображающие ритуал мусульманской молитвы:

*За небосклон скатило шар
Златое, дневное светило
И твердь и море воспалило;
По роцам разлился пожар;
Зажженное зыбей зеркало,
Алмаз огромный, трепетало.
Вспылал далекий минарет;*

*Иман, над прахом возвышенный,
Трикрат провозгласил вселенной:
«Бог только бог – иного нет...»
Услышали; в мгновенье ока
Все пали ниц сыны пророка [12, 88].*

В данном фрагменте Кюхельбекер отсылает нас не только к вечерней молитве *магриб*, но и к *Иману*, под которым, скорее всего, подразумевается *муэдзин* (служитель мечети), который читает с минарета *азан* для того, чтобы призвать благочестивых мусульман к обязательной молитве. Не ограничиваясь этим, поэт в предисловии обращает внимание читателей на более точный вариант формулы зачина мусульманской молитвы, и, ссылаясь на Коран, объясняет его функциональное назначение: «В арабском тексте: «Нет бога, кроме бога [6, 257, сура 20, аят 8], а Магомет пророк его [6, 421; сура 48, аят 29]» – обыкновенный зов на вечернюю молитву мусульман» [11, 3].

Необходимо также отметить, что выражение «Нет бога, кроме бога, а Магомет пророк его» используется *муэдзинами* не только при призыве на вечернюю молитву, но и при совершении *намаза* в ежедневном молитвенном цикле, состоящего из пяти обязательных молитв (*фард*). Помимо этого, данная формула отсылает нас к одному из важнейших столпов исламской религии – *шахаде*, произнесение которой является главным условием принятия Ислама, который подтверждает веру в Единого Бога – Аллаха и посланническую миссию пророка Мухаммеда.

Строки о призыве мусульман к вечерней молитве *магриб* встречаются также в незаконченной поэме Кюхельбекера о Грибоедове «Уже выиграл Зефир прохладный...» (1822-1823):

*Уже выиграл Зефир прохладный
И день стремится отдохнуть,
На запад солнце клонит путь,
Бог наших предков, луч отрадный, [12, 237]*

*О чем же поведу рассказ,
Пока всех верных с минарета
Можема протяженный глас
Не распрострет в последний раз [12, 238].*

Упоминания о Коране, о вечернем намазе *магриб* и об *имане* (*муэдзине* – И.А.), зовущим правоверных мусульман к молитве, наблюдаются также в начальных строках поэмы Кюхельбекера «Зоровавель» (1831):

*Бледнеет поздняя заря;
На минаретах позлащенных,
Дрожжа, последний луч сверкнул;
Умолк вечерней пушки гул,
Умолк протяжный глас имана,*

*Зовущий верных чад курана
Окончить знойный день мольбой [12, 265].*

Следует обратить внимание и на следующие строки поэмы:

*Но в сизом дыме калиана,
Безмолвной окружен толпой,
Сидит рассказчик под стеной
Полуразрушенного хана
И говорит: да даст Алла
Устам моим благословенье!
Да будет речь моя светла
И сладко слов моих течение [12, 265].*

На первый взгляд, в данном фрагменте нет ничего примечательного, однако необходимо выделить речевую формулу *да даст Алла*, восходящую к слову *Иншаллаах*, которое представляет собой ритуальное, молитвенное восклицание, междометное выражение, используемое, как знак смирения мусульманина перед волей Аллаха, фактически выступающее в качестве маркера будущего времени. Таким образом, Кюхельбекер, используя данную речевую формулу, характерную для правоверного мусульманина, хотел подчеркнуть принадлежность рассказчика не просто Востоку, а, прежде всего – Исламу.

В незаконченном произведении Кюхельбекера «Русский Декамерон» (1831) встречается упоминание об одном из ангелов коранического пантеона – Исфаиле, где поэт пишет: «Сказал я слова два и об Исффраиле, ангеле песней, восточном Аполлоне» [10, 514]. Неспроста Кюхельбекер связывает Исффраила с песней, поскольку в мусульманской религии он является вестником апокалипсиса, который стоя на иерусалимской горе, звуками трубы обязан возвестить о воскрешении мертвых в день страшного суда. И именно из-за связи с трубой его иногда называют ангелом музыки [16, 96].

Образ Исффраила встречается и в таких поэтических произведениях Кюхельбекера, как «Мое предназначение» (1834): «*И се! великий Исффраил*» [12, 158]; «Измена вдохновения» (1832): «*К тебе, прекрасный гость мой, Исффраил!*» [12, 161]; «Второй разговор с Исффраилом» (1835): «*Здесь опять ты, Исффраил?*» [12, 164]; «Исффраилу» (1837): «*Темницу превращал ты, Исффраил*» [12, 175]; «А.И.Орлову» (первая треть XIX века): «*Исффраил живет с тобою!*» [12, 196]; «Зоровавель» (1831): «*Где ангел песней, Исффраил*» [12, 276]; «Сирота» (1833-1834): «*Ту шапку ангел песней – Исффраил*» [12, 360].

С позиции исламской философии особое внимание привлекают следующие строки из «Русского Декамерона» Кюхельбекера, как «*Сверх того, найдете известную главу Магометова Курана, запрещающую правоверным изображать человека*» [10, 514]. Как известно, в Коране нет суры, запрещающей мусульманам изображать живых существ. Скорее

всего, поэт под выражением *Магометова Курана* имеет в виду *хадисы* – предания о словах и действиях пророка Мухаммеда, затрагивающих самые разнообразные религиозно-правовые стороны жизни мусульманина, в которых упоминается и о наказании художников, не способных вдохнуть жизнь своим творениям в день страшного суда, что согласуется с кораническим стихом: «*Аллах – вот, кто придает вам форму в утробах, как пожелает*» [6, 61, сура 4, аят 5].

Отсылки к сурам Корана наблюдаются также в поэме Кюхельбекера «Зоровавель»:

*Младые витязи – все трое,
Недвижные средь тишины,
Дыханья, скажешь, лишены;
Узнаешь только из сиянья
Их взоров, что не изваянья,
Что был у них живой отец
И в свет их вызвал не резец* [8]

Таким образом, Кюхельбекер мастерски рисует картины предсудного дня, где молодые витязи, с одной стороны лишены дыхания и лежат неподвижно в тишине, с другой же – знают, что их создал Бог, и поэтому смиренно и покорно ждут наступления страшного суда.

В следующих строках поэмы читаем:

*И в день господня правосудья
Не позовут того на суд,
Чей дерзостный, безумный труд
И богохульные орудья
Им образ дали, но в их грудь
Не возмogli души вдохнуть* [8]

Как видно из данного фрагмента, поэт отсылает нас к сурам Корана, в которой рассказывается о судном дне – *Киямате*, являющиеся одним из неотъемлемых элементов мусульманского вероубеждения, согласно которому апокалипсис начнется, как уже отмечалось выше, с двух трубных гласов со стороны ангела Исрафила, первый из которых возвестит об уничтожении всех творений Аллаха, а второй – о воскрешении человечества и начале суда Божьего, где все творения предстанут перед Аллахом и будут отвечать за совершенные ими деяния [6, 469, сура 69].

В вышеприведенном фрагменте поэт изображает сцены и собственно судного дня, в которых вновь прибегает к *хадису* о наказании и запрете изображения человека художниками, так как их труд считается богохульным деянием, поскольку, создав образ, они не в силах *вдохнуть душу в их грудь*, что по мусульманскому вероубеждению присуще исключительно Аллаху. И когда грешники (художники) обращаются к своему творцу со словами:

*Уста кумиров в день конечный,
Когда разгонит ложь и тьму*

*Святое солнце правды вечной,
Творцу промолвят своему:
Твои мы, Аллы подражатель!
Твои мы: узнаешь ли? зри!
Ты дал нам тело, наш создатель,
Нам ныне душу сотвори! [8],*

– то, увидев божий лик, они начинают трепетать и бежать, однако им не удается скрыться от страшного суда:

*И грешник от лица господня
Тогда, трепеща, побежит:
Но гром суда его сразит
И с смехом примет преисподня [8]*

Необходимо обратить внимание и на следующие строки поэмы Кюхельбекера «Зоровавель»:

*Подобно истуканам сим,
О коих на вопрос пророка
(Да будет слава Аллы с ним!)
Принес благим сынам востока
Седьмую суру Серафим [8]*

Здесь поэт упоминает о ниспослании ангелом Серафимом (в исламской религии – Джабраилом, считающимся главным посредником между Аллахом и пророками) – седьмой суры Корана, в которой повествуется о создании первых людей, об Адаме и Еве, поддавшихся искушению дьявола и изгнанных за это из рая, а также о продолжающихся искушениях человека, стремящегося к излишествам в одежде и пище [6, 134, сура 7].

В данном фрагменте Кюхельбекер также использует традиционную в Исламе речевую формулу: *О коих на вопрос пророка // (Да будет слава Аллы с ним!)* – *салават*, которую благочестивые мусульмане произносят после каждого упоминания имени пророка Мухаммеда, о благословении которого говорится и в Коране: «*Воистину, Аллах и Его ангелы благословляют Пророка. О вы, которые уверовали! Благословляйте его и приветствуйте усердно*» [6, 349, сура 33, аят 56].

Следует также отметить, что в более ранних редакциях поэмы Кюхельбекера «Зоровавель», строки фрагмента, в которой упоминается пророк Мухаммед, изначально звучали иначе, чем еще больше отсылали нас к исламо-шариатским предписаниям.

Сравним:

В ранней редакции
*Подобно истуканам сим,
О коих в суре оной грозной
Пророк, противник влаги лозной
(Да будет слава Аллы с ним!),
Вещает читателям своим [12, 271]*

В окончательной редакции
*Подобно истуканам сим,
О коих на вопрос пророка
(Да будет слава Аллы с ним!)
Принес благим сынам востока
Седьмую суру Серафим [8]*

Таким образом, как отмечал поэт в дневниковых записях, «*строка «Пророк, противник влаги лозной» не удовлетворяла, решительно разочаровывала его, поскольку являлась пространным уподоблением и аллегорией»* [10, 272]. Так, в результате заключения самого автора данная строка не попала в окончательную редакцию поэмы. Однако сохранилась в незаконченном произведении Кюхельбекера «Русский Декамерон», в котором рассказывается, как герои из-за эпидемии холеры покидают Москву и живут в деревне. Подобно героям Боккаччо, главный герой Чинарский¹ развлекает остальных, разбирая выдержки из своего рассказа, в которых изображаются события, описанные в поэме «Зоровавель».

Так, строка «*Пророк, противник влаги лозной»* свидетельствует о том, что Кюхельбекер был хорошо знаком с господствующими в мусульманском обществе предписаниями, согласно одному из которых пророк Мухаммед, ссылаясь на такие коранические стихи, как «*О, вы, которые уверовали! Не приближайтесь к молитве, когда вы пьяны, пока не будете понимать, что вы говорите...*» [6, 86, сура 4, аят 43]; «*Они спрашивают тебя о вине и азартных играх. Скажи: В них есть большой грех, но есть и польза для людей, хотя греха в них больше, чем пользы»* [6, 50, сура 2, аят 219]; «*Воистину, сатана при помощи опьяняющих напитков и азартных игр хочет посеять между вами вражду и ненависть и отвлечь вас от поминания Аллаха и намаза»* [6, 113; сура 5, аят 91], – запретил благочестивым мусульманам употреблять вино...

Заключение и научная новизна. Таким образом, освоение и восприятие Кюхельбекером Ислама и Корана носило последовательный характер. В отличие от его современника Грибоедова, чьи наблюдения и размышления о религии мусульман и ее приверженцах были отражены лишь в многочисленных путевых записках и переписке (в большинстве своем – официальной), то Кюхельбекеру, как поэту, обладающему высоким уровнем художественного мастерства, в процессе освоения и восприятия Ислама и шариата, удалось через субъективное мироощущение тонко и умело передать как поэзию Корана, так быт, нравы и обычаи восточного человека. Это наводит на мысль и о ментальном освоении, в результате которого характерные особенности мировосприятия и мышления мусульманина органически соединяются с собственным мировоззрением самого Кюхельбекера, что способствует его приближению к национальному миру мусульманских народов, расширяет границы изображаемой действительности, создает условия для проникновения в психологию мусульманина. Иным подходом отмечено отношение к Исламу и Корану еще одного яркого представителя той эпохи – Ф.Н.Глинки. Но это задача наших новых изысканий.

¹ Фамилия главного героя восходит к азербайджанскому слову «чинар, чинара» – название дерева.

ЛИТЕРАТУРА

1. Алиева С.А. Восток в древнерусской литературе (на материале «Хождений»): автореферат дисс. кандидата филологических наук: 10.01.01. Баку, 1990, 27 с.
2. Асадов И.Н. Ислам и Шариат в русской литературе первой трети XIX века (статья первая) // BUTA Uluslararası Bilimsel Araştırmalar Dergisi. № 2/2020, Kars, Temmuz, 2020. s. 35-46.
3. Асадов И.Н. Проблемы освоения Корана русской литературой первой трети XIX века // BUTA Uluslararası Bilimsel Araştırmalar Dergisi. № 1/2020, Kars, Mayıs, 2020. s. 93-100.
4. Гаджиев А.Дж. Кавказ в русской литературе первой половины XIX века. Баку: Язычы, 1982, 160 с.
5. Гаджиев А.Дж. Этапы литературного братства. Из истории литературных связей России с Кавказом. Баку: Язычы, 1986, 234 с.
6. Коран. Перевод И. Ю. Крачковского. М.: Наука, 1986, 730 с.
7. Курбанов Ш.К. Этапы развития азербайджанско-русских литературных связей в XIX веке. М.: Наука, 1976, 210 с.
8. Кюхельбекер В. К. Зоровавель. // az.lib.ru/k/kjuhelxbeker_w_k/text_0200.shtml. Müraciət tarixi: 17.06.2020
9. Кюхельбекер В. К. Письма из крепостей и ссылки (1829-1846) // Литературное наследство. Декабристы-литераторы. Москва: АН СССР, 1954, т. 59. с. 395-478.
10. Кюхельбекер В.К. Путешествие, дневник, статьи. Ленинград: Наука, 1979, 793 с.
11. Кюхельбекер В.К. Смерть Байрона. М.: Типография московского императорского театра, 1824, 14 с.
12. Кюхельбекер В.К. Сочинения в 2-х тт. Л.: Советский писатель, 1939, т. 1., 592 с.
13. Кюхельбекер В.К. Сочинения. Л.: Художественная литература, 1989, 578 с.
14. Садыхов М. З. Очерки русско-азербайджанско-польских связей в XIX веке. Баку: АГИ, 1975, 180 с.
15. Якубова М.А. Я терялся в развалинах Берд, Шамхора и... Шемахе. Баку: Чашыюглу, 2009, 143 с.
16. Webster R. Encyclopedia of Angels. Minnesota: Llewellyn, 2009, 248 p.

XIX ƏSRİN I QƏRİNƏSİNDƏ RUS ƏDƏBİYYATINDA İSLAM VƏ ŞƏRİƏT (V.K.Küxelbekerin yaradıcılığı əsasında)

İ.N.ƏSƏDOV

XÜLASƏ

Məqalədə tanınmış rus şairi və tənqidçisi, dekabristlər hərəkatının iştirakçısı V.K.Küxelbekerin yaradıcılığı əsasında XIX əsrin I qərinəsində (ilk üçdə bir dövründə) rus ədəbiyyatında şəriət, islam və Quran mövzularının dərk edilməsi və mənimsənilməsi problemi nəzərdən keçirilmişdir.

Küxelbekerin Qafqazda keçirdiyi yarım il əbəs ötməmişdir. Şair burada yaşayan müsəlman xalqlarının mədəniyyəti, adət və ənənələri, həyat tərzlərini öyrənməklə yanaşı, İslam və şəriətin əsas ehkamları ilə, o cümlədən Quranın məzmunu ilə yaxından tanış olmuşdur. Bu da öz növbəsində, müsəlman dünyagörüşü və düşüncə tərzilə Küxelbekerin şəxsi görüşlərinin üzvi şəkildə birləşməsinə səbəb olmuşdur.

Quranı oxumasının təsiri öz təzahürünü onun bir sıra nəzm və nəsr əsərlərində, həmçinin dostları ilə yazışmalarında da göstərmişdir ki, tədqiqatımızın da məqsədi bu problemin araşdırılmasından ibarətdir.

Açar sözlər: Küxelbeker, İslam, Şəriət, Quran, surə.

**ISLAM AND SHARIAT IN RUSSIAN LITERATURE
IN THE FIRST THIRD OF THE 19TH CENTURY
(based on the works of V. K. Kuchelbecker)**

I.N.ASADOV

SUMMARY

The article considers the problem of understanding and mastering the themes of Sharia, Islam and the Koran in Russian literature in the first half of the XIX century (the first third period) based on the works of the well-known Russian poet and critic, participant of the Decembrist movement V. K. Kuchelbecker.

The half-year spent by Kuchelbecker in the Caucasus was not in vain. The poet studied the culture, customs and traditions of the Muslim peoples living here, as well as the basic tenets of Islam and Shariat, as well as the content of the Koran. This, in turn, led to an organic combination of Kuchelbecker's personal views with the Muslim worldview and way of thinking.

The influence of reading the Koran has been reflected in a number of his poems and prose, as well as in his correspondence with friends, and the purpose of our research is to investigate this problem.

Keywords: Kuchelbecker, Islam, Shariat, Koran, surah.

UOT 82; 82 (091)

**NƏRİMAN NƏRİMANOVUN “NADİR ŞAH” TARİXİ FACİƏSİNDƏ
HAKİMİYYƏT EHTİRASI VƏ ATA MƏHƏBBƏTİ****A.H.ZƏKİYEVƏ****Bakı Dövlət Universiteti
aygunzakiyeva@bsu.edu.az**

Azərbaycan tarixinin qüdrətli fəthlərindən biri kimi tanınan Nadir şah Əfşarın sərkərdəlik fəaliyyəti və şahlıq dövrü daim araşdırmaçıların diqqət mərkəzində olmuş, haqqında çoxsaylı tarixi tədqiqatlar və bir neçə bədii əsər yazılmışdır. Azərbaycan ədəbiyyatında Nadir şahla bağlı ilk ədəbi nümunənin müəllifi olan görkəmli ədib Nəriman Nərimanov eyniadlı pyesi ilə həm də ədəbiyyatımızda tarixi faciənin əsasını qoymuşdur. Əsərini bədiilik və tarixilik prinsipi əsasında quran dramaturq bəzi məqamlarda hadisə və obrazları tarixdəkindən fərqli, lakin inandırıcı şəkildə verə bilmişdir.

“Nadir şah” pyesindən bəhs edən ədəbiyyatşünaslar əsərdə qoyulan bir sıra problemlərlə yanaşı, Nadir şahın oğlu Rzaqulu ilə münasibəti məsələsinə də toxunmuşlar. Fikrimizcə, ata və oğul münasibətləri əsərdə təsvir olunan hadisələrin dramatik yekununun vurulmasında bilavasitə rol oynayır. Bu baxımdan Nadir şah obrazının hakimiyyət ehtirası və ata məhəbbəti kontekstində təhlili maraq doğurur. Rzaqulunun faciəsi Nadir şah hakimiyyətinin qanunauyğun sonunun səbəblərindən biri kimi qiymətləndirilir.

Açar sözlər: Nadir şah, tarixilik, ata və oğul, övlad tərbiyəsi, ata məhəbbəti, faciə

Nadir şah Əfşar dünyanın haqqında ən çox danışılan, araşdırma aparılan hökmdarlarından biridir. Təsadüfi deyildir ki, hələ sağlığında onun həyatı, sərkərdəlik və hökmdarlıq fəaliyyəti yalnız tarixçilərin deyil, müasirlərinin də diqqətini cəlb etmiş, hökmdar haqqında o dövrdə İrana səfər etmiş Holland taciri Con Harvey, Nadirin həkimi olmuş fransız Bazen və başqaları da müxtəlif məlumatlar vermişlər. Tarixçilər Nadir şah haqqında danışarkən iki mühüm mənbəni xüsusi qeyd edirlər ki, bunlardan biri Məhəmməd Kazım Mərvinin “Aləm-Ara-ye Nadiri”, digəri isə Nadir şahın tarixçisi Mirzə Mehdi xan Astrabadinin “Tarix-e Cahanqoşa-ye Naderi” əsəridir. Son illərdə də Nadir şah haqqında istər Şərqi, istərsə də Qərbdə bir çox tədqiqat əsərləri yazılmaqda davam edir, onun şəxsiyyətinin və şahlıq fəaliyyətinin bu vaxta kimi məlum olmayan yeni cəhətləri üzə çıxarılır, təhlil və tədqiq edilir.

Nadir şah əzəməti ilə tək-cə tarixçilərin deyil, eyni zamanda, söz sənətkar-

larının da diqqətini çəkmiş, onunla bağlı hadisələr müxtəlif tarixi əsərlərə mövzu olmuşdur. Nadir şahla əlaqədar olan hadisələri ilk dəfə bədii ədəbiyyata gətirən Nəriman Nərimanov tarixi gerçəklik və bədii həqiqətlər vəhdətində onun parlaq obrazını yaratmağa nail olmuşdur. “Nadir şah” əsərinin məzmunundan görünür ki, müəllif bu pyesi yazarkən tarixi mənbələri dəqiqliklə öyrənmiş, bununla belə, məqsədi Nadir şahın tarixini yazmaq deyil, əksinə Nadir şahın yaratdığı tarixi bədiiləşdirmək olmuşdur. Sonralar feodal-patriarxal İranın tarixi keçmişininin müasirlik aspektindən işıqlandırılması ənənəsi Ə.Haqverdiyev tərəfindən uğurla davam etdirilmiş, “Ağa Məhəmməd şah Qacar” pyesində daha qüvvətli bədii əksini tapmışdır.

N.Nərimanov əsərində tarixi faktlara əsasən sadıq qalsa da, bəzi obraz və hadisələrin təsvirində təxəyyül gücündən məhərətlə istifadə etmişdir. Belə ki, pyesdə Səfəvi hökmdarı Sultan Hüseynin dövlət idarəçiliyində zəifliyi, Nadirin özbəklərlə vuruşu, oğlu Rzaqulunun gözlərini çıxartdırması, sui-qəsd nəticəsində öldürülməsi kimi məqamlar tarixlə səsleşsə də, əsas qəhrəmanının quldurluqla məşğul olması, dayısının məsləhəti ilə bu yoldan dönərək vətən və millət uğrunda qılınc çalması, həyat yoldaşının Birabil xanın qızı Gülcəhan xanım olması, Nadirin, oğlunun yoldaşları tərəfindən qətlə yetirilməsi və s. müəllifin yaradıcılıq əzminin məhsuludur. Bu da təbiidir. Çünki tarixi mövzulu əsər tarixi salnamə deyil, belə əsərlərdə yazıçı tarixi faktlara sərbəst yanaşaraq o dövrdə baş verən hadisələri olduğu kimi əks etdirməyə bilər. “Yazıçının tarixi mövzuya müraciət edərkən qələmə aldığı tarixi konflikt bədii konfliktlə üst-üstə düşməyə bilər. Məsələnin mahiyyəti ədibin tarixi konflikti təsvir etməsində deyil, onu hansı bədii konflikt relsinə keçirməsindədir” [3, 40].

Məlumdur ki, N.Nərimanov dünyagörüşünə görə maarifçi olmuşdur. O, bədii əsərlərində də bu estetikadan çıxış edərək irəli sürdüyü problemlərin bədii həllində maariflənmənin başlıca rolunu nəzərə çatdırmışdır. Bu baxımdan əsərdə müəllifin övlad tərbiyəsi ilə bağlı fikirləri xüsusilə diqqəti cəlb edir. Ataya xas keyfiyyət və xüsusiyyətlərin məhz tərbiyə vasitəsilə oğula ötürüldüyünü Nərimanov qəhrəmanının timsalında belə ifadə edir: Nadir atası İmamquluverdidən görüb-götürdüyünü oğlu Rzaquluya mənimsətmək istəyir, Rzaqulu isə öz növbəsində atasının yolu ilə gedib onun kimi ad çıxarmağı arzu edir. “Hər şey tərbiyə ilədir. İnsana necə tərbiyə verərsən, elə də olar” [6, 103] – pyesdə iki yolçunun dialoqunda ifadə olunan bu fikir övladın şəxsiyyət kimi yetişməsində tərbiyənin əhəmiyyətini xüsusi qiymətləndirən dramaturqun maarifçi dünyagörüşünü əks etdirir.

Pyesin ikinci məclisində Nadirin oğlu Rzaqulunun əlinə silah almasından dərin narahatlıq hissi keçirən həyat yoldaşına etiraz edərək “...Sən nə danışsın, övrət? Oğul gərək atasına oxşasın, hərəgah Rzaquluda məndə olan hünər olmasa, ona mən oğul deyərəm? Çox əcəb edir ki, indidən tadarükünü görür. Mən atamın yerini tutan kimi, o da gərəkdir ki, mənim yerimi tutsun” [6, 118] deməsi əsərdə mühüm yer tutan ata-oğul münasibətlərinə də aydınlıq gətirir. Ümumiyyətlə, faciədə qoyulan başlıca problem hakimiyyət məsələsi, ön plana çəkilən surət şah obrazı olsa da, etiraf etmək lazımdır ki, Nadirin ata

obrazı şah obrazı ilə müqayisədə daha qüvvətli alınmışdır.

Əsər boyu Nadiri gah yolkəsən quldur, gah doğma torpaq uğrunda döyüşən cəsur sərkərdə, gah müstəbid və islahatçı şah kimi təqdim edən müəllif eyni zamanda onu sadıq ailə başçısı və ata kimi də xarakterizə edir. Pyesin məzmunundan aydın olur ki, Nadir, Birabil xanın qızı Gülcahan xanımla evlidir və bu izdivacdən Rzaqulu adlı oğlu var. Onu da qeyd edək ki, “Nadir şahla bağlı çap olunan ailə şəcərələrində onun yalnız 4 xanımının adı göstərilmişdir” [7, 601]. Nadir şahın birinci xanımı Əbivərd hakimi Babaəli bəyin qızının mənəbələrində adı verilməmiş, ondan olan oğlu Rzaqulu Mirzə isə Nadirin ilk övladı kimi göstərilmişdir. Nadirin Rzaquluya olan güclü məhəbbətinin bir səbəbi də, şübhəsiz, onun ilk övlad olması ilə bağlı idi.

Tarixi qaynaqlarda Nadir şahın övadlarının sayının çox olduğu vurğulanır və yalnız oğlanlarının adı çəkilir, Rzaqulu Mirzə haqqında isə daha müfəssəl məlumat verilir. Məlum olur ki, Nadir taxta çıxanda 17 yaşlı olan Rzaqulunu Xorasan hakimi təyin etmiş, Hindistan səfəri zamanı isə 6 ay müddətində geri dönməyəcəyi təqdirdə dövlətin idarəsini tamamilə ona həvalə etmişdi.

Əsərdə Nadir şahın qüvvətli ata məhəbbəti onun öz sözləri ilə diqqətə çatdırılır:

“Nadir (*əlini oğlunun başına qoyub*). Qoçaq oğlum, hünərli oğlum!” [6, 123].

“Nadir. Hünərli oğlum!.. (*Rzaqulu dizi üstə düşüb başını uzadır. Nadir qolundan tutub durğuzur və gözlərindən öpür*). İndi bildim ki, mənim yolumda baş qoymağa hazırsan” [6, 123-124].

“Nadir. ...Pərvərdigara, etdiyim günahların əvəzində ömrümün axırınadək sənin yolunda savab işlər edərəm, ancaq bu oğlumu mənə çox görmə! Məni onun gözlərinə həsrət qoyma” [6, 124].

Bu səhnələr elə təsəvvür oyadır ki, Nadir şahın oğluna olan sevgisi hər şeydən, hakimiyyət ehtirasından belə üstündür və heç bir qüvvə ata ilə oğulun arasına girə bilməz. Lakin dramatik xəttin inkişafında Tanrıya onu oğlunun gözlərinə həsrət qoymaması üçün yalvaran ata ilə həmin gözlərə mil çəkilməsini əmr edən ata arasında ziddiyyət yaranır: “Nadir şah (*başını qaldırıb Rzaqulu xana*). Bədbəxt oğlum, tamahkar oğlum, atandan artıqmi dövlətə, millətə qulluq edəcəkdin ki, bu fikirlərə düşdün? (*Hirsli*). Aparın bu saat bunun iki gözlərini də çıxardın (*Göstərir*). Bu gözlər gərək onun üzünü görməyə, o gözlər dəxi bu dünyanın işığını! (*Hirsli*). Aparın!” [6, 148].

Əsərdə təsvir edilir ki, Rzaqulunun hakimiyyət iddiasına düşərək atasına xəyanət etdiyini xəbər verməklə Nadir şahın qəlbinə ilk şübhə toxumları səpən xain saray əyanları bu şübhələri qətiləşdirmək üçün əlverişli fürsət axtarırlar. N.Nərimanov əyanlara belə bir fürsət vermək, ata və oğul arasında münasibəti gərginləşdirmək üçün Dağıstan yürüşü zamanı Nadir şaha qarşı təşkil edilən sui-qəsdlə bağlı tarixdən məlum olan epizodu əsərə gətirir. Nadir şahın ov zamanı yaralanması, sui-qəsdlə bağlı bütün ip uclarının Rzaquluya yönəldilməsi atanı oğlun xəyanətinə inandırır. Beləliklə, Nadir şahın düşmənləri Rzaqulunu aradan götürmək və Nadir şahı zəiflətmək istəklərinə nail olurlar.

Mənbələrdə Nadir şahın oğlu ilə münasibətlərinin soyumasına səbəb kimi onun Hindistan səfərindən dönmədiyini görəndə Rzaqulu Mirzənin saray əyanı Məhəmməd Hüseyn xan Qacarin fitvası ilə həbsdə olan Təhmasibi və övladlarını öldürməsi, atasının səfərdən qayıtdığını eşidəndə isə işlərin çoxluğunu bəhanə edərək onun görüşünə getməməsi göstərilir. Sui-qəsd cəhdində bütün faktların oğluna işarə etməsi isə Nadirin onun haqqında mənfur qərarını qətiləşdirir, hakimiyyət ehtirası gözlərinə elə pərdə çəkir ki, oğlunun günahsız olması haqqında etiraflarına məhəl qoymayaraq onu həbs etdirir. “Aləm-Araye-Naderi”də verilən məlumatda göstərilir ki, bütün gecəni oğlu ilə bağlı düşüncələrə dalıb götür-qoy edən Nadir şah ona haqq qazandıracaq tərəf tapmır və səhər saray əyanlarını çağıraraq onlara belə bir sual ünvanlayır: “...Nadir şah onlardan soruşdu ki, dünya malı üçün atasını qətlə yetirmək istəyən övladın cəzası nədir?” [7, 635]. Hökmdarın qəzəbindən qorxan əyanların bu qərarı dəstəkləməsi ilə dəhşətli ailə faciəsi baş verir.

Bəzi qaynaqlarda Rzaqulunun atası səfərdə olarkən şahlıq iddiasına düşdüyü barədə müəyyən məlumatlar olsa da, onun sui-qəsdə iştirakı haqqında heç bir fakt aşkar edilməmişdir. O da dəqiqdir ki, təcrübəli Rzaqulunun zərərsizləşdirilməsi Nadir şahın özünün faciəsinə səbəb olmuşdur.

Nadir şahın törətdiyi əməldən peşmanlıq hissi keçirməsi əsərdə də əksini tapmışdır: “Nadir şah. Heç. (*Başı aşağı*). Gülcəhan, doğrusu, üzünə baxa bilmirəm, təqsirim çoxdur. Əlindən nahaq yerə balanı almışam. (*Əlindən tutur*). Bağışla məni, bağışla! Səni and verirəm oğlumun tökülən gözlərinə” [6, 151].

Mənbələrdə Nadir şahın onu bu hökmün icrasından döndərmədikləri üçün hətta əyanları cəzalandırdığı haqqında da məlumat verilmişdir. Tədqiqatçı R.Əlimirzəyeva haqlı olaraq belə qənaətə gəlir ki, “Onun öz oğlunun gözlərini çıxartdığını, sadəcə bir yanlışlıq hesab etmək doğru deyil. Əgər o, təmkinli hökmdar olsaydı, ədalətin hökmünə qulaq asaraq Rzaqulu xanın doğrudanmı ona qarşı sui-qəsd törətmək istədiyini öyrənə bilərdi. Amma despot təbiəti, hakimiyyət ehtirası və şahlıq təkəbbürü ondakı atalıq hisslərini də öldürür və Nadir oğlunun cəzalandırılmasına fərman verir. Oğlunun günahsız olduğunu biləndə isə əvvəlki qürurundan heç nə qalmır. Bir insan kimi onun daxilində peşmançılıq hissi və ağır mənəvi iztirablar baş qaldırır” [2, 91].

Oğlunu ürəkdən sevən bir atanın qəddarcasına onun gözlərinə mil çədmək haqqında əmr verməsi, başqa sözlə desək, hakimiyyət ehtirasının ata məhəbbətinə üstün gəlməsi faciəni daha da dərinləşdirir. Görkəmli ədəbiyyatşünas alim Y.Qarayev belə hesab edir ki, “Qaçaq və quldur ikən bütöv-bütöv kəndləri birdən yaxan Nadir, şah ikən də hətta oğlunun gözlərini “vətən, millət mənafeyinə” qurban edir. Qəhrəmanın belə bir xarakteri əsərin dramatizmini artırmışdır” [4, 124-125].

Fikrimizcə, Nadir şah oğlunu yalnız vətən, millət yolunda deyil, öz hakimiyyəti uğrunda qurban verir. Bu, təkcə İran dövlətini deyil, öz taxt-tacını qorumaq, səltənətini oğlu ilə belə bölüşmək istəməyən bir hökmdarın qərarı idi. Onun içindəki ata məhəbbətinin üstündən xətt çəkən isə xarakterindəki

despotluq idi.

Əsərdə Nadir şah obrazı hakimiyyət ehtirası ilə atalıq məhəbbətinin ziddiyyətləri arasında çırpınırsa, Rzaqulu obrazı bu ziddiyyətlərdən kənarıdır. O, atası tərəfindən əzizlənib sevildiyi vaxt da, dünya işığına həsrət qaldığı zaman da valideynini qarşılıqsız sevən bir övladdır. Biz əsərdə Gülcahanın dilindən eşidirik ki, Rzaqulu onu kor qoymuş şah babasının yanına gəlmək, onu hiss etmək istəyir. Nadir şah isə bu görüşdən qaçır. Çünki vicdanı ona əzab verir. Dramatik xəttin inkişafında bu vicdan ağrıları getdikcə güclənərək Nadirin əzmini qırır. O, qüdrətli hökmdardan vicdan əzabları ilə baş-başa qalan xəstə, ümitsiz bir insana çevrilir. Qatil atanın faciəsindəki dərinlik getdikcə qatılaşaraq onu uçuruma doğru aparır. Nəhayət, əsərin sonunda biz Nadir şahı bu uçurumun kənarında görürük. O, oğlunu kor qoymuş xainləri cəzalandırmaq əmri verərkən özü sui-qəsdin qurbanı olur. Əslində əsərin bütün məzmunu Nadir şahın ölümünə bir ekspozisiyadır. Pyesin bütün məna-məzmununun mahiyyəti burada gizlənmişdir. Dramaturq hökmdarı, hökmdarın simasında isə dövləti məhvə aparan yolu göstərmişdir.

Bildiyimiz kimi, N.Nərimanov özü siyasətçi olmuşdur və bu əsər göstərir ki, o hələ fəal siyasətə qoşulmazdan əvvəl də ölkənin taleyi, hakimiyyət formaları üzərində düşünmüşdür. Fikrimizcə, elə həmin düşüncələr onun bu mövzuya müraciət etməsinə səbəb olmuşdur. Araşdırmalarda dramaturqun Nadir şah hakimiyyəti dövründən mövzu almasının səbəbi belə izah olunur: “Nərimanovun məhz Nadir şahın həyat və mübarizəsinə müraciət etməsi də təsadüfi deyil. Məlum olduğu kimi, Nadir şahın zühuru İran mütləqiyyət qayda-qanunlarına zidd idi. Nadir şah sülaləsindən çıxan, taxt-tacı bir varis kimi qəbul edən şahlardan deyildi. O, xalq içərisindən gələn, quldurluqda ad çıxaran, sonralar dayısının təhriki ilə dövlət, vətən yolunda vuruşmalara gedən, qəhrəmanlıqları ilə şöhrət qazanan tarixi bir şəxsiyyətdir. Tarixi hadisənin özü, yəni belə bir adamın dövlət, hökumət başına gəlməyi ədibin mütləqiyyətə qarşı mübarizə arzularına, ictimai görüşlərinə, demokratizminə çox müvafiq idi” [5, 185].

Biz bu yanaşma ilə razı deyilik. Əvvəla, ona görə ki, Nadir şahın tarixi obrazı ilə əsərdəki obrazını eyniləşdirmək olmaz. Belə ki, tarixdə Nadir şahın dayısının təhriki ilə quldurluğu ataraq vətən yolunda döyüşməsi faktı yoxdur. İkincisi, Nadirin hakimiyyətə gəlişi mütləqiyyət qayda-qanunları çərçivəsində baş verməyə də, ona zidd də deyildi. Nadirin hakimiyyətə gəlməsi isə xalqın hakimiyyətə gəlməsi demək deyil, bu, bir mütləqiyyət formasının digər mütləqiyyət forması ilə əvəzlənməsidir. Ona görə də, N.Nərimanovun mütləqiyyətə qarşı mübarizə arzularına, demokratizminə, ictimai görüşlərinə uyğun ola bilməzdi. Sözsüz ki, bu əsərdə Nadir şahın apardığı islahatların timsalında müəllif özünün dövlət və ümumən, hakimiyyətlə bağlı görüşlərini ifadə etmişdir.

“Nadir şah” zamanın həqiqətlərini yüksək bədii ümumiləşdirmələrlə ifadə etməsi, güclü tarixi məzmun və dərin müasirlik qatına malik olması ilə ədibin yaradıcılığının şah əsəridir. Pyesdə müəllif Azərbaycan tarixinin əlamətdar bir dövrünün hadisələri fonunda bir çox mühüm problemlərə toxunmuş, onların

bədii həllinə çalışmışdır. Bununla belə, əsər haqqında bəhs edən tədqiqatlarda əsas diqqət dövlət və hakimiyyət məsələlərinə yönəldilmiş, bir hökmdar kimi Nadir şah obrazına xas xüsusiyyətlər təhlil edilmişdir. Fikrimizcə, Nadir şahın hakimiyyət ehtirası və ata məhəbbəti arasındakı ziddiyyət pyesin dramatik konfliktinin əsasını təşkil edir. Bu baxımdan, onu yalnız bir hökmdar kimi xarakterizə etmək, əsərdə mühüm yer tutan və onun şah obrazının tamamlanmasına və xarakterik xüsusiyyətlərinin oxucunun gözü qarşısında açılmasına xidmət edən ata obrazını kölgədə qoymaq haqsızlıq olar.

ƏDƏBİYYAT

1. Əhmədov T. Seçilmiş əsərləri. 5 cildə. c. 1. Bakı: Nurlar Nəşriyyat-Poliqrafiya Mərkəzi, 2015, 688 s.
2. Əlimirzəyeva R. Nəriman Nərimanov yaradıcılığında maarifçi ziyalı problemi. Bakı: Elm və təhsil, 2010, 144 s.
3. Əliyev M. Ədəbiyyat nəzəriyyəsi. Dərslük. Bakı: Elm və təhsil, 2012, 480 s.
4. Qarayev Y. Seçilmiş əsərləri. 5 cildə. c.1. Bakı: Elm, 2015, 668 s.
5. Mir Cəlal. XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı. Dərslük. Bakı: Elm və təhsil, 2018, 560 s.
6. Nərimanov N. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Lider nəşriyyat, 2004, 496 s.
7. Süleymanov M. Nadir şah. Tehran: Neqare-Endişe, 2010, 740 s.

ЖАЖДА ВЛАСТИ И ОЦОВСКАЯ ЛЮБОВЬ В ИСТОРИЧЕСКОЙ ТРАГЕДИИ НАРИМАНА НАРИМАНОВА «НАДИР-ШАХ»

А.Г.ЗАКИЕВА

РЕЗЮМЕ

Полководческая деятельность и период правления Надир-шаха Афшара, получившего известность в истории Азербайджана как один из могущественных завоевателей, всегда находились в центре внимания ученых. Надир-шаху посвящено множество исторических исследований и несколько художественных произведений. В азербайджанской литературе автором первого художественного произведения о Надир-шахе является выдающийся писатель, общественный и политический деятель Нариман Нариманов. Его пьеса «Надир-шах» заложила основу исторической трагедии в азербайджанской литературе. Драматург, построивший свое произведение на основе принципа художественности и историчности, в некоторых случаях передает события и образы иначе, чем в истории, но весьма убедительно. Говоря о пьесе «Надир-шах», литературоведы наряду с проблемами, поставленными в данном произведении, особо отмечают также проблему отношения Надир-шаха к его сыну Рзагулу. Мы полагаем, что отношения отца и сына играют непосредственную роль в драматическом завершении описываемых в пьесе событий. В этой связи анализ образа Надир-шаха в контексте жажды власти и его любви к сыну представляет большой интерес.

Ключевые слова: Надир-шах, историчность, отец и сын, воспитание детей, отцовская любовь, трагедия

THE THIRST FOR POWER AND FATHER'S LOVE IN NARIMAN NARIMANOV'S HISTORICAL TRAGEDY “NADIR SHAH”

A.G.ZAKIYEVA

SUMMARY

The military leadership and the period of the reign of Nadir Shah Afshar who became famous in the history of Azerbaijan as one of the most powerful conquerors have always been in the center of scientists' attention. Many historical researches and several literary works are dedicated to Nadir Shah. In Azerbaijani literature the author of the first fiction about Nadir Shah is an outstanding writer, public and political figure Nariman Narimanov. His play “Nadir Shah” laid the foundation for a historical tragedy in Azerbaijani literature. The playwright who created his work on the basis of the principle of artistry and historicity in some cases describes the events and characters differently than in history but quite convincingly. When speaking about the play “Nadir Shah” literary critics along with the issues raised in this work also note the problem of Nadir Shah's attitude to his son Rzagulu. In our opinion, the father-son relationship plays a direct role in the dramatic conclusion of the events described in the play. In this regard, the analysis of Nadir Shah's character in the context of the thirst for power and his love for his son is of great interest.

Keywords: Nadir Shah, historicity, father and son, child-rearing, father's love, tragedy

TARİX

UOT 94 (479.24)

**HEYDƏR ƏLİYEV: AZƏRBAYCANIN İCTİMAİ-SİYASİ VƏ
SOSIAL-İQTİSADI İNKİŞAFINDA DÖNÜŞ MƏRHƏLƏSİ
(1969-1982-Cİ İLLƏRİN ARXIV SƏNƏDLƏRİ ƏSASINDA)****İ.X.ZEYNALOV***Bakı Dövlət Universiteti**zeynalov_ibrahim@hotmail.com*

Məqalədə XX əsrin 70-ci illəri və 80-ci illərin əvvəllərində Azərbaycanda aparılan quruculuq prosesi təhlil edilir. Heydər Əliyevin rəhbərliyi ilə qısa müddətdə respublikanın sosial-iqtisadi inkişaf konsepsiyası hazırlanmış, iqtisadiyyatda, o cümlədən kənd təsərrüfatında ixtisaslaşma, maddi-texniki və müasir istehsal sahələrinin yaradılması ilə bağlı kompleks tədbirlər hazırlanmış və həyata keçirilmişdir. Tədqiqatda arxiv materialları geniş araşdırılır, bu dövrün Azərbaycanın sosial-iqtisadi inkişafında dönüş mərhələsi olduğu sübut olunur. Nəticə olaraq qeyd edə bilərik ki, indiki müstəqilliyimizin, sosial-iqtisadi, hərbi, mədəni əsasları məhz 1969-1982-ci illərdə qoyulmuşdur.

Açar sözlər: Heydər Əliyev, Azərbaycan, arxiv sənədləri, ictimai-siyasi inkişaf, sosial-iqtisadi inkişaf

Azərbaycan tarixinin mühüm mərhələlərindən biri XX əsrin 70-ci illəri və 80-ci illərin əvvəlləridir. Bu dövr Azərbaycanın inkişafında özünəməxsus və spesifik xüsusiyyətləri ilə səciyyəvidir. Eyni dövrdə Sovetlər ölkəsində durğunluq halları gücləndiyi bir vaxtda, Azərbaycanda yüksəliş olmuşdur. Həmin dövrdə baş verən prosesləri arxiv materialları əsasında təhlil etmək mümkündür.

1969-cu il iyulun 14-də Heydər Əliyev Azərbaycanda rəhbərliyə gəldi. Həmin il avqustun 5-də Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə Azərbaycan KP MK-nın plenumu keçirildi, Plenumda o respublikanın mövcud vəziyyəti barədə geniş çıxış etdi, Azərbaycanın sosial-iqtisadi böhran vəziyyətinin, uzun müddətli geriliyinin təhlilini verdi, səbəblərini açıqladı və çıxış yollarını müəyyənləşdirdi. Həmin vaxtdan da - 1969-cu ilin ortalarından Azərbaycanda tənəzzüldən tərəqqiyə dönüş başladı. Heydər Əliyevin hakimiyyətə gəlməsi ilə Azərbaycanda dirçəliş, inkişaf, cəmiyyətin keyfiyyətə irəliyə, milli özünüdərkə, milli özünə-qayıdışa və sosial-iqtisadi inkişafa doğru dönüş mərhələsinin başlanğıcı qoyuldu və sonrakı illərdə (1969-1982-ci illər) davamlı inkişafa çevrildi.

Beləliklə, 1969-1982-ci illər Azərbaycanın ictimai-siyasi, o cümlədən sosial-iqtisadi həyatında intibah dövrü kimi tarixə çevrildi [2].

1969-1982-ci illərdə respublikanın digər sahələri kimi, iqtisadiyyatının da dirçəlişi, ölkənin təbii ehtiyatlarından, iqtisadi, təhsil, elm və digər potensialından xalqın maddi rifah halının yüksəldilməsi üçün şəraitin yaradılması ilə xarakterizə olunur.

Heydər Əliyevin rəhbərliyi ilə qısa müddətdə respublikanın sosial-iqtisadi inkişaf konsepsiyası hazırlanmış, iqtisadiyyatda, o cümlədən kənd təsərrüfatında ixtisaslaşma, maddi-texniki və müasir istehsal sahələrinin yaradılması ilə bağlı kompleks tədbirlər hazırlanmış və həyata keçirilmişdir.

Heydər Əliyevin gördüyü işlər arxiv sənədlərində öz əksini tapmışdır. Bütün bu fəaliyyət arxiv sənədlərində əks olunmuş, qorunmuşdur və bu gün tədqiqatçılar üçün həmin tarixi araşdırmağa geniş imkanlar yaradır. Belə ki, 1969-1982-ci illərdə keçirilən XXVIII, XXIX və XXX qurultayların, 55 plenum, 447 Büro və 101 Katiblik iclasının protokol materialları və stenoqrammaları, eləcə də çoxsaylı zona müşavirələrinin, fəallar yığıncaqlarının, müxtəlif görüş və tədbirlərin sənədləri arxivin 1 saylı fondunda toplanmışdır.

1970-1982-ci illərdə Heydər Əliyevin fədakar əməyi, xüsusilə müdrik rəhbərliyi, xüsusi təşkilatçılığı ilə iqtisadi inkişafın dinamikası Azərbaycanda keçmiş ittifaq respublikalarından xeyli yüksək olmuşdur. Bu illərdə Azərbaycan sosial-iqtisadi inkişaf səviyyəsinə görə ittifaq respublikaları arasında öndə gedərək, daima plan və tapşırıqları vaxtından əvvəl və artıqlaması ilə yerinə yetirmişdir.

Bunun mühüm əsası var idi: Heydər Əliyev mərkəzdəki nüfuzundan istifadə edərək respublikanın xalq təsərrüfatının inkişaf etdirilməsini təmin etmək üçün, iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrini əhatə edən Sov.İKP MK və SSRİ Nazirlər Sovetinin aşağıdakı müvafiq qərarlarının qəbul edilməsinə nail olmuşdur:

- 1)1970-ci il iyulun 23-də “Azərbaycan SSR Xalq təsərrüfatını inkişaf etdirmək tədbirləri haqqında”;
- 2)1970-ci il iyulun 25-də “Azərbaycan SSR Xalq təsərrüfatını daha da inkişaf etdirmək tədbirləri haqqında”;
- 3)1975-ci il iyulun 9-da “Azərbaycan SSR-də kənd təsərrüfatı istehsalını daha da intensivləşdirmək tədbirləri haqqında”;
- 4)1976-cı il iyulun 27-də “1976-1980-ci illərdə respublika sənayesinin ayrı-ayrı sahələrinin inkişaf etdirilməsinə dair Azərbaycan KP Mərkəzi Komitəsinin təkliflərinin nəzərdən keçirilməsi nəticələri barəsində”;
- 5)1979-cu il fevralın 22-də “Azərbaycan SSR-də kənd təsərrüfatı istehsalını daha da ixtisaslaşdırmaq, üzümçülüüyü və şərabçılığı inkişaf etdirmək tədbirləri haqqında”.

Beləliklə, Heydər Əliyevin çox ciddi, prinsipal iş təcrübəsi nəticəsində bu qərarların yerinə yetirilməsi ilə respublika iqtisadiyyatında mövcud olan uzunmüddətli geriliyə son qoyuldu, həmçinin nöqsanların aradan qaldırılmasında

1970-1982-ci illərdə respublika iqtisadiyyatının intensiv, dinamik inkişafı da başlıca rol oynadı.

Tədqiqatımız göstərir ki, Heydər Əliyevin təşəbbüsü və rəhbərliyi altında bu dövrdə respublikada 250-dən çox zavod, fabriklər, istehsal sahələri, obyektləri istifadəyə verilmiş, 630 min nəfərlik yeni iş yerləri yaradılmışdır [1, v.11-13].

1969-1982-ci illərdə neft hasilatının, neft emalı və qazçıxarma sahələrinin inkişafında yeni mərhələ başlamışdı, yeni neft yataqları aşkarlanmış, neft və qaz mədənlərinin 80 faizi avtomatlaşdırılmışdı. Arxiv sənədlərindən məlum olur ki, göstərilən dövr neft və neftayırma, qaz sənayesinin əsaslı şəkildə yenidən qurulması ilə səciyyələnmişdir [2, v.21-22].

Arxiv sənədlərinin və materiallarının təhlili göstərir ki, 1969-1982-ci illərdə kimya sənayesi məhsulları istehsalında, xüsusilə kükürd, plastik kütlə, sintetik kauçuk və digər kimyəvi vasitələr istehsalında böyük nailiyyətlər əldə edilmişdir. Bu illərdə respublika sənayesinin təzə sahələri olan elektrotexnika, cihazqayırma, elektron, dəzgahqayırma, avtomatlaşdırma kimi yeni istehsal sahələrinin yaradılmasına başlanılmışdır [15, v.14; 16, v.12-14]. Belə müəssisələrdən biri Bakı məişət kondisionerləri zavodu idi. Azərbaycan KP MK Büro iclasının 1972-ci il 13 oktyabr tarixli qərarı ilə tikilməsinə başlanılan zavod qısa müddətdə yüksək səviyyədə qurulmuş, tikintisi 1975-ci ildə başa çatmışdır (Az.KP MK Büro iclasının 13 oktyabr 1972-ci il qərarı, protokol №51, 2-ci bənd). Heydər Əliyevin fəaliyyəti nəticəsində Azərbaycan keçmiş Sovetlər Birliyində elektrotexnika sənayesinin ən böyük və əhəmiyyətli mərkəzlərindən birinə çevrilmişdir [2, v.27].

1981-1982-ci illərdə Dərin Dəniz Özülləri zavodunun, Sahil qəsəbəsində mənzil və ictimai obyektlərin, ATS-in tikintisinə başlanmışdır. Qaradağ dəmiryol stansiyasının yenidən qurulması və başqa bu kimi qərarlar qəbul olunmuşdu [14, f.1, siy.70, iş 22]. Pirsaatda nüvə yanacağından istilik elektrostansiyasının tikintisi planlaşdırılmışdır (Azərbaycan KP MK Bürosunun 6 may 1977-ci il qərarı, protokol №36, 11-ci bənd; 9).

Həmçinin, şəhər nəqliyyatında mühüm olan metronun yeni stansiyaları tikilmişdir. 1978-ci ildə "Nizami" stansiyası, 1980-ci il illərin əvvəllərində isə "Elmlər Akademiyası", "İnşaatçılar", "11-ci Qızıl Ordu" (indiki "20 yanvar") və "Memar Əcəmi" stansiyaları istifadəyə verilmişdir [5; 10].

Azərbaycanın paytaxt əhalisinin su ilə təchizatındakı problemləri həll etmək üçün Azərbaycan KP MK-nın 1971-ci il 2 fevral tarixli Büro iclasında qərar qəbul olunmuşdur (3, protokol №59, 5-ci bənd). Qısa müddətdə qərar tam icra edilmiş, avqust ayında tikinti tamamlanmışdır.

Heydər Əliyevin respublikaya rəhbərliyi dövründə kənd təsərrüfatının dinamik inkişafı, respublikanın iqtisadiyyatında bu sahənin üstün inkişafı ən mühüm iqtisadi nəticələrdən biridir. Arxiv materialları təsdiq edir ki, tədqiq edilən dövrdə kənd təsərrüfatının ümumi məhsulunun həcmi 2,6 dəfə, sənaye istehsalının həcmi isə 2,2 dəfə çoxalmışdır. Milli gəlirin 1985-ci ildə 11,4 milyard manata çatdığı məlum olur. Böyük meliorasiya proqramı həyata keçiril-

mişdi. Üzümçülük kənd təsərrüfatının ən gəlirli sahəsinə çevrilmiş, üzüm plantasiyaları 1970-ci ildəkindən 1985-ci ilə 2 dəfə artaraq 268 min hektara çatmışdır.

Respublikada geniş sosial-mədəni quruculuq proqramı həyata keçirilmişdir. Azərbaycanın şəhərləri böyümüş, yeni yaşayış massivləri salınmışdı. 1972-ci ildə Şıxovda Xalqlar Dostluğu parkının bünövrəsi qoyulmuş və Bakıda böyük kinokonsert mərkəzi tikilmişdir [6].

Həmçinin Ulu Öndər Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə indi onun adını daşıyan Respublika sarayı, 1974-cü ilin 6 avqust tarixli Azərbaycan KP MK-nın iclasında (protokol №100, 13-cü bənd) yeni müasir avadanlıqlarla təchiz olunmuş “Kommunist” nəşriyyatının qəzet kompleksinin tikintisi haqqında qərar qəbul olunmuşdur [7]. 1976-1987-ci illərdə Azərbaycanda ilk dəfə böyük informasiya tutumlu 10 cildlik “Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası” nəşr olunmuşdur.

Heydər Əliyev respublikada elmin və təhsilin inkişafına da böyük diqqət yetirilmişdir. 1975-ci ildə Elmlər Akademiyası nəzdində “Xəzər” Elmi Mərkəzi fəaliyyətə başlamış, 1978-ci ildə mərkəzin əsasında Təbii Ehtiyatların Kosmik Tədqiqatları İnstitutu təşkil olunmuşdur. Azərbaycan KP MK-nın və Nazirlər Sovetinin 25 mart 1978-ci il tarixli birinci eksperimental kosmik sistemli araşdırmalar sahəsində təbii mənbələrin, kosmik və radiofizika cihazqayırmanın mikro və radioelektrotexnikada texnikanın nailiyyətlərinin tətbiqi haqqında qərar qəbul olunmuşdur [11].

Həmçinin Ulu Öndər Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə 1975-ci il 18 iyun Azərbaycan KP MK-nın Büro iclasında Bakıda İnşaat-Mühəndislər İnstitutunun, 1979-cu ildə Azərbaycan Kardiologiya Elmi-Tədqiqat İnstitutunun yaradılması haqqında qərar qəbul olunmuşdur [8]. 1979-cu il 25 sentyabr Büro iclasında 5 №li şəhər Kliniki Xəstəxanasının kardioloji korpusunda elmi-tədqiqat institutunun yerləşdirilməsi qərara alınmışdır. Həmçinin 1974-cü ildə Azərbaycan KP MK-nın qərarı ilə Bakı şəhərində Zaqafqaziya respublikaları üçün neyrocərrahiyyə mərkəzinin təşkil olunması haqqında qərar qəbul olunmuşdur [13].

Heydər Əliyev milli hərbi kadr yetişdirilməsi sahəsində də böyük işlər görmüşdür. 1971-ci ildə onun təşəbbüsü ilə C.Naxçıvanski adına respublika orta ixtisaslaşdırılmış hərbi təmayüllü internat məktəbi təşkil olundu. 1976-cı ildə hərbi məktəbin fəaliyyətini yaxşılaşdırmaq məqsədi ilə Azərbaycan KP MK-nın və Nazirlər Sovetinin qərarı ilə tədbirlər görülmüşdür (1976-cı il 26 aprel, protokol №5, 10-cu bənd).

Heydər Əliyev faşizmə qarşı mübarizədə Azərbaycan xalqının oynadığı rolun düzgün qiymətləndirilməsinə də çalışırdı. Bu sahədə mühüm işlər görülmüş, 1979-cu ildə Rostov vilayətində 416-cı Azərbaycan qvardiyası - Taqanroq diviziyasının şərəfinə hərbi şöhrətli monimental abidə kompleksi ucaldılmışdır [12] və s.

Həmçinin, 1969-cu ildə Heydər Əliyevin rəhbərliyi və təşəbbüsü ilə regionlarda da sosial-iqtisadi və mədəniyyət sahələrinin inkişafına da paralel olaraq böyük diqqət yetirilmişdir. Mədəni quruculuq sahəsində: elmin, təhsilin,

səhiyyənin, incəsənətin və digər sahələrin inkişafına önəm verilmişdir.

Nəticə olaraq qeyd edə bilərik ki, indiki müstəqilliyimizin, sosial-iqtisadi, hərbi, mədəni əsasları məhz 1969-1982-ci illərdə qoyulmuşdur ki, məhz həmin əsaslar üzərində Azərbaycan Respublikasında dövlət quruculuğu 1993-cü ildən başlayaraq uğurla davam etdirilir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin İşlər İdarəsi Yanında Siyasi Sənədlər Arxivi (ARPIİYSSA), fond 1, siyahı 16, iş 83
2. ARPIİYSSA, fond 1, siyahı 56, iş 9
3. ARPIİYSSA, fond 1, siyahı 58, iş 57
4. ARPIİYSSA, fond 1, siyahı 59, iş 9
5. ARPIİYSSA, fond 1, siyahı 59, iş 36
6. ARPIİYSSA, fond 1, siyahı 59, iş 94
7. ARPIİYSSA, fond 1, siyahı 61, iş 62
8. ARPIİYSSA, fond 1, siyahı 62, iş 65
9. ARPIİYSSA, fond 1, siyahı 64, iş 37
10. ARPIİYSSA, fond 1, siyahı 65, iş 30
11. ARPIİYSSA, fond 1, siyahı 65, iş 45
12. ARPIİYSSA, fond 1, siyahı 66, iş 40
13. ARPIİYSSA, fond 1, siyahı 66, iş 90
14. ARPIİYSSA, fond 1, siyahı 70, iş 22
15. ARPIİYSSA, fond 1, siyahı 406, iş 106
16. ARPIİYSSA, fond 1, siyahı 412, iş 29

ГЕЙДАР АЛИЕВ: ПОВОРОТНЫЙ ПЕРИОД В СОЦИАЛЬНО-ПОЛИТИЧЕСКОМ И СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКОМ РАЗВИТИИ АЗЕРБАЙДЖАНА (НА ОСНОВЕ АРХИВНЫХ ДОКУМЕНТОВ 1969-1982 гг.)

И.Х.ЗЕЙНАЛОВ

РЕЗЮМЕ

В статье анализируется процесс трансформации в Азербайджане в 70-х - начале 80-х годов XX века. Под руководством Гейдара Алиева в короткое время была разработана концепция социально-экономического развития республики, разработаны и реализованы комплексные меры по созданию специализаций, логистики и современных производств в экономике, в том числе в сельском хозяйстве. В исследовании подробно рассматриваются архивные материалы, доказывающие, что этот период стал поворотным в социально-экономическом развитии Азербайджана.

В результате можно отметить, что социально-экономические, военные и культурные основы нашей нынешней независимости были заложены в 1969–1982 годах.

Ключевые слова: Гейдар Алиев, Азербайджан, архивные документы, социально-политическое развитие, социально-экономическое развитие

**HEYDAR ALIYEV: A TURNING STAGE IN THE SOCIO-POLITICAL
AND SOCIO-ECONOMIC DEVELOPMENT OF AZERBAIJAN
(ON THE BASIS OF ARCHIVE DOCUMENTS OF 1969-1982)**

I.Kh.ZEYNALOV

SUMMARY

The article analyzes the process of transformation in Azerbaijan in the 70s and early 80s of the 20th century. Under the leadership of Heydar Aliyev, there was developed the concept of socio-economic development of the republic in a short period, were developed and implemented comprehensive measures for creation specializations, logistics and modern production areas in the economy, as well as agriculture. The study extensively examines archive materials, proving that this period was a turning point in the socio-economic development of Azerbaijan.

As a result, we can mention that, the socio-economic, military and cultural foundations of our current independence were founded in 1969-1982.

Keywords: Heydar Aliyev, Azerbaijan, archival documents, sustainable development, socio-political development, socio-economic development

UOT 94 (479.24)

**ÇAR RUSİYASININ ŞİMALİ AZƏRBAYCANDA AQRAR
SİYASƏTİNİN XARAKTERİ VƏ XÜSUSİYYƏTLƏRİ HAQQINDA****F.E.BAXŞƏLİYEV**
Bakı Dövlət Universiteti
bfazil4444@mail.ru

Məqalədə göstərilir ki, XIX əsrin sonu - XX əsrin əvvəllərində Rusiya imperiyasının Cənubi Qafqazda həyata keçirdiyi aqrar siyasət qeyri-sabitliyi ilə diqqəti cəlb etdiyi xüsusi vurğulanmalıdır. Çarizmin aqrar siyasətinin gedişinin təhlili göstərdi ki, bu siyasətlə Rusiyanın mərkəzi əyalətlərində aparılmış siyasət arasında bəzi paralellik və oxşarlıqlara baxmayaraq, aralarında ciddi fərqlər var. Rusiya imperiyasının aqrar siyasətinin üsulları və metodları hakimiyyətin əsas vəzifəsinə - Cənubi Qafqazda öz mövqelərinin daha da möhkəmləndirilməsinə nail olmaq üçün etibarlı vasitə idi.

Açar sözlər: Azərbaycan, Rusiya imperiyası, Qafqaz, aqrar siyasət,

Bugünədək Azərbaycan sovet və vətən tarixşünaslığında bir çox tarixçilər - Ə.Sumbatzadə, T.Vəliyev, M.İsmayılov, H.Orucov, İ.Həsənov və digərləri - Şimali Azərbaycanda Çar Rusiyasının müstəmləkə aqrar siyasəti ilə bağlı müəyyən fikirlər bildirmişlər. Lakin məsələnin araşdırılması yenə də aktual olaraq qalır.

Cənubi Qafqazda kəndli islahatı Rusiya imperiyasının mərkəzi hissəsində həyata keçiriləndən bir qədər sonra başladı [5, 58]. İslahatın vacib müddəalarından biri kəndlilərin öz pay torpaqlarının sahibi olmaq üçün ödənc vermələri idi. Ödəncin miqdarı kəndlilərin bir neçə onilliklər ərzində qazana biləcəyi gəlirdən qat-qat çox idi.

Kəndlilərin onlar üçün bu qədər böyük olan məbləği ödəyə bilməmələri hökuməti onları müvəqqəti mükəlləfiyyətli kəndlilər adlandırılan xüsusi statusa keçirməyə məcbur etdi. Beləliklə, XX əsrin əvvəllərinə qədər Qafqazdakı ərazilərdə “müvəqqəti mükəlləfiyyətli münasibətlər” qalırdı və bu da ən qısa zamanda vəziyyətdəki qeyri-müəyyənliyin aradan qaldırılmasını tələb edirdi.

1861-ci il islahatından sonra Cənubi Qafqazda kəndli məsələsi. Kəndli məsələsi bütün dövrlərdə çarizmin xüsusi diqqət mərkəzində qalmışdır [12, 48]. Əhalisinin əksəriyyəti kəndlilərdən ibarət olan ölkədə başqa cür ola da bilməzdi.

Cənubi Qafqazda kəndli islahatı ilə bağlı qanunların verilməsinə 1864-cü ildə başlandı. Qafqazın müsəlman əyalətlərində asılı münasibətlərin ləğvinə yalnız 14 may tarixli xüsusi bir Qanun qəbul edildikdən sonra başlandı [2, 8]. Lakin kəndlilər üçün islahat həyata keçirildikdən sonra da, əslində, demək olar ki, heç bir şey dəyişmədi. Çünki onlar ödənc ödənilənə qədər əvvəlki vəzifələrini yerinə yetirməkdə idilər.

Sözsüz ki, bunun əsas səbəbi torpaq sahələrinin kəskin qıtlığı, kənd əhalisinin torpaqla təmin olunmaması idi. Bir çox kəndlərdə kişi əhalisi üçün adam-başına çox vaxt 0,9-0,6 desyatin torpaq düşürdü. Buna görə də Cənubi Qafqaz bölgəsinin əhalisi çox vaxt torpaq icarəyə götürmək üçün müraciət edirdilər. 1880-ci illərin sonunda sahibkar kəndində icarəçilərin payı 33%-ə çatmışdı və XX əsrin əvvəllərində bu rəqəm, demək olar ki, iki dəfə artmışdı [2, 13-14]. Lakin icarə haqqı çox yüksək idi və növbəti on il ərzində daha da artmışdı.

1870-ci il mayın 14-də Cənubi Qafqaz əyalətlərində kəndli islahatının başlaması da tam sakitlik yaratmadı. Rəsmi idarəetmə orqanları və yüksək vəzifəli şəxslər yerli əhaliyə müraciətlərində tez-tez kəndlilərin torpaq mülkiyyətçilərindən asılı münasibətlərinin sona çatacağını təkrarlayırdılar. Lakin bu vəziyyət 1912-ci il 20 dekabr tarixində çar II Nikolay tərəfindən yeni bir aqrar qanunun imzalanmasına qədər qalmışdı [1, v.33].

İslahatdan sonrakı Şimali Azərbaycan kəndində əmtəə-pul münasibətlərinin inkişafı ilə xüsusi mülkiyyətdə olan torpaqlardan istifadə forma və metodlarının təkamülü aqrar siyasətdə yeni dəyişikliklərə səbəb oldu.

Cənubi Qafqazda yeni aqrar islahatların zəruriliyi. Müstəmləkə idarəetmə orqanları vaxt keçdikcə Cənubi Qafqaz bölgəsinin iqtisadiyyatında yeni xüsusiyyətlərin ortaya çıxması, sonra ilk rus inqilabından əvvəl və inqilab illərində siyasi vəziyyətin dəyişməsi ilə kəndli asılılığının davamlı qorunmasının yersiz olduğunu qəbul etməyə məcbur idilər.

Beləliklə, Cənubi Qafqazda vəziyyətə ciddi münasibətin təzahürü hesab edilə bilən kəndlilər tərəfindən torpaqların məcburi şəkildə satın alınması zərurətinə dərin inam yarandı. Bu isə XX əsrin əvvəllərində xüsusi olaraq, bir neçə aqrar qanunun qəbul edilməsində və kəndlilər tərəfindən onlara ayrılmış torpaq sahələrinin məcburi alınmasına keçidin sürətlənməsində öz əksini tapdı [3, 58]. Lakin bu məsələyə həsr olunan qanun layihələri uzun müddət müzakirə edildi, ancaq ilk rus inqilabı dövründə də qanun şəklində qəbul edilmədi. Bu proses yalnız inqilabdan sonra sürətləndi.

Çar hökumətinin XX əsrin əvvəllərində qəbul etdiyi yeni aqrar qanunlar - 1 may 1900-cü il [6, 389-391] və 21 aprel 1903-cü il [7, 405-417] Cənubi Qafqaz quberniyalarında kəndlilərin əksəriyyətini təşkil edən dövlət kəndliləri ilə əlaqəli olaraq bu təbəqənin hüquqi statusuna aid bəzi məsələlərə toxunsa da, ancaq ümumilikdə kəndlilərin vəziyyətində ciddi bir irəliləyiş olmadı.

1861-ci il islahatından bir qədər sonra və XX əsrin əvvəllərində nəinki Şimali Azərbaycanın iki quberniyasında, bütövlükdə Qafqaz bölgəsində yaranmış müvəqqəti mükəlləfiyyətli münasibətlər 1912-ci il 20 dekabr [8, 1688-1696] və 1913-cü il

7 iyun tarixli aqrar qanunlarının qəbuluna qədər davam etdi [9, 733-736].

Rusiyanın daxili quberniyalarında kəndlilər 1906-cı il yanvarın 1-dən ödənc verməkdən azad olsalar da, Cənubi Qafqaz ərazisindəki kəndlilər bu qanunların qəbulundan sonra da uzun müddət bu ödənişlərin yükünü çəkməli oldular. Qeyd etmək lazımdır ki, Qafqazdakı rus müstəmləkə hakimiyyəti orqanları kəndli islahatı məsələsində daxili əyalətlərdə olduğundan kəskin şəkildə fərqlənən, heç bir mülahizəyə əsaslanmayan ikili siyasət yürüdü [10, 70].

Digər tərəfdən, müvəqqəti mükəlləfiyyətli münasibətlərin belə uzun müddət qorunub saxlanması nəticələri kəndin iqtisadi həyatına xələl gətirdi. Bu baxımdan Cənubi Qafqaz bölgəsinin yerli müstəmləkə strukturları bu münasibətləri nəzərə almalı idi.

Yeni aqrar islahata hazırlıq. 1904-cü ilin iyununda Qafqazdakı Mülki İdarə Şurası "Torpaq mülkiyyətçiləri və sahibləri ilə məcburi münasibətdə olan kəndlilər tərəfindən pay torpaqlarının alınması haqqında Qaydalar layihəsini" hazırladı və qəbul etdi [11, 124].

Qafqazdakı Baş Mülki İdarə sənədi 1904-cü il dekabrın 17-də Daxili İşlər Nazirliyinə təqdim etdi və knyaz Qolitsın öz növbəsində 1905-ci il 2 mart tarixli bir məktubla Ədliyyə Nazirindən məsələyə münasibət bildirməsini xahiş etdi [4, v.230]. Daxili İşlər Naziri məsələ ilə razılaşdığını və öz növbəsində bu tədbirin keçirilməsinə dəstək verməyə çalışdığını qeyd etdi. Xüsusi ilə də hökumətin kəndlilərə ayrılmış torpaq sahələrini almaqda yardım göstərməkdən imtina etməsini əsaslandıran bir dəlilin müzakirəsi barədə danışdı. Belə bir mübahisəyə səbəb kəndlilərin ödənc ödəmək üçün lazımı vəsaitinin olmaması və bu cür ödənişlərin vaxtında alınmasını təmin edilməməsi ola bilərdi.

Artıq 1904-cü ildə Daxili İşlər Nazirliyi kəndlilərin məcburi ödəmələrinin dərhal dayandırılması zərurəti haqqında qanun layihəsi hazırladı. Ancaq layihə 1905-ci ildə Qafqazda canişinlik sisteminin bərpası ilə əlaqədar kağız üzərində qaldı.

1905-ci ildə Qafqaz canişini təyin olunan M.Vorontsov-Daşkov yeni aqrar qanunun hazırlanmasında və qəbul edilməsində böyük rol oynadı. Canişinin özü tərəfindən hazırlanan 1905-ci il 22 noyabr tarixli "Qafqazda kəndli məsələsinin həllinə dair qeydlər" adlanan qanun layihəsinin meydana çıxması kəndlilərin vəziyyətini yüngülləşdirmək üçün atılan zəruri addım idi. M.Vorontsov-Daşkov paytaxta ünvanladığı 1905-ci il 22 noyabr tarixli məktubunda Qafqaz rəhbərliyinin kəndlilər arasında müvəqqəti mükəlləfiyyətli münasibətlərin dayandırılması və ayrılmış torpaqların məcburi satın alınması üçün müxtəlif variantlar üzərində işlədiyinə işarə etmişdi [11, 125]. Qeydlərdə, bu istiqamətdə ilk zəruri addım olaraq, məcburi ödəncə keçən kəndliləri 1906-1907-ci illər ərzində qalan ödənc faizinin ödənilməsindən azad etmək təklif edilirdi.

Layihə qarşıdakı işlərin başlanğıc dövrü üçün bəzi lazımi addımları, o cümlədən 1906-cı il yanvarın 1-də açılması planlaşdırılan Dövlət Kəndli Bankının Cənubi Qafqaz filialından kredit götürməyi nəzərdə tuturdu. Burada torpaqsız kəndliləri təmin etmək üçün boş dövlət torpaqlarının, meşə sahələrinin istifadəsi üçün bir prosedur təklif edilirdi.

Nazirlər Kabineti 1906-cı ildə layihəni nəzərdən keçirərkən diqqəti bölgədə kəndlilərin asılılığına son qoyulması vaxtı Cənubi Qafqazda kəndli islahatının elan edildiyi dövrdə mövcud olan kənd təsərrüfatı məhsullarının qiymətlərinə uyğun hərəkət etməyi təklif etmişdi. Bu tədbir, Nazirlər Kabinetinin fikrincə, məcburi ödəmələrin tamamilə dayandırılması və kəndlilərin mülkiyyətinə verilmiş torpaq sahələrinin sonradan geri alınması məsələsinin qanunvericilik bazasının müəyyən edilməsini həll etmiş oldu.

Bundan əlavə, Nazirlər Kabineti Cənubun ən qısa müddətdə Qafqaz bölgəsində məcburi və asılı münasibətlərin aradan qaldırılması ilə bağlı konkret layihənin qanunvericilik qurumlarında baxılmasını təklif edirdi.

Qeyd etməliyik ki, Cənubun verdiyi təkliflərdə Qafqaz kəndlilərinə mülkədar torpaqlarının tamamilə pulsuz verilməsi göstərilirdi. Lakin Nazirlər Kabineti bu layihəni rədd etdi.

Sonradan, yəni ikinci layihə tərtib edilərkən bu şərtlər Cənubun tərəfindən dəyişdirildi. Çünki layihənin Daxili İşlər Nazirliyinə təqdimatına qədər Cənubi Qafqaz ərazisindəki kəndlilərə mülkədar torpaqlarının pulsuz verilməsi təklif edilmişdi. Bu isə mülkiyyət hüquqlarının təməl prinsiplərinə zidd idi. Buna görə Cənubun birinci layihəsini ikincidən fərqləndirən "radikalizm"i aydınlaşdırmaq lazımdır. İlk qanun layihəsi 1905-ci ilin qarışıq günlərində tərtib edilmiş, ikincisi isə burjuva-demokratik inqilabın artıq başa çatdığı və hakimiyyət nümayəndələrinin açıq şəkildə maneə etməyə ehtiyac duymadığı vaxtda hazırlanmışdı. Lakin inqilabın məğlubluğu şəraitində bu layihə də müxtəlif bəhanələrlə rədd edildi.

1908-ci il dekabrın 15-də Dövlət Dumasının 34 üzvünün imzaladığı "Cənubi Qafqaz bölgəsindəki kəndlilərlə sahibkarlar arasında asılı münasibətlərin aradan qaldırılması haqqında" başqa bir qanun layihəsi təqdim edildi [5, 34-35]. Qeyd etmək lazımdır ki, bu layihə bir çox cəhətdən qubernatorun layihəsindən fərqlənirdi. Layihənin iki əsas müddəası məsələyə yeni fərqli yanaşmadan xəbər verirdi:

1) Cənubi Qafqazda asılı və müvəqqəti mükəlləfiyyətli münasibətlərin dərhal və əbədi olaraq torpaq sahiblərinin xeyrinə yeni güzəştlər edilmədən dayandırılması;

2) Torpaq mülkiyyətçilərinin xeyrinə müvəqqəti mükəlləfiyyətlik və asılı kəndlilərin bütün öhdəliklərinin ləğvi, həmçinin pay torpaqlarının bu kateqoriyadan olan kəndlilərə nizamnamədə göstərilən hüdudlarda və ya həqiqi istifadədə olduğu kimi mülkiyyətə verilməsi.

Ancaq Dövlət Dumasında mövcud olan siyasi qüvvələrin tarazlığı nəzərə alınaraq, bu layihə də, əvvəlki kimi, dərhal rədd edildi və qanun halına gəlmədi.

Cənubun ilk layihəsi rədd edildikdən sonra 1908-ci ildə kəndlilərin və Cənubi Qafqazda kəndlilərin torpaq mülkiyyətçiləri ilə müvəqqəti mükəlləfiyyətli münasibətlərə son qoyulmasının zəruriliyi məsələsinə yenidən qaldırıldı. Ardınca Qanun layihəsi 1909-cu ilin əvvəlində Cənubun Şurasına təqdim edildi.

Yeni aqrar islahatın elanı. 1909-cu il aprelin sonu - mayın əvvəlində,

həmçinin 1910-cu il mayın 22-də Canişin Şurası müvəqqəti mükəlləfiyyətli və asılı münasibətləri ləğv etmək üçün daha bir layihəni müzakirə etdi. 1910-cu ilin oktyabr-dekabr aylarında layihə Daxili İşlər Nazirinin müavininin sədrliyi ilə keçirilən idarələrarası iclasda da müzakirə edildi [2, 69].

Daha sonra layihə Qafqaz Canişini tərəfindən bir qədər də təkmilləşdirildi, o cümlədən, bəzi mübahisəli məsələlər, ödənc qiymətlərinin müəyyənləşdirilməsi nəzərə alındı. Məsələ bunda idi ki, Şimali Azərbaycanda torpaq sahibləri bu qiymətlərin XX əsrin əvvəllərində mövcud olan kənd təsərrüfatı məhsullarının qiymətləri nəzərə alınmaqla müəyyənləşdirilməsini israr edirdilər.

Nəhayət, 1912-ci ilin 20 dekabrında yeni aqrar qanun qəbul edildi [1, v.33]. Yeni qanuna əsasən, Cənubi Qafqaz bölgəsinin beş əyalətindəki bütün müvəqqəti mükəlləfiyyətli və digər asılı kəndlilər 1913-cü il yanvarın 1-dən pay torpaqlarını məcburi satınalınmaya keçdilər və bu andan etibarən xəzinəyə illik ödəmə faizlərini ödəməli oldular. Sənəddə hər bir zona və kənd üçün ödənişlərinin ödənilməsi üçün konkret müddətlər də qeyd edilmişdi (28, 41 və 56 il).

1912-ci il 12 dekabr tarixli Qanunda hüquqi statusuna görə müvəqqəti mükəlləfiyyətli kəndlilərin sahibkar kateqoriyasına daxil edilməsinə baxmayaraq, bu, kəndlilərin satın alınan pay torpaqlarından istifadə üçün ağır vergi və digər təzyiqlərdən tamamilə azad edilməsi demək deyildi. Kəndlilər tərəfindən 1913-cü il yanvarın 1-dən başlayaraq çox uzun bir müddətə (28, 41 və ya 56 il) uzanan çox ağır illik ödənc ödənişlərinin verilməsi keçmiş sahibkar kəndlilərinin çətin həyat şəraitinin digər formalarda davamı idi.

20 dekabr 1912-ci il tarixli Qanun Cənubi Qafqazın beş quberniyasında, o cümlədən Şimali Azərbaycanda kəndlilər arasında müvəqqəti mükəlləfiyyətli münasibətlərin dərhal və tam şəkildə ləğv edilməsini təmin etdi. Lakin bu proses ləng gedirdi. Məsələn, 1913-cü ilin əvvəlindən 1917-ci il yanvarın 1-dək beş quberniya üçün cəmi 2.955 ödənc aktı tərtib edilmişdi və ya nəzərdə tutulan sayın 45% -i qədər [2, 139].

Qanuna əlavə edilmiş "Qaydalar"ın birinci maddəsində Tiflis və Kutaisi əyalətlərindəki ali müsəlman silkinin nümayəndələrinin, Bakı və Yelizavetpol quberniyalarında sahibkar torpaqlarında məskunlaşmış kəndlilərin 1913-cü il yanvarın 1-dən müvəqqəti mükəlləfiyyətli münasibətlərdən azad edildiyi göstərilmişdi. Yəni kəndli torpaq mülkiyyətçiləri kateqoriyasına aid edilir və artıq öz torpaqları üzrə müvafiq hüquqlara malik olurdular.

Nəticə. Sonda bəzi mülahizələrimizi bildirmək istərdik. XIX əsrin sonu - XX əsrin əvvəllərində Rusiya imperiyasının Cənubi Qafqazda həyata keçirdiyi aqrar siyasət qeyri-sabitliyi ilə diqqət çəkdiyi xüsusi vurğulanmalıdır. 1861-ci il kəndli islahatının başlamasından sonrakı üç onillikdə bu siyasət, ümumiyyətlə ciddi dəyişikliklərə məruz qalmamışdırsa, XX əsrin əvvəllərində bu məsələdə çox şey dəyişməyə başladı.

Çarizmin aqrar siyasətin gedişinin təhlili göstərdi ki, bu siyasətlə Rusiyanın mərkəzi əyalətlərində aparılmış siyasət arasında bəzi paralellik və oxşarlıqlara baxmayaraq, aralarında ciddi fərqlər də olmuşdur. Ən başlıcası, 1881-ci

ildə mərkəzi quberniyalarda müvəqqəti mükəlləfiyyətlik dayandırılsa da, Qafqaz bölgəsinin kəndlilərləri bunu 42 il gözləməyə məcbur oldular.

Rusiya imperiyasının bölgədəki aqrar siyasətinin üsulları və metodları hakimiyyətin əsas vəzifəsinə - Cənubi Qafqazda öz mövqelərinin daha da möhkəmləndirilməsinə nail olmaq üçün etibarlı vasitə idi. Lakin XX əsrin əvvəllərində imperiyanın sosial-iqtisadi həyatındakı yeni hadisələr çarizmi öz daxili siyasətini ciddi şəkildə dəyişdirməyə, o cümlədən müstəmləkəçi aqrar siyasətində ciddi dəyişikliklər etməyə məcbur etmişdi.

1912-1913-cü illərin aqrar qanunlarının qəbul edilməsi çarizmin Cənubi Qafqazda müstəmləkəçi aqrar siyasətinin əvvəlki prinsiplərindən açıq və mübahisəsiz şəkildə uzaqlaşması ilə yadda qaldı. Lakin çarizm yenə də hər şeyi etdi ki, Cənubi Qafqaz bölgəsinin torpaq sahiblərinin maraqları və mövqeləri islahatın həyata keçirilməsindən mümkün qədər az zərər görsünlər.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikası Dövlət Tarix Arxivı, f. 278, siy. 1, iş 71
2. Авалиани С.Л. Крестьянский вопрос в Закавказье. т.IV. Тифлис: Тбилисский государственный университет, 1920, 235 с.
3. Ашинов Р.Н. Аграрная реформа в России XIX - начале XX века // Наука и образование сегодня. № 3 (4), 2016, с.58-59
4. Государственный Исторический Архив Российской Федерации в Санкт-Петербурге, ф. 396, оп. 3, д. 560
5. Гугушвили П.В. Аграрные отношения в Закавказье на рубеже XIX-XX вв. Тбилиси: Наука, 1955, 698 с.
6. Полное собрание законов Российской империи. Собрание третье. т.20, № 17968-19504 // Санкт-Петербург, 1902, Закон № 18509.
7. Полное собрание законов Российской империи. Собрание третье. т.23, № 22360-23838 // Санкт-Петербург, 1905, Закон № 22822.
8. Полное собрание законов Российской империи. Собрание третье. т.32, № 36391-38603 // Петроград, 1915, Закон № 48357.
9. Полное собрание законов Российской империи. Собрание третье. т.33, № 38604-40846 // Петроград, 1916, Закон № 39754.
10. Островский А.В. Российская деревня на историческом перепутье. Конец XIX - начало XX в. М.: Товарищество научных изданий КМК, 2016, 431 с.
11. Семин О. Великая годовщина. Аграрный вопрос и крестьянская (крепостная) реформа на Кавказе: Исторический очерк. Киев: Вся Россия, 1911, 164 с.
12. Шкарубо С.Н. Основные направления в политике Николая I по решению крестьянского вопроса: (историография проблемы) // Современная наука: актуальные проблемы теории и практики. Серия: Гуманитарные науки. 2019, № 01, с. 48-51.

О ХАРАКТЕРЕ И ОБ ОСОБЕННОСТЯХ АГРАРНОЙ ПОЛИТИКИ ЦАРСКОЙ РОССИИ В СЕВЕРНОМ АЗЕРБАЙДЖАНЕ

Ф.Э.БАХШАЛИЕВ

РЕЗЮМЕ

В статье указывается, что аграрная политика, проводимая Российской империей на Южном Кавказе в конце XIX - начале XX веков, отличалась нестабильностью.

Анализ хода царской аграрной политики показал, что, несмотря на некоторые параллели и сходства между этой политикой и политикой, проводимой в центральных губерниях России, между ними существуют существенные различия. Методы и приемы аграрной политики Российской империи были надежным средством достижения главной задачи правительства - дальнейшего укрепления его позиций на Южном Кавказе.

Ключевые слова: Азербайджан, Российская империя, Кавказ, аграрная политика

ABOUT THE CHARACTER AND SPECIFIC FEATURES OF AGRARIAN POLICY OF TSAR RUSSIA IN NORTHERN AZERBAIJAN

F.E.BAKSHALIYEV

SUMMARY

The article indicates that the agrarian policy pursued by the Russian Empire in the South Caucasus in the late 19th - early 20th centuries was characterized by instability. Analysis of the course of the tsarist agrarian policy showed that, despite some parallels and similarities between this policy and the policy pursued in the central provinces of Russia, there are significant differences between them. The methods and techniques of the agrarian policy of the Russian Empire were a reliable means of achieving the main task of the government - further strengthening its positions in the South Caucasus.

Keywords: Azerbaijan, Russian Empire, Caucasus, agrarian policy,

UOT 94 (479.24)

**XIX ƏSRİN 30-50-Cİ İLLƏRİNDƏ AZƏRBAYCANIN DÖVLƏT
KƏNDİNDƏ TORPAQDAN VƏ SUDAN İSTİFADƏNİN VƏZİYYƏTİ**

M.Q.ABDULLAYEV
Bakı Dövlət Universiteti
mehmanabdullayev@bsu.edu.az

XIX əsrin 30-50-ci illərində Azərbaycanın dövlət kəndlilərinin torpaqla təminatı, torpaqdan və sudan istifadə məsələləri indiyədək aqrar tarixşünaslığımızda lazımı şəkildə araşdırılmamışdır. Hazırkı məqalədə rus müstəmləkəçiliyi şəraitində Azərbaycanın dövlət kəndində torpaqdan və sudan istifadənin vəziyyəti, bölgəyə xristian etiqadlı xalqların kütləvi şəkildə köçürülməsinin dövlət kəndlilərinin torpaqla təminatına təsiri, Rusiyanın yarıtmaz torpaq siyasəti nəticəsində bu kəndli kateqoriyasının ağır sosial-iqtisadi vəziyyəti müxtəlif arxiv fondlarından əldə edilən ilkin və yeni mənbələr əsasında təhlil olunmuşdur.

Açar sözlər: Azərbaycan, Rusiya imperiyası, dövlət kəndi, köçürmə siyasəti, torpaqdan istifadə, sudan istifadə

Aqrar tarixşünaslığımızda XIX əsrin 30-50-ci illərində Azərbaycanın dövlət kəndində torpaq münasibətlərinin öyrənilməsi ilə bağlı müəyyən araşdırmalar aparılmışdır. Məşhur tədqiqatçı alim Tofiq Mustafazadə arxiv fondlarından böyük zəhmət hesabına toplayıb çap etdirdiyi statistik sənədlərdə [11] və monoqrafiyasında [12] bütün Azərbaycanda deyil, yalnız Quba əyalətində XIX əsrin 30-cu illərində dövlət xəzinəsinə məxsus torpaq fondu haqqında çox qiymətli və zəngin məlumatlar toplamışdır. T.Mustafazadənin çap etdirdiyi sənədlər toplusu və həmin sənədlərin Azərbaycan Mərkəzi Dövlət Arxivində orijinal nüsxələri əsasında apardığımız hesablamalara görə 1831-ci ildə Quba əyalətində mövcud olan 290 kənddə 11399 təsərrüfat fəaliyyət göstərirdi. Bunlardan 211 kənddə 7489 kəndli təsərrüfatı dövlət xəzinəsinə məxsus idi. Quba xanlığında əkinə yararlı olan 56649 ruba (1 ruba 0.75 desyatin) torpaq sahəsinin 32169 rubası [12, 24] və yaxud 56,9 faizi dövlət xəzinəsinə məxsus idi. Quba bölgəsində siyahıya alınan 40490 nəfər kişi (qadınlarla birlikdə 81000 nəfər) əhalisindən 27 169 nəfəri və yaxud 67%-i dövlət xəzinəsinə məxsus torpaqlarda, 13321 nəfəri (qadınlarla birlikdə 26600 nəfəri) və yaxud 33%-i xüsusi sahibkarlara məxsus torpaqlarda yaşayırdı [2, iş

342, v.1-407, iş 343, v.1-607, iş 344, v.1-406, iş 345, v.1-639].

Sənədlərin təhlili göstərir ki, Quba bölgəsi üzrə əkinə yararlı torpaqların ümumi həcmi 56649 rubaya çatırdı ki, bunun da 32169 rubası (56,8 %-i) dövlət xəzinəsinə, 23480 rubası (43,2%-i) ali zümrəyə məxsus idi [2, iş 342, v.1-407, iş 343, v.1-607, iş 344, v.1-406, iş 345, v.1-639]. Əkinə yararlı olan 96621 rubalıq torpaq sahəsinin 67310 rubası (69,7%-i) dövlət xəzinəsinin, 28311 rubası (30,3%-i) xüsusi sahibkarların payına düşürdü. Quba bölgəsi üzrə 21142 ruba biçənək sahəsinin 14257 rubası (67,4%-i) dövlət xəzinəsinin, 6855 rubası (32,6%-i) xüsusi sahibkarların əlində cəmləşmişdi. Quba üzrə maldar əhalinin istifadə etdiyi otlaqların ümumi sahəsi 20406 rubaya çatırdı ki, bunun da 16616 rubası (81,4%-i) xəzinəyə, 3709 rubası və yaxud 18,6 %-i isə xüsusi sahibkarlara məxsus idi [2, iş 342, v.1-407, iş 343, v.1-607, iş 344, v.1-406, iş 345, v.1-639].

Bir qədər sonrakı dövrə, 1852-ci ilə aid statistik məlumatlara görə Şamaxı quberniyasının Şamaxı, Şuşa, Nuxa (Şəki), Bakı, Lənkəran və Dərbənd quberniyasının Quba qəzalarında qeydiyyatdan alınan 1874 kənd və eldə 83017 ailə yaşayırdı. Bu ailələrdən 54799-u dövlət torpaqlarından, 28218-i isə xüsusi sahibkarlara məxsus torpaqlardan istifadə edirdi [1, iş 5, v.9-74].

Əkinə yararlı və yararlı olmayan torpaq sahələri, biçənək və otlaqlarda daxil olmaqla Quba əyaləti üzrə ümumi torpaq sahəsi 192825 ruba idi. Bu qədər torpaq sahəsinin 128418 rubası (66,6%-i) əvvəl xan xəzinəsinin, xanlıq ləğv olunduqdan sonra Rusiya dövlət xəzinəsinin, 64407 rubası (33,4%-i) isə ali zümrənin ixtiyarında idi [2, iş 342, v.1-407, iş 343, v.1-607, iş 344, v.1-406, iş 345, v.1-639].

Qeyd etmək lazımdır ki, istər dövlət, istərsə də sahibkar kəndlilərinin yaşayışı, habelə vergi ödəmək imkanında olması birbaşa onların nə dərəcədə torpaqla təmin edilməsindən asılı idi. Oturaq və yarımköçmə (yaylaq-qışlaq) həyat tərzini keçirən kəndlilərin torpaqla təminatı kimi həssas məsələ ilə müstəmləkəçi orqanlar ciddi şəkildə məşğul olmur, bu məsələnin həlli illərlə uzadılırdı. Rusiyadan köçürülüb gətirilən, yolunu azmış müxtəlif təriqətlərə yuvarlanmış bidətçi rusları belə, müsəlman-türk əhalisindən üstün tutan çar hökuməti belə köçkünlərin torpaqla təmin olunması məsələsini dərhal həll edirdi.

Çox maraqlıdır ki, Rusiya imperatoru I Nikolay tərəfindən 31 oktyabr 1830-cu ildə imzalanmış ali fərmanda aztorpaqlı dövlət kəndlilərinə torpaq payı ayrılması nəzərdə tutulmuş və bu fərman maliyyə naziri tərəfindən icra üçün Qafqazın baş hakimi general qraf Paskeviçə göndərilmişdi. Baş hakim maliyyə nazirinə göndərdiyi 26 mart 1831-ci il tarixli raportunda müsəlman-türk əhalinin yaşadığı bölgələrdə çar fərmanının icrasını mümkün hesab etmiş və bunu aşağıdakı səbəblərlə izah etməyə çalışmışdı: Birincisi, müsəlman bölgələrində kameral siyahıyaalma başa çatdırılmadığı və mərzləşdirilmə işi aparılmadığından dövlət kəndlilərinin ümumi sayı və hər kəndliyə düşən pay torpağının ölçüsü hələ də məlum deyildir; İkincisi, kəndlilərin dövlətə və ya

sahibkarlara məxsusluğu ilə bağlı iddia və mübahisələr hələ də həllini tapmamışdır; Üçüncüsü, bağ və öz təsərrüfatı olan kəndlilərin torpağa ehtiyacı ödənilmişdir; Dördüncüsü, yeni ayrılacaq torpaqlarda yeni təsərrüfat qurulması dövlət kəndliləri üçün çox ağır olardı [9, iş 2657.v.3-5, iş 3783,v.1-5; 6, iş 36,v.1-3; 7, dok.61,c.51]. Baş hakim bu izahatından razı qalan Rusiyanın maliyyə naziri ehtiyac və zərurət olarsa, yerli qaydalara uyğun şəkildə aztorpaqlı dövlət kəndlilərinə torpaq payı ayırmağı qraf Paskeviçə tövsiyə etmişdi. Ali çar fərmanının yerinə yetirilməsinə mane olan baş hakim qraf Paskeviç vəziyyəti getdikcə ağırlaşan və hökumətin gördüyü tədbirlər nəticəsində daha çox pulla tələb edilən vergilərin ağırlığına tab gətirə bilməyən aztorpaqlı və torpaqsız dövlət kəndlilərinin sosial-iqtisadi durumunun yüngülləşdirilməsi ilə ciddi şəkildə məşğul olmaq əvəzinə, bölgəyə köçürüləcək xristian əhalinin yerləşdirilməsi üçün ciddi-cəhdlə torpaq axtarışına çıxmışdı. Onun göstərişi ilə XIX əsrin 30-cu illərinin əvvəllərində Cənubi Qafqazda, xüsusilə Azərbaycanın Gəncə, Şirvan, Qazax və Şəmşəddil bölgələrində köçürmə fondu üçün 5900-ə yaxın ailənin (30 min nəfərin) yerləşdirilməsi üçün boş torpaqlar müəyyən edilmişdi [9, iş 2670,v.46-50, iş 2676,v.1-25, iş 2968,v.14-17, iş 3198,v.2-15].

Rusiyanın mərkəzi quberniyalarında yaşayan təriqətçi və bidətçi xristian əhalini rəsmi provoslav məzhəbi üçün böyük təhlükə sayan I Nikolay onların Cənubi Qafqaza zorla köçürülməsi ilə bağlı 1830-cu il oktyabrın 20-də və 1831-ci il yanvar ayının 21-də iki fərman vermişdi. Çar eyni zamanda 1842-ci ilin dekabrın 14-də Dövlət Əmlakları Nazirliyi tərəfindən təriqətçi əhalinin köçürülməsi ilə bağlı hazırlanan qayda və təlimatları da təsdiq etmişdi [4, iş 303,v.2; 13, iş 79,v.43,46,59]. 1830-1831-ci illərdə çar fərmanları verildəndən sonrakı dörd il ərzində Azərbaycanın Qarabağ və Şirvan bölgələrində 504 təriqətçi ailə və yaxud 1296 kişi, 1226 qadın, cəmi 2522 nəfər köçürülərək yaşayış yeri və torpaqla təmin olunmuşdu. Qarabağa köçürülən 30 təriqətçi duxobor ailəsinə yerləşmək üçün 160 desyatin, taxıl əkini və otlaq yeri kimi isə fantastik ölçüdə -1000 desyatin torpaq sahəsi verilmişdi. Köçkünlər yerli əhalinin hesabına torpaqla yanaşı, ərzaq məhsulları ilə də təmin olunurdular [9, iş 2935, v.87-89; 13, iş 79,v.46-50; 10]. Rus hökumətinin bu ikiqat zülm siyasəti heç şübhəsiz, Azərbaycan kəndliləri içərisində ciddi narazılıq yaradırdı.

Azərbaycanın Şirvan bölgəsinə köçürülüb gətirilən bidətçi molakanların yerləşdirilməsi üçün qabaqcadan boş xəzinə torpaqları ayıran rus hakimiyyət orqanları bir çox hallarda yerli əhalinin xüsusi torpaqlarını, qışlaq və yaylaqlarını bu məqsədlə əllərindən almaqdan çəkinmirdi. Arxiv sənədinə görə Şirvan qəzasının 200 həyətdən ibarət min nəfərdən çox kəndlilin yaşadığı Xalaç köçünün (elinin) sakinləri 1841-ci ildə Qafqazın rəsmi orqanlarına şikayət məktubu göndərərək bildirirdilər ki, onlara məxsus əkinəyararlı torpaqlar Rusiyadan gətirilən Xilqimilinski molakanlarına verildiyinə görə xəzinənin çəltik əkinləri məhv olunmuşdur. Bunu nəzərə alaraq Qaracalı kəndində boş qalmış əkinəyararlı torpaqların onlara ayrılmasını xahiş edirdilər [4, iş 15, v.1]. Çox maraqlıdır ki, molakanlar bölgəyə gələr-gəlməz torpaqları əllərindən alınmış

Xalaç sakinlərinin şikayət ərizəsi Qafqazın inzibati orqanları arasında 2 il ərzində gedib-gələndən sonra nəhayət, 1843-cü il avqust ayının 20-də Dövlət Əmlakları üzrə Xəzər Palatası Xalaç elinin oturaq həyata keçirilməsi, Qaracalıdakı 100 tağarlıq (300 desyatin) çəltik əkinlərinin onların ixtiyarına verilməsi və onlardan dövlət kəndlisi kimi torpaqdan istifadəyə görə vergi tələb olunması haqqında sərəncam vermişdi. Bu sərəncam 1844-cü ildə həyata keçirilmişdi [4, iş 15,v.7-8,11-12].

Şirvan qəzasının Qəbirstan nahiyəsinin Ərəb Şahverdibəy, Böyük Təhlə, Ərəb Cəbirli, Ərəb Qədimli ellərinin sakinləri 1843-cü ilin oktyabrın 14-də Dövlət Əmlakları üzrə Xəzər Palatasına ərəb əlifbası ilə türk dilində göndərdikləri şikayət ərazisində onların torpağa kəskin şəkildə ehtiyacları olduğu halda, onlardan alınıb Rusiyanın mərkəzi quberniyalarından köçürülüb gətirilmiş təriqətçi molakanlara verilmiş əkin və otlaq yerlərinin geri qaytarılmasını tələb edirdilər [4, iş 112,v.1-4]. Qərribə də olsa, kəndlilərin şikayət ərizəsinə çox qısa müddətdə, bir həftə ərzində baxaraq rədd edən Dövlət Əmlakları üzrə Xəzər Palatası 1843-cü il oktyabrın 21-də məsələ ilə bağlı aşağıdakı məzmununda cavab göndərmişdi: 1.Təriqətçi molakanların artıq həmin torpaqlarda məskunlaşması əsas götürülməli; 2.Həmin kənd sakinlərinin aztorpaqlı olub-olmaması hökumətə məlum deyildir. 3.Həmin ellərin sakinləri əllərində nə varsa, onunla da kifayətlənsinlər [4, iş 32,v.5-5arx.].

1842-ci ilə aid sənəddə Rusiyanın müxtəlif quberniyalarından, xüsusilə Yenisey quberniyasından təriqətçi rusların zorla köçürülüb, Azərbaycanın Lənkəran bölgəsində-Talış qəzasında yerləşdirilməsindən bəhs edilir. Maraqlı cəhət ondadır ki, bu bölgəyə gətirilən təriqətçi ruslar Xəzər Palatasına müraciətlərində onların Göytəpə arxı ətrafındakı gözəl iqlimli məhsuldar torpaqlarda yerləşdirilməsini xahiş edir və burada ev tikmək, təsərrüfatla və ilk növbədə, taxılçılıqla məşğul olmaq istədiklərini bildirdilər [4, iş 333,v.1-2].

Xəzər Palatasının Qafqaz üzrə köçkünlərin yerləşdirilməsi komissiyasına 25 yanvar 1850-ci ildə göndərdiyi məktubun məzmununda aydın olur ki, 20 il ərzində hər il 50-dən çox rus təriqətçi ailəsinin gəldiyi tək bir Şamaxı quberniyasında onların bu bölgədə məskunlaşdırılması və köçkünlərə ev şəraiti yaradılması üçün Rusiya dövləti tərəfindən bir qəpik belə xərclənməmişdi. Hələ üstəlik Xəzər Palatası və Şamaxı qubernatoru həyasızcasına Qafqaz canişininə bu məsələnin həlli üçün hər hansı bir vəsaitin ayrılmasına ehtiyacın olmadığını bildirdilər [4, iş 315,v.2-4 arx.]. Bu sənəd aydın şəkildə göstərir ki, rus təriqətçilərinin Azərbaycanda məskunlaşdırılması hökumətə demək olar ki, havayı başa gəlirdi. Təbii ki, bütün bu xərclər torpaq ehtiyacının ödənilməsi tələbi hökumət tərəfindən çox vaxt yerinə yetirilməyən, bu ölkənin əsil sahibləri olan, çoxsaylı natural və pul vergilərinin ağırlığında əzilən yerli dövlət və sahibkar kəndlilərinin hesabına ödənilirdi.

Müstəmləkəçi orqanlar rus təriqətçilərinin yerləşdirilməsi zamanı “hərada boş torpaq var, orada” prinsipi ilə hərəkət etdiyindən demoqrafik baxımdan böyük artım potensialına malik olan Azərbaycan kəndlilərinin gələcək prespek-

tivi haqqında qətiyyəən düşünmürdü. Məsələn, Şamaxı qəzasının Lahıc nahiyəsində dövlətə məxsus Ruşan kəndinin sakinləri 1846-cı ildə qəza rəisinə göndərdikləri şikayət ərizəsində bildirdilər ki, onların kəndindəki bütün boş torpaqlar hələ 1836-cı ildə Topçu molakanlarına verilsə də, ruşanlılar indiyədək əkinəyararlı torpaqlara ehtiyacları haqqında rus hökumətinə müraciət etməyiblər. İndi isə Topçu molakanları Tiflis quberniyasının Lori düzünə köçürüldüklərindən onlardan qalan boş torpaqların Ruşan kənd sakinləri üçün ayrılmasını xahiş edirlər [4, iş 260,v.1]. Qəza rəisinin bu məsələ ilə bağlı Dövlət Əmlakları üzrə Xəzər Palatasına göndərdiyi 10 iyul 1846-cı il raportunda Ruşan kəndində dövlətə məxsus 30 kəndli həyətinin və yaxud 148 nəfər kişinin sərəncamında 500 desyatin taxıl əkini üçün yararlı torpaq olduğu, Topçu molakanlarından 250 desyatınə yaxın əkinəyararlı torpaq sahəsinin qaldığı bildirilirdi. Ruşan kənd sakinlərinin 1848-ci il oktyabrın 5-də bu məsələ ilə bağlı ikinci müraciətindən sonra nəhayət, 1848-ci il oktyabrın 14-də Dövlət Əmlakları üzrə Şamaxı Palatası molakanlardan qalan boş torpaqların “müvəqqəti” olaraq onların istifadəsinə verilməsi haqqında qərar qəbul etmişdi [4, iş 260,v.1 arx. 5 arx.10]. Bu sənəd rus müstəmləkəçi rejimi şəraitində Azərbaycan dövlət kəndlisinin necə ağır vəziyyətdə yaşadığını göstərir. Əvvəlcə əllərindən alınmış torpaqların belə onlara iki il uzadılandan sonra müvəqqəti olaraq yalnız istifadə üçün verilməsi bunu əyani şəkildə sübut edir. Eyni zamanda əgər 1846-cı ildə bu kənddə hər kişi kəndliyə 3,4 desyatin torpaq payı düşürdüsə, indi isə bu rəqəm 5 desyatindən bir qədər çox idi.

Müstəmləkəçi orqanlar bəzi hallarda dövlət xəzinəsinin gəlirlərini artırmaq üçün xəzinə sakinlərinin torpaqla bağlı bəzi müraciətlərini müsbət həll etməyə məcbur olurdu. Şamaxı qəzasının Lahıc nahiyəsinin 158 nəfər kişi əhəlisinə malik olub, dəmirçiliklə və qaba yun emalı ilə məşğul olan və 6.5 tağar ölçüdə əkinəyararlı torpaq sahəsindən istifadə edən Zarat kəndinin sakinləri 1846-cı ildə hökumətə müraciətlərində bildirdilər ki, taxıl məhsullarını pulla satın aldıklarından və çox kasıb yaşadıklarından istehsal etdikləri məhsula görə dövlət vergilərini böyük çətinliklə ödəyə bilirlər. Bunu nəzərə alıb, Abiyaylaq adlanan ərazidə xəzinəyə məxsus olan torpaqların əkin yeri kimi onlara verilməsini xahiş edirlər. Əvəzində həmin torpaqlarda taxılçılıqla məşğul olub, əldə etdikləri məhsulun onda birini xəzinəyə ödəməyə razıdırlar [4, iş 266.v.1-3]. Qəza və nahiyə rəislərinin bu məsələ ilə bağlı yuxarı instansiyalara göndərdikləri iki raportun məzmunundan aydın olur ki, Abiyaylaqdakı 30 tağar (1 tağar 3 desyatınə bərabər idi, yəni 90 desyatın) əkin yerinin Qocayevə iltizama verilməsindən hər il xəzinə 51 gümüş manat gəlir götürürdü. Həmin yaylaqda yerləşən və 100 desyatın sahəyə malik olan Lələ Əhmədli elini iltizama götürən Afanasi Lalayev hər il iltizam haqqı olaraq 10 gümüş manat gəlir əldə edirdi. Buna baxmayaraq 100 desyatın sahəsi olan Lələ Əhmədli elinin Zarat sakinlərinə verilməsi məqsədəuyğun hesab edilmişdi [4, iş 266,v.6-6 arx.]. Bu təklif əsasında Zaqafqaziya diyarı Baş İdarə Şurası 1847-ci il 17 iyulda Abiyaylaqdakı adı çəkilən 100 desyatınlik torpaq sahəsinin iltizamçıdan geri

alınması, ona əvəzində başqa yer təklif olunması və həmin torpağın maldəhət vergisi ödəmək şərti ilə Zarat sakinlərinin “istifadəsinə verilməsi” haqqında qərar qəbul olunmuşdu [4, iş 266,v.13-14]. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, 148 iş qabiliyyəti olan 15 yaşına çatan kişi üçün 100 desyatin torpaq sahəsi normal təsərrüfat qurmaq üçün kifayət deyildi.

Quba qəzasının Həsənqala xəzinə kəndlərinin aztorpaqlı olmaları ilə bağlı ərizəsi əsasında Qafqaz canişinin Xəzər vilayəti idarəsinin rəisi 12 iyul 1846-cı ildə həmin kəndin torpağa ehtiyacı olan bütün sakinlərinin digər dövlət kəndliləri ilə eyni miqdarda torpaq sahəsi ilə təmin edilməsi haqqında qərar qəbul etmişdi [3, iş 33.v.6-7].

Şamaxı qəzasının Lahıc nahiyəsinin Mican kəndinin sakinlərinin əlindən alınan torpaqlarda molakanlar üçün Surxov adlanan rus kəndi salınmışdı. Rus təriqətçiləri üçün ayrılmış həmin torpaq sahəsi 300 desyatınə çatırdı. Başqa bir sənəddə 936 desyatin olduğu göstərilir. Həmin torpaqlar meşəlik ərazidə yerləşdiyindən əkinçilik üçün yararsız olması səbəbindən 1847-ci ildə rus köçkünləri üçün Qafdaran adlı yeni rus məskəni salınmışdı. Mican kəndinin 35 sakininin “məlum olmayan səbəblərdən onların əlindən alınmış molakanlara verilən” torpaqların geri qaytarılması haqqında “acizənə xahişinə” Dövlət Əmlakları üzrə Şamaxı Palatası müsbət cavab vermişdi. Mican kənd sakinlərinə dövlət xəzinəsinə maldəhət ödəmək şərti ilə molakanlardan boşaldılmış həmin torpaqlardan istifadə hüququ verilmişdi [5, iş 21,v.1-5]. Sənəddən göründüyü kimi, Mican sakinlərinin torpaqları onlara sahiblik deyil, istifadə hüququ ilə qaytarılmışdı.

XIX əsrin 30-50-ci illərində Azərbaycanın dövlət kəndində rus dövləti xəzinəyə məxsus sakinlərin lazımı ölçüdə torpaq sahəsi ilə təmin edilməsi məsələsi ilə demək olar, ciddi şəkildə və axıradək məşğul olmurdu. Əldə olan sənədlər isə bu kateqoriyadan olan kəndlilərin böyük hissəsinin aztorpaqlı olduğunu ortaya çıxarır. Məsələn, Şirvan qəzasının Lahıc nahiyəsində xəzinəyə məxsus olub, 64 evdən ibarət Aqan kəndinin cəmi 40 tağar ölçüdə torpaq sahəsi var idi. Həmin torpaqların cəmi 25 tağarı (75 desyatini) əkinə yararlı idi. Hər həyətdə hətta azı iki 15 yaşına çatmış kişinin (çox zaman üç 15 yaşına çatan kişi) yaşadığı nəzərə alınarsa, 128 nəfər kişi kəndliyə təxminən 0.6 desyatin torpaq sahəsi düşürdü [4, iş 146.v.1-2]. Heç də təsadüfi deyil ki, Aqan kənd sakinlərinin 25 il əvvəl Şirvan hakimi Mustafa xanın dövründə İsmayıl bəy tərəfindən onların əllərindən alınmış, İsmayıl bəydən isə müsadirə edilərək xəzinənin ixtiyarına keçmiş, 40 tağar sahəyə malik Çırağan yaylağı ilə bağlı 1844-cü ildə qaldırıldıqları iddia ərizəsinə rus hakimiyyət orqanları diqqətlə yanaşmışdılar. 2755 qoyunun otarıldığı Çırağan yaylağı eli 31 manat 41 qəpiyə Qocayevə iltizama verilsə də, Dövlət Əmlakları üzrə Xəzər Palatasının müsbət rəyi əsasında Zaqafqaziya Diyarının Baş İdarə Şurası 1845-ci il martın 29-da həmin yaylağın iltizamdan çıxarılması və yaylaqdakı 40 tağar ölçüdə (120 desyatin) torpaq sahəsinin Aqan xəzinə kəndliləri üçün ayrılması haqqında sərəncam vermişdi [4, iş 146,v.2,4-4 arx.,13-13 arx.]. Həmin xəzinə kəndlilə-

rinin dövlətə yeni ayrılmış torpaqlara görə ödyəcəyi vergilərdən iltizamla müqayisədə daha çox gəlir götürmək məqsədi ilə atılan bu addım da Aqan kəndlilərinin torpaq ehtiyacını tam şəkildə ödəyə bilməzdi. Çünki ən yaxşı halda indi 15 yaşına çatmış hər kişi kəndli 0.6 desyatin əvəzinə, 1.5 desyatin torpaq sahəsi ilə təmin olunmuşdu.

XIX əsrin 40-cı illərində Azərbaycanın müxtəlif bölgələrindən, xüsusilə Quba qəzasından dövlət kəndlilərinin mövcud ağır vergi sistemi şəraitində onların kifayət qədər torpaqla təmin olunmaması ilə bağlı ərizə və şikayətlərinin çoxalması rus hökumətini narahat etməyə başlamışdı. Dərbənd quberniya idarəsinə Quba qəzasının müxtəlif dövlət kənd sakinlərindən daxil olan şikayət ərizələrində hökumət qarşısında onların torpaqla təminatı ilə bağlı aşağıdakı məsələlər qaldırılmışdı: 1. Xəzinə sakinlərinin taxıl əkini üçün kifayət qədər torpağa malik olmaması və onlara xəzinə otlaq yerləri hesabına torpaq ayrılması; 2. Bir kənddən digərinə verilən torpaqların geri qaytarılması; 3. Müxtəlif dövlət idarələrinin ehtiyacı üçün alınmış torpaqların əvəzinə torpaq ayrılması; 4. Dövlət kəndlərində mövcud torpaq mübahisələrinin həll edilməsi [5, iş 4, v.14].

Bütün bu sadalanan məsələlər Şamaxı qəzasındakı dövlət kəndliləri üçün də səciyyəvi idi. Hələ üstəlik bölgədə rus təriqətçilərinin yerləşdirilməsi xəzinə kəndlilərinin torpaq azlığının səbəbləri içərisində ön sıraya keçmişdi. Şamaxı qəza rəsinin Dövlət Əmlakları üzrə Şamaxı Palatasına 1849-cu ildə göndərdiyi raportda bu açıq şəkildə belə etiraf olunurdu: “Rus köçkünlərinin yerləşdirilməsi üçün böyük miqdarda torpaqların ayrılması nəticəsində aztorpaqlı dövlət sakinlərinə vermək üçün bölgədə demək olar ki, boş torpaq qalmamışdır” [5, iş 30, v.16 arx.].

Dərbənd qubernatorunun Quba qəzasının aztorpaqlı dövlət kəndliləri ilə bağlı Yelizavetpol qəzasının torpaqözlən məmuruna 7 noyabr 1849-cu ildə verdiyi sərəncam bu məsələ ilə bağlı bir sıra yeni cəhətləri üzə çıxarır. Qubernator həmin kəndlilərin təkə otlaq yerləri hesabına deyil, torpağı normadan çox olan kəndlərdən torpaq sahəsi kəsb götürmək yolu ilə təmin etməyi və bu zaman kənd və otlaq sahələrinin dəqiq planını çəkməyi xüsusi olaraq tapşırırmışdı [5, iş 4, v.14 arx.].

Dərbənd qubernatoru 1842-ci ildə qəbul edilmiş Qərarlar toplusunun 12-ci cildinin xəzinə kəndlilərinin rifahının təmin olunmasını nəzərdə tutan 10-cu maddəsinin birinci bəndinə əsaslanaraq belə bir göstəriş vermişdi ki, hansı dövlət kəndində adambaşına 8 desyatinədən artıq torpaq sahəsi düşürsə, həmin torpaqlar kəsilərək götürülüb ehtiyacı olan xəzinə sakinlərinin ixtiyarına verilsin [5, iş 4, v.14 arx.]. Bu sənədin əhəmiyyəti ondadır ki, dövlət kəndlərində 15 yaşına çatmış hər bir kişi kəndlinin istifadə etməli olduğu torpağın maksimum həddinin 8 desyatin həcmində məhdudlaşdırıldığını göstərir. Lakin yuxarıda dövlət kəndlərinin hər nəfərə düşən torpaq payının ölçüsü ilə bağlı gətirdiyimiz rəqəmlərin (0.6-3,4-5 desyatin) 8 desyatinlik normadan dəfələrlə az olduğunu aydın şəkildə üzə çıxarır.

Quba qəzasının xəzinəyə məxsus Cimili kəndlinin sakinlərinin onlardan

alınmış Kiçik Qışlaq torpağının əvəzində son 30 il ərzində taxıl əkərək dövlətə vergi ödədikləri Qazaxlı Qışlaq torpağının onlara verilməsi ilə bağlı 1844-cü ildə göndərdikləri şikayət ərizəsindən aydın olur ki, 64-ü vergi ödəyən, 10-u vergi ödəməyən 74 həyətdən ibarət Cimili kəndi cəmi 48 desyatin yararlı torpaq sahəsinə malik idi. Qazaxlı Qışlağının Lazarevə ildə 70 gümüş manata iltizama verildiyi və həmin torpağın Cimili kəndindən çox uzaqda-7 vertlik məsafədə olması, Qışlağa bitişik olan Qazaxlı və Kamanlı kənd sakinlərinin də torpağa ehtiyaclarının olmasını əsas gətirən hakimiyyət orqanları nəhayət 3 ildən sonra, 1847-ci ildə Cimili kəndinin ətrafındakı xəzinə torpaqları hesabına onların xahişinin yerinə yetirilməsini mümkün hesab etmişdi [5, iş 4, v.7-7 arx.].

Azərbaycanın dövlət kəndlərinin sosial-iqtisadi vəziyyəti onların torpaqla nə dərəcədə təmin edilməsindən və əkin sahələrinin, təsərrüfatlarının su ilə təchiz olunmasından asılı idi. XIX əsrin 40-50-ci illərində dövlət kəndləri hər iki məsələ ilə bağlı ciddi problemlərlə qarşılaşdılar. Həmin problemləri həll etməli olan rus müstəmləkə orqanlarını vergilərin yığılması və mükəlləfiyyətlərin yerinə yetirilməsi və xəzinənin doldurulması daha çox maraqlandırdığından bu məsələlərin həllinə ciddi şəkildə fikir vermirdilər. Belə məsələlər bəzən həll edilir, bir çox hallarda həllini tapmır, ya yarımçıq həll olunur, ya da müxtəlif bəhanələrlə təxirə salınırdı. Hökumətin yeni vergi sisteminin tətbiq edilməsi ilə bağlı layihələrinin ciddi müzakirə olunduğu XIX əsrin 40-50-ci illərinin əvvəllərində dövlət kəndlərinin torpaq və su məsələsi üzrə ərizə və şikayətlərinin sayı durmadan artırdı. Bu məsələ ilə bağlı arxiv fondlarından seçdiyimiz bir neçə sənədə diqqət yetirək: Şamaxı quberniyasının Ərəş nahiyəsinin Şəmsabad kəndinin dövlət kəndlilərinin 1849-cu ildə ehtiyacları olduğu üçün onlara əkinə yararlı torpaqların ayrılması haqqındakı xahişi yerinə yetirilməmiş, məsələ araşdırılarkən xəzinə sakinlərinin bir torpaqdan başqasına keçmək hüququ xüsusi komissiyanın qərarı ilə tanınsa da, 1851-ci ildə iş arxivə göndərilmişdi [5, iş 142,v.1-7]. Yenə həmin quberniyanın torpaqları əlindən alınıb, rus təriqətçilərinə verilən xəzinəyə məxsus Cabanı kəndinin sakinlərinin 1849-cu ildə rus hökumətinə göndərdiyi müraciəti müsbət qarşılayan Dövlət Əmlakları üzrə Şamaxı Palatası 1850-ci ildə onlara həmin kənddə taxıl əkmək üçün yararlı olan başqa bir boş torpaq sahəsinin ayrılması haqqında qərar vermişdi [5, iş 147,v.1-6] Hökumətin dövlət kəndliləri ilə bağlı belə bir qərarı əslində müsbət addım kimi qiymətləndirilməlidir. Lakin belə bir sual yaranır: niyə görə rus hökuməti rus köçkünlərini Cabanıdakı boş torpaqlarda məskunlaşdırmamış və bu kimsəsiz Cabanı sakinlərini torpaqsız qoymaqla hansı məqsədi güdmüşdür? Heç şübhəsiz milli və dini ayrı-seçkilik mövqeyindən çıxış edən rus hökuməti “öz doğma” əhalisini bu yolla yerli sakinlərin hesabına hazır əkin sahələri və işlək təsərrüfatla təmin etmək məqsədini həyata keçirmişdi. Eyni vəziyyətlə Lənkəran nahiyəsinin dövlətə məxsus sakinləri də qarşılaşmışdılar. Lənkəran yaxınlığında onlara məxsus torpaqlarda məskunlaşdırılan rus köçkünlərindən ibarət Oxlovka kəndi salınmışdı. Bu rus məskənində yaşayan molakan və subbotniklərin əkin və bostanları o dərəcədə inkişaf etdirilərək genişləndirilmişdi

ki, azərbaycanlı kəndlilərin becərdiyi çəltik əkinlərinədək gəlib çatmışdı. Bol sulu yerdə salınan və azərbaycanlılara məxsus olan çəltik əkinlərini gəlmə rusların sağlamlığı üçün təhlükəli hesab edən hökumət orqanları azərbaycanlılara bundan sonra həmin ərazidə çəltik əkməyi qadağan etmişdi. Maraqlıdır ki, 1849-cu ildə xəzinəyə məxsus yerli sakinlərə yeni torpaq sahəsi ayrılrsa da, çəltiyin yalnız su ilə becərilməsini nəzərə almayan hökumət yeni əkin yerlərinə suvarma arxı çəkilməsinə qadağa qoymuşdu. Nəticədə çəltik əkinləri yanmış və kəndlilərin çəkdiyi xərclər boşa getmişdi [5, iş 166,v.6-7,16-17,21-22]. Məsələn araşdıran hərbi qubernator 1850-ci il noyabrın 9-da Lənkəran çəltikçi dövlət kəndlilərinə eyni ölçüdə suvarılan torpaq sahəsi ayrılması haqqında qərar vermişdi. Maraqlıdır ki, qərarla kəndlilərə dəyən ziyanın dövlət tərəfindən ödənilməyəcəyi qəti şəkildə vurğulanırdı [5, iş 166,v.23-23 arx.,27-28 arx.]. 1849-cu ildə Şamaxı qəzasının dövlətə məxsus olub, 40 həyətdən ibarət Zarat kəndinin taxıl əkmək və mal-qaranı otarmaq üçün onlara torpaq ayrılması haqqında Dövlət Əmlakları üzrə Şamaxı Palatasına göndərdikləri ərizə təmin edilməmişdi [5, iş 163,v.1-2 arx.,7-8,10 arx.].

1849-cu ildə Şamaxı qəzasının Lahıc kəndinin sakinlərinin onlara taxıl əkmək üçün torpaq sahəsi ayrılması haqqındakı xahişi də lahıçlıların sənətkarlıqla məşğul olması və diyardakı bütün torpaqların ölçüsünü dəqiq şəkildə müəyyən olunmaması əsas gətirilərək rus hökuməti tərəfindən rədd edilmişdi [5, iş 175,v.1-3].

Yarımköçəri həyat tərzini keçirən əkinçilikdən daha çox maldarlıqla məşğul olan el (kəç) sakinləri də öz iqtisadi vəziyyətlərini yaxşılaşdırmaq üçün onlara əkinə yararlı torpaqlar ayrılması və tam oturaq həyat sürmələrinə icazə verilməsi xahişi ilə rus hökumətinə tez-tez müraciətlər göndərirdilər. Məsələn, Şamaxı qəzasının 33 həyətdən ibarət olan Qaraimanlı elinin maldarlıqla məşğul olan sakinləri tam oturaq həyata keçmək üçün onlara əkinçiliyə yararlı torpaq sahəsi ayrılması haqqında rus hökumətinə 1850-ci ildə ərizə ilə müraciət etmişdilər. Hökumət qəsdən onlara Şamaxıda deyil, Lənkəran qəzasında yerləşən Muğan ərazisində torpaq sahəsi ayırmağın mümkün olduğunu bildirmişdi. Lakin Qaraimanlı elinin sakinləri, hətta əbədi olaraq yarımköçəri həyat sürməyi başqa qəzaya köçüb oturaq yaşamaqdan üstün tutmuş və hökumətin bu təklifini qəti şəkildə rədd etmişdilər [5, iş 158,v.1-2,5-5 arx.].

Yenə həmin qəzanın 50 ailədən ibarət olan Ərəb Şahverdi köçünün sakinləri oturaq həyata keçib, taxılçılıqla məşğul olmaq üçün onlara Cənnətoba qışlağının verilməsi ilə bağlı 1849-cu ildə rus hökumətinə ərizə göndərmişdilər. Bir il ərzində yazışmalar aparan və xahişi rədd etmək üçün əsaslı səbəblər axtaran müstəmləkəçi orqanlarının “köməyinə” 1850-ci ildə baş vermiş təbii fəlakət gəlmişdi. Qarasu çayından gələn sel nəticəsində Cənnətoba suyun altında qalmış və bununla da məsələ “həll” olunmuşdu. Ərəb Şahverdi sakinləri tamamilə oturaq həyat tərzinə keçməkdən imtina etmişdilər [5, iş 177,v.1-4].

Arxiv fondundan seçdiyimiz sənədlərdə rus müstəmləkə rejiminin Azərbaycan kəndinə faciəvi nəticələrə səbəb olan necə bir sosial-iqtisadi bəla

gətirdiyini aydın şəkildə nümayiş etdirir. 1828-1830-cu illərdə Qacarlar və Osmanlı dövlətlərindən 130 min nəfərə yaxın xristian erməni əhalisini köçürüb gətirərək Azərbaycanın Qarabağ, İrəvan, Naxçıvan, Şirvan və başqa bölgələrində yerləşdirən rus hökuməti köçkünlər üçün dövlətə məxsus nə az, nə çox - 200 min desyatin torpaq ayırmış və üstəlik azərbaycanlı xüsusi sahibkarlardan 2 milyon manat dəyərində torpaq satın alaraq ermənilərin ixtiyarına vermişdi [14, 59-61]. Rus və erməni köçürmələri Azərbaycanın bütün bölgələrində həm etnik, həm də sosial problemlər yaradırdı. Bu proses Azərbaycan kəndində torpaq məsələsini getdikcə daha çox kəskinləşdirirdi. Arxiv sənədlərində İrəvan, Qarabağ, Zəngəzur, Şirvan bölgələrinə aid bununla bağlı kifayət qədər məlumatlara rast gəlinir [5, iş 169,v.7-28, iş 95,v.62, iş 111,v 1-9, iş 198,v.1-1 arx.].

Rus hökuməti tərəfindən Şamaxı bölgəsinə köçürülən erməni əhalisinin məskunlaşdığı Mədrəsə dövlət kəndi 104 həyətdən ibarət idi. Mədrəsə kəndinin erməni kəndliləri 1850-ci ildə qəza rəisinə və qubernatora deyil, birbaşa Qafqaz canişini knyaz Mixail Vorontsova müraciət edərək Şamaxı qəzasının Dərəsalqan kəndindəki xəzinə torpaqlarının onların buna ehtiyacını nəzərə alaraq mədrəsəlilər üçün ayrılmasını xahiş etmişdilər. Mədrəsə erməniləri bu torpağa gəlmə olduqlarını unudaraq məktubda həyasızlıqla onlara verilməsini istədikləri Dərəsalqan köçünün (el) sakinlərini daimi yaşayış yeri olmayan gəlmə əhali kimi təqdim etmişdilər. Halbuki bu əhali və onların ata-babaları daima bu torpaqda yaşayaraq yaylaq-qışlaq maldarlığı ilə məşğul olmuşdular [5, iş 203.v.1-2]. Çox maraqlıdır ki, mədrəsəlilərin müraciəti hökumət orqanları tərəfindən araşdırılarkən erməni fitnəkarlığı çılpalığı ilə üzə çıxmış və bu vəziyyət hətta rus məmurlarını da təccübləndirmişdi. Erməni şikayətinə tez və həssas yanaşan hökumət araşdırma zamanı aşağıdakıları müəyyən etmişdi: 1. Kənd 104 deyil, 234 həyətdən ibarətdir. 2.Əhalinin iki dəfədən çox artması son bir neçə ildə baş vermişdir. 3.Belə kəskin artımın səbəbi Mədrəsə ermənilərinin dövlətə məxsus ictimai torpaqları başqa bölgələrdən gələn digər zümrələrin nümayəndələrinə, təbii ki, varlı şəxslərə satması ilə bağlıdır. 4.Kəndin kasıb təbəqəsinin içərisində torpaq qıtlığının əsas səbəbi torpaqların böyük hissəsinin kəndin varlı sakinləri və Bəylər bəy Xaçanov tərəfindən mənimsənilərək xüsusi mülklərə çevrilməsi, bir hissəsinin isə onlar tərəfindən başqalarına satılmasıdır. 5.Kənddə tam özbaşnalıq hökm sürür, qayda-qanundan əsər-ələmət yoxdur. 6.Əgər bu qanunsuzluqlar baş verməsəydi, kənd sakinlərinin torpağa ehtiyacı yaranmazdı. 7.Mədrəsənin erməni sakinlərinin Dərəsalqan torpağına iddiası və əlavə torpaq tələbi tamamilə əsassızdır [5, iş 203,v.3-4]. Şamaxı qubernatorunun və Dövlət Əmlakları üzrə Şamaxı Palatasının təqdimatı əsasında Mədrəsə ermənilərinin torpaq tələbi hökumət tərəfindən rədd edilmiş və bununla bağlı Qafqaz canişini 1850-ci il sentyabrın 19-da xüsusi sərəncam imzalamışdı. Sərəncamda deyilirdi: Mədrəsə sakinlərinə və digər kəndlilərin xəzinə sakinlərinə onların istifadəsinə pay torpağı kimi verilmiş ictimai torpaqların satılması qəti şəkildə qadağan edilsin [5, iş 203,v.8-9]. Maraqlıdır ki, ermənilərə rəğbətlə yanaşan rus hökuməti onların yol verdiyi böyük bir cinayət əməli ilə

bağlı hər hansı bir cəza tədbiri görməmişdi.

Azərbaycanın dövlət kəndində bir cəmiyyətdə birləşən kəndlilərin pay torpaqlarının həyətlərə (ailələrə) və adambaşına görə bölgüsü sistemi hökm sürürdü. Yelizavetpol quberniyasının Şəki qəzasında torpaq payları yaşından asılı olmayaraq bir həyətdə və ya ailəyə daxil olub, vergi ödəyicisi sayılan hər nəfərə görə bölünürdüsə, Şuşa və Cəbrayıl qəzalarında ailənin hər evli üzvü “bir baş” hesab olunaraq torpaq payı ilə təmin olunur və həmin torpağa görə də vergi və mükəlləfiyyət ödəyirdi. Bakı quberniyasının Göyçay, Şamaxı və Quba qəzalarında dövlət kəndlilərinin pay torpaqlarının bölgüsü toxa və ya kotan sisteminə əsaslanırdı. Bu zaman hər kotan beş kameral həyətdən ibarət idi. Yararlı torpaqlar bölünərkən kəndli həyətlərində azı üç baş iş heyvanının olması da tələb edilirdi [8, 73-75].

Bu quberniyanın Quba qəzasına aid aparılan araşdırmalara görə kotan (xış) sistemində kəndlilərin bir kotana görə pay torpağının ölçüsü 25-30 desyatin (hər həyətdə 5-6 desyatin) arasında dəyişirdi. Çəltikçilik təsərrüfatlarını becərən dövlət kəndlilərinin torpaq payının bölgüsündə isə “xir və ya “xirə” sistemindən istifadə olunurdu. Bir xirə çəltik plantasiyası 3-4 təsərrüfat başçısının nəzarətində olan pay torpaq sahəsini əhatə edirdi [8, 76-77].

Yuxarıda göstərdiyimiz faktlar dövlətə məxsus kənd cəmiyyətlərində sakinlərin kənd adlanan inzibati ərazidə ümumi-birgə istifadə etdikləri torpaqların (otlaq, öyrüş, çəmən, meşə və s.) mövcudluğu şəraitində əkinəyararlı torpaqların getdikcə ayrı-ayrı ailələrin və ya bir qrup ailənin arasında bölünməsi prosesinin getdiyini göstərir. Bu prosesin güclənməsi heç şübhəsiz, pay torpaqlarının tədricən kəndlilərin sahibliyinə və ya mülkiyyətinə keçməsi üçün əlverişli imkan yaradırdı. Təsədüfi deyildir ki, 1857-ci ildə Rusiya imperatoru II Aleksandr dövlət torpaqlarının özgəninkiləşdirilməsi haqqında qanun imzalamışdı. Bu qanunda açıq şəkildə göstərilirdi ki, kəndlilər dövlət torpaqlarından yalnız istifadə hüququna malikdirlər [8, 149]. Lakin 1857-ci il qanunu Azərbaycanın dövlət kəndində pay torpaqlarının, bağ və plantasiyaların ayrı-ayrı kəndli ailələrinin xüsusi mülkiyyətinə keçməsi prosesinin qarşısını almaq gücündə deyildi.

Dövlətə məxsus təsərrüfatları becərən sakinlərin qarşılaşdığı ciddi problemlərdən biri də əkinlərin suvarılması məsələsi idi. Zaqafqaziya diyarında, o cümlədən Şimali Azərbaycanda xanlıqlar dövründən qalma ənənəvi suvarma sistemi rus idarəçiliyi dövründə saxlanılmış, lakin bu sahədə müəyyən dəyişikliklər də baş vermişdi. Şamaxı quberniyasının Bakı qəzasında 18 verst uzunluğunda Pereküşkül arxı olsa da, bağlar daha çox quyudan götürülən su ilə suvarılırdı. Şamaxı qəzasının əkin yerləri və bağları Göyçay çayından götürülən arxların hesabına su ilə təmin olunurdu. Kür çayından Qaracalı poçt stansiyasına qədər aparılaraq burada yaradılmış su anbarı 500 desyatinədək torpağın suvarılmasına imkan verirdi. Rus hökuməti dövründə Girdiman çayından Şamaxı qəzasının Qarabucaq kəndinə su arxı çəkilmişdi [8, 233-235].

XIX əsrin 40-cı illərinə aid bir arxiv sənədinə görə müxtəlif suvarma arx və kanallarının çəkilməsi, təmizlənməsi dövlət tərəfindən bu işə cəlb edilən

kəndlilər tərəfindən həyata keçirilirdi. Qaracalı su anbarına çəkilən Ləki, Qarabucaq və Navai arxlarında 1846-1848-ci illərdə təmir və təmizləmə işlərinə hökumətin sərəncamı ilə vergi ödəməyən dövlət kəndliləri cəlb edilmişdilər. Həmin kəndlilərə gördükləri iş üçün hər gün 10 gümüş qəpik pul ödənilirdi. Pirsaat çayından Maraqlı arxının çəkilməsinə cəlb olunan işçilərin əmək haqqının eyni qaydada ödənilməsinə dövlət xəzinəsi üçün ağır hesab edən Qafqaz canişini 1847-ci ildə ödəmənin yeni üsul ilə aparılması ilə bağlı sərəncam vermişdi. Həmin sərəncama görə bu arxın təmirində çalışan işçilərin əmək haqqı hər günə görə deyil, Əsasnamədə müəyyən olunmuş iş normasını nəzərə alaraq 12 gümüş qəpik həcmində ödənilməli idi [4, iş 247, v.165-166].

Çar hökuməti orqanları Zaqafqaziya diyarında suvarma sistemi və sudan istifadə ilə bağlı XIX əsrin 60-cı ilinədək, konkret olaraq 1846, 1857 və 1859-cu illərdə bir neçə qanun versə də, əslində torpaq, kəndli və ali zümrənin statusu kimi çox vacib məsələlərdə olduğu kimi, bu problemi də demək olar ki, həll etməmişdi. Adı çəkilən qanunlarda isə sudan istifadə və su məsələlərinin həlli sahəsində xan dövründən qalan qaydaların əsas kimi götürülməsi xüsusilə vurğulanırdı [8, 238]. Zaqafqaziyanın, o cümlədən Azərbaycanın sudan istifadə məsələsinin tam həlli bölgədə torpaqların mərkəzləşdirilməsində təxirə salınmışdı. Belə bir vəziyyətdə Azərbaycanın dövlət kəndində tez-tez su problemi yaranırdı. Məsələn, Şamaxı quberniyasının Bərgüşad kənd sakinləri Göyçay çayından çəkilən arxlarda suyun azalması nəticəsində xəzinəyə məxsus əkinlərin, bağ və bostanların məhv olması ilə bağlı 1848-1849-cu illərdə Şamaxı hərbi qubernatoruna göndərdikləri şikayət ərizələrini dörd il sonra 1852-ci ildə araşdırmağa qərar verən hökumət orqanları əslində elə bir ciddi tədbir görməyərək vəziyyəti yerində öyrənməklə kifayətlənmişdilər [5, iş 90, v.1-2 arx., 23-23 arx., 37-38, 80-85]. Çünki su azlığının səbəbi Göyçay çayının mənbəyinə yaxın olan Qəbələ nahiyəsinin 4 kəndində dövlətə məxsus təsərrüfatların həmin çaydan götürdükləri su ilə suvarılması idi [4, iş 90, v.84-84 arx.]. Maraqlıdır ki, Bərgüşad nahiyəsinin Yuxarı və Aşağı Şilyan və Qarabörk kəndlərində yaşayan dövlət kəndlərinin əkin və bağlarının suvarılmasına Hacı Musa bəy adlı əyanın mane olması və Bərgüşad arxının suyundan istifadəni onlara qadağan etməsi haqqında 1849-cu ilin yanvar ayında verdikləri ərizə ilə bağlı hökumət orqanlarının tədbirləri gecikməmişdi. Bəydən daha çox dövlətə məxsus kəndlərdə olan təsərrüfatlardakı məhsulun taleyini düşünən Dövlət Əmlakları üzrə Şamaxı Palatası 24 mart 1849-cu ildə Bərgüşad arxından gələn suyun 5 hissəyə bölünərək 2 hissəsinin Bərgüşad kəndinin istifadəsində saxlanması, qalan hissəsinin isə Hacı Musa bəyin, xəzinə bağlarının və Qarabörk və Şilyan kəndlərinin daimi istifadəsinə verilməsi, suyun düzgün şəkildə bölgüsünə nəzarətin isə Göyçay mirabına tapşırılması haqqında qərar vermişdi [5, iş 137, v.1-5 arx.].

Beləliklə, rus müstəmləkəçiliyinin hökm sürdüyü və bölgəyə çoxlu sayda xristian etiqadlı əhalinin köçürülüb yerləşdiyi çox ağır və mürəkkəb şəraitdə Azərbaycanın dövlət kəndlilərinin torpaqla təminatı və sudan istifadənin vəziyyəti

yəti yarıtmaz idi. Dövlətin qayğısından məhrum olan və ağır vergi və mükəlləfiyyətlər ödəyən Azərbaycanın xəzinə kəndliləri aztorpaqlılıqdan əziyyət çəkirdilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Dövlət Arxivi, fond 6, siyahı 1
2. Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Dövlət Arxivi, fond 24, siyahı 1
3. Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Dövlət Arxivi, fond 30, siyahı 1
4. Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Dövlət Arxivi, fond 32, siyahı 1
5. Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Dövlət Arxivi, fond 36, siyahı 1
6. Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Dövlət Arxivi, fond 63, siyahı 1
7. Акты собранные Кавказской Археографической комиссией. под ред. А.Берже. Том 7, Тифлис, Типография Главного Управления наместника Кавказского, 1878, 993 с.
8. Егизаров С.А. Исследования по истории учреждений в Закавказье, ч.1, Сельская община. Словный строй внутренняя организация и управление общины в связи с землевладением, водовладением и податным обложением. Типография Императорского Университета, Казан, 1889, 336 с.
9. Gürcüstan Mərkəzi Tarix Arxivi, fond 2, siyahı 1
10. Газета «Кавказ», 22 апреля 1850 г. N.32
11. Quba əyalətinin kameral təsviri, 1831-ci ildə kollec rəqistratoru Xotyanovski tərəfindən tərtib olunmuşdur. Tərcümə, giriş, qeydlər və yekun cədvəllərin müəllifi professor Tofiq Mustafazadə. Bakı: Sabah, 2008, 752 s.
12. Mustafazadə T. Quba xanlığı. Bakı: Elm, 2005, 480 s.
13. Rusiya Dövlət Tarix Arxivi, fond 379, siyahı 1
14. Шавров Н.Н. Новая угроза русскому делу в Закавказье: предстоящая распродажа Мугани инородцам. Типография Редакции периодических изданий Министерства Финансов. Баку: Элм, 1990, 156 с.

ПОЛОЖЕНИЕ ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ЗЕМЛОЙ И ОРОСИТЕЛЬНОЙ ВОДОЙ В ГОСУДАРСТВЕННЫХ ДЕРЕВНЯХ АЗЕРБАЙДЖАНА В 30-50-Е ГГ. XIX ВЕКА

М.Г.АБДУЛЛАЕВ

РЕЗЮМЕ

Вопросы обеспечения земель, пользования земельными наделами и водой в государственных деревнях Азербайджана в 30-50-е гг. XIX века в отечественной историографии по сей день не нашло своего изучения на должном уровне. В предлагаемой вниманию статье, на основе нами обнаруженных новых и недавно введенных в научный оборот материалов из многочисленных архивных фондов, изучены положение с использованием земли и воды в государственной деревне в Азербайджане в условиях русского колониализма, влияние массового переселения представителей христианских народов на обеспечение земель государственных крестьян, тяжелое социально-экономическое положение этой категории крестьянства из-за неумелой и корыстной земельной политики царской России.

Ключевые слова: Азербайджан, Российская империя, государственная деревня, переселенческая политика, землепользование, водопользование

THE CONDITION OF THE UTILIZATION OF LAND AND WATER IN THE STATE VILLAGES OF AZERBAIJAN IN THE 30-50S OF THE XIX CENTURY

M.G.ABDULLAYEV

SUMMARY

The issues of land supply of the state peasants, the utilization of land and water of Azerbaijan in the 30s and 50s of the XIX century have not been yet properly studied in our agrarian historiography. The Paper analyses the situation of the utilization of land and water in the state village of Azerbaijan under Russian colonization, the impact of mass resettlement of Christian peoples on the land supply of state peasants, the difficult socio-economic situation of this peasantry because of Russia's agrarian policy on the primary and modern secondary sources.

Keywords: Azerbaijan, Russian Empire, state village, resettlement policy, utilization of land, utilization of water

UOT 94; 94"19/..."

**1918-1923-CÜ İLLƏRDƏ QALIB DÖVLƏTLƏRLƏ OSMANLI
ARASINDA İMZALANMIŞ MÜQAVİLƏLƏR. SULTANLIĞIN LƏĞVİ****S.F.RUİNTƏN****Bakı Dövlət Universiteti
sevinjruintan@bsu.edu.az**

Hazırkı məqalədə I Dünya müharibəsinin başa çatmasından Türkiyə Cümhuriyyətinin qurulmasınadək olan dövrdə müharibənin qalib dövlətləri ilə məğlub ittifaqın üzvü olan Osmanlı arasında imzalanmış müqavilələr, onların mahiyyəti və nəticələrindən bəhs olunur. Yalnız İttifaq dövlətləri ilə Osmanlı arasında imzalanmış atəşkəs və müqavilələr (Mudros (1918) və Mudanya (1922) atəşkəsləri, Sevr (1920) və Lozanna (1923) müqavilələri) araşdırılır, Milli Qurtuluş müharibəsinin gedişində ayrı-ayrı dövlətlərlə imzalanmış müqavilələrə isə toxunulmur. Tarixşünaslıqda hər biri ayrı-ayrılıqda xüsusi və geniş araşdırma mövzusu olan bu müqavilələr və onların Türkiyə üzrə nəticələri hazırkı məqalədə ümumilikdə bütöv bir problem olaraq araşdırılır. Hadisələrin üzərindən keçən təxminən 100 ildən artıq dövr ərzində müxtəlif dillərdə yazılmış elmi tarixi ədəbiyyatlar əsasında tarixi xronoloji ardıcılığa əməl etməklə onların analitik təhlilinin verilməsi, son dövr ədəbiyyatlarında problemə yanaşma tərzinə aydınlıq gətirilməsi araşdırmanın qarşısına qoyulan əsas vəzifə olaraq müəyyənəndirilmişdir.

Açar sözlər: I Dünya müharibəsi, Antanta dövlətləri, Osmanlı imperiyası, Mudros atəşkəs müqaviləsi, Sevr müqaviləsi, Mudanya barışı, Lozanna müqaviləsi, Osmanlı sultanlığının ləğvi

1914-1918-ci illəri əhatə edən, həmin zaman mövcud olan 59 müstəqil dövlətdən 38-nin qatıldığı, dünya əhalisinin 2/3-nin cəlb edildiyi I dünya müharibəsi bəşəriyyət tarixinin ilk dünya miqyaslı hərbi toqquşması hesab olunur. Avropada başlamış müharibə az sonra Uzaq və Yaxın Şərqi, Afrikanı, Atlantik, Hind və Şimal Buzlu Okeanlarını da əhatə edərək ümumdünya xarakteri aldı. 1917-ci ildə müharibənin gedişinə və nəticəsinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir edən 2 hadisə baş verdi. Bunlardan biri aprel ayının 6-da ABŞ-ın Almaniyaya müharibə elan etməsi, digəri isə Rusiyada hakimiyyətə gəlmiş bolşeviklərin dekabr ayının 15-də Almaniya ilə atəşkəs müqaviləsini (davamı olaraq isə, 3 mart 1918-ci ildə Brest-Litovsk müqaviləsini) imzalaması idi. ABŞ müharibəyə Böyük Britaniyanın və Fransanın müttəfiqi olaraq deyil, “əlaqəli qüvvələr” (Associated forces) statusu ilə qatıldı. Ümumiyyətlə,

müharibənin gedişində müharibəni başlamış blokların tərkibində çox böyük dəyişikliklər baş verdi ki, nəticədə Versal müqaviləsinə əsasən, 1919-cu ildə qalib dövlətlər adından aparılan danışıqlarda İttifaq dövlətləri Fransa, Böyük Britaniya, İtaliya, Yaponiya və ABŞ iştirak edirdilər.

Məlum olduğu kimi, 1918-ci ilin noyabrında Almaniya təslim oldu və noyabrın 11-də Kompyen meşəsində Fransa ilə Almaniya nümayəndə heyəti arasında “Kompyen barışığı” imzalandı. Lakin bu, müharibənin sonu deyildi. Antantanın qalibiyyəti 1919-1920-ci illərdə Müttəfiq dövlətlər tərəfindən məğlub dövlətlərə imzalatdırılan silsilə müqavilələrlə daha da möhkəmləndirildi. Müharibənin ən başlıca yekunları sırasında ilk yerdə göstərilən nəticələrdən biri, 4 imperiyanın - Rusiya, Almaniya, Avstriya-Macaristan və Osmanlının - varlığına son qoyulması hesab olunur. Müttəfiqlər bu imperiyalardan biri olan Osmanlı ilə 1918-1923-cü illərdə bir sıra müqavilələr imzaladılar ki, hazırki məqalədə bunlardan Mudros atəşkəs müqaviləsi, Sevr müqaviləsi, Mudanya barışığı və Lozanna müqaviləsindən bəhs ediləcək. Bu müqavilələr ümumilikdə Osmanlı imperiyasının süqutunu, Türkiyə Cümhuriyyətinin elanını şərtləndirən müqavilələrdir.

Osmanlı imperiyasının I dünya müharibəsindən çıxması. Mudros atəşkəs müqaviləsi (30 oktyabr 1918-ci il). Osmanlı imperiyası 1914-cü il noyabr ayının 2-də Rusiyanın, 5-də Böyük Britaniyanın ona müharibə elan etməsi ilə müharibəyə qoşulmuşdu. Hadisələrin ümumi gedişi, cəbhədə mövcud vəziyyət 1917-ci ildə Üçlər İttifaqı dövlətlərinin məğlub olacağı ehtimallarını gücləndirməkdə idi. Belə bir şəraitdə, 1918-ci ilin yanvar ayında ABŞ prezidenti Vudro Vilson 14 maddədən ibarət sülh şərtlərini irəli sürdü.

1918-ci ildə cəbhədə vəziyyətin daha da gərginləşdiyi bir vaxtda Osmanlıda “müharibədən çəkilmək”, “bir an öncə tək tərəfli sülh arama” cəhdləri görünməyə başladı. Bu dövr hadisələrindən bəhs edən Türkiyənin Milli Qurtuluş savaşı üzrə araşdırmaçısı, tarixçi Səbahəttin Selek “Anadolu qarşudurması” adlı tədqiqatında qeyd edir ki, “Sədrəzəm Tələt Paşanın təşəbbüsü, 7-ci Ordu Komandanı Mustafa Kamal Paşanın xəbərdarlığı, Sarıqamış faciəsi, Kanal macərası müharibənin məğlubiyətə doğru sürükləndiyini açıq şəkildə göstərirdi” [13, 36]. Osmanlının müttəfiqlərinin də artıq bu gerçəkləri anladıklarının nəticəsidir ki, Almaniya müttəfiqlərinin ayrı-ayrılıqda müharibədən çıxmasını önləmək məqsədilə “sülh təklif etmək üçün əlverişli zaman seçilməsini” təklif edirdi. Nəhayət, 29 sentyabrda sülh istəməkdən başqa çarə qalmadığını qəbul edərək, 5 oktyabrda Almaniya və Avstriya-Macaristan İsviçrənin, Osmanlı isə İspaniyanın vasitəçiliyi ilə ABŞ prezidenti Vudro Vilsona sülh təklifi ilə müraciət etdilər. V.Vilsondan cavab gəlmədiyini görən Osmanlı bir də İngiltərəyə sülh təklifi ilə müraciət etdi. Lakin bu təklif də “komandanla görüşün” deyilərək, rədd edildi [13, 38-40].

24 oktyabrda Bahriye naziri (Hərbi-dəniz donanması naziri) Ordu komandanı Rauf bəy, Hariciye Nezareti Müsteşarı (Xarici İşlər müşaviri) Reşat Hikmet bəy və Kurmay Yarbay (heyət polkovniki) Sadullah bəydən ibarət Türk nüma-

yəndə heyəti Mudrosa yola düşdü. Tarixçi Sebahettin Selek Aqamemnon görüşmələrinə Türk heyətinin katibi olaraq qatılan Ali Türkgəldiyə istinadən, nümayəndə heyətinə verilmiş 8 maddəlik təlimat haqda məlumat verir [13, 43]. Mudros atəşkəs görüşmələri ilə bağlı ingilis mətnlərini araşdırmış digər Türkiyə tarixçisi Tolğa Başak isə danışıqlarda həmin təlimata baxılmadığını bildirir [15, 60].

Mudros atəşkəs müqaviləsi Limni adası Mudros limanında Aqamemnon döyüş gəmisində imzalandı. Müqavilənin imzalanması ilə bağlı heç bir ilkin şərtlər irəli sürülmədiyinə, qeydsiz-şərtsiz təslimiyyət olduğuna görə, Osmanlı de-fakto məhv edən anlaşma kimi də dəyərləndirilir. Eyni zamanda, Mudros müqaviləsinin həmçinin müharibənin son dövrlərində Müttəfiq dövlətlər arasında ilk önəmli maraqlar toqquşması olduğu da qeyd edilir [17, 110]. Belə ki, müqavilə Osmanlı və İngiltərə arasında imzalandığına görə, son mətndə Fransa ilə İngiltərə arasında əvvəlcədən razılaşdırılaraq müqavilə mətninə daxil edilmiş bir sıra qərarların dəyişdirildiyini görmək mümkündür.

Mudros müqaviləsi ordu, müttəfiqlərə veriləcək güzəştlər, onların işğal edəcəkləri bölgələr, boğazlar, diplomatik məsələlər, nəqliyyat, rabitə və s. məsələləri müəyyənləşdirən 25 maddədən ibarət idi. Müqavilənin bütün mahiyyətini əks etdirən 2 maddə olduğu qeyd edilir: bunlar 7-ci və 24-cü maddələrdir. 7-ci maddə “Müttəfiq dövlətlərin təhlükəsizliyinə hədələrin ola biləcəyi halda, təhlükə olan bölgələri işğal etmək ixtiyarını” verirdi. 24-cü maddəyə görə, “6 erməni vilayətindən hansısa birində” qarışıqlıq baş verədisə, müttəfiqlər bu vilayətləri işğal edə bilərdilər. Beləliklə, Mudros atəşkəs müqaviləsi sadəcə məğlubiyyət və tərkisilah haqda müqavilə deyil, müttəfiqlərin özləri tərəfindən çox asanlıqla həyata keçirilə biləcək hər hansı bəhanəni əsas gətirərək, Osmanlıın istənilən ərazisini işğal etmək haqqı verən bir sənəd idi [17, 111].

Mudros müqaviləsinin 25-ci maddəsində “Müttəfiqlərlə Osmanlı arasında “düşməncilik hərəkətlərinə” 31 oktyabr 1918-ci il tarixdə yerli vaxtla güntorta saatlarında son verilməlidir” yazılmasına baxmayaraq, müttəfiqlər müqavilənin 7-ci maddəsini əsas gətirərək “gec qalmadan” Osmanlıın müxtəlif bölgələrini işğal etməyə başladılar; onların təzyiqləri ilə Sultan 2 gün sonra Məclisi-Məbusanı tətilə göndərdi; Müttəfiqlər tərəfindən həbs edilən deputatlar Malta adasına sürgün edildilər və s. [Ətraflı bax: 13, 189-199; 17, 112].

Atəşkəsin ilk günlərindən həmçinin 1915-ci il tarixli “Sevk və İskan Kanunu” ilə köç etdirilən ermənilər şərtlərin onların xeyrinə dəyişəcəyi ümidi və Fransanın yardımı ilə Kars, Sarıqamış və Ağrı bölgələrinə geri qayıtmağa başladılar. Çox maraqlıdır ki, geri qayıtdılar və türklərlə birlikdə yaşamaq niyyətində olmadıqlarını da açıq-aşkar nümayiş etdirməkdən çəkinmədilər. Baş verməkdə olan hadisələrin qarşısını almaq üçün Osmanlı hökuməti tərəfindən bir sıra addımlar atıldı ki, onlardan biri kimi 11 noyabr 1919-cu ildə “Anadoluda erməni əhalinin sayını artırmaq üçün Amerika və s. yerlərdən Adanaya olan mühacirlərin durdurulması və təfərrüatı haqqında” ümumi təlimat qəbul edildi [16, 976].

Mudros Atəşkəs müqaviləsi adından da göründüyü kimi, “hərbi əməliyyatlara son qoyan müvəqqəti saziş” olmalı idi. Belə ki, beynəlxalq hüquq qaydalarına əsasən [19], atəşkəs dövründə hərbi vəziyyət davam edir, tərəflərin “müharibə hüququ” qüvvədə qalır. Müharibə atəşkəs müqaviləsi imzalanmış dövlətlər arasında qəti qərarların əks olunduğu sülh müqaviləsinin imzalanması ilə başa çatır və hökumətlər tərəfindən təsdiq edilməsindən sonra qüvvəyə minir. Bunlara əsaslanaraq deyə bilərik ki, Mudros barışıqı ilə Osmanlını tərkisilah etmiş Müttəfiq dövlətlərin atəşkəsin imzalanmasından sonra Osmanlının bütün tələblərə əməl etməsinə baxmayaraq, həmçinin sülh müqaviləsinin imzalanmasını gözləmədən Osmanlı ərazilərini dərhal işğal etməyə başlamaları beynəlxalq hüquq prinsiplərinin pozulması demək idi.

Sevr müqaviləsi (10 avqust 1920-ci il) və ya Türkiyənin “indidən öhdəsinə götürdükleri”. Müttəfiqlər məğlub dövlətlərlə ilk sülh müqaviləsinə 28 iyun 1919-cu ildə Versalda Almaniyaya ilə, ikincisini isə 10 avqust 1920-ci ildə Sevrdə Osmanlı ilə imzaladılar. Məclisi-Məbusanı toplamaq mümkün olmadığına görə, 20 iyul 1920-ci ildə hökumətdə müzakirələr keçirildi, ardınca 22 iyul 1920-ci ildə Sultan Şura-yi Səltənəti topladı, müqavilənin imzalanıb-imzalanmamalı olduğu haqda məsələ müzakirə edildi və imzalamaq haqda qərar verildi. 10 avqust 1920-ci ildə Sevrde imzalanmış müqavilə bir tərəfdən Britaniya imperiyası, Fransa, İtaliya və Yaponiya, Ermənistan, Belçika, Yunanıstan, Hicaz, Polşa, Rumıniya, Serb-Xorvat-Sloven dövləti və Çexoslovakiya; digər tərəfdən Osmanlı arasında imzalanmışdı. Müqavilə sərhədlər, boğazlar, milli azlıqlar, hərbi, maliyyə və bir çox digər məsələlərə aid 443 maddədən ibarət idi. Ümumən dəyərləndirilərkən qeyd edilməlidir ki, müqavilədə Osmanlının bu müqaviləni imzalayacağı andan – yəni, “*indidən öhdəsinə götürdüyü*” - bir çox məsələlər mövcud idi (məsələn, İstanbulla bağlı, kürd məsələsi ilə, erməni məsələsi ilə və s. bağlı). Bir sıra araşdırmaçılar bu yanaşma tərzini “boş kağızı imzala” tərzini olaraq dəyərləndirirlər ki, bu fikirlə tamamilə razılaşdığımızı qeyd etməyi lazım bilirik.

Yeri gəlmişkən, kürdlərin türklərin Milli Qurtuluş Savaşında onlarla birlikdə iştirakı ilə bağlı bir məsələyə aydınlıq gətirmək istərdik. Müqavilədə Osmanlı ərazisində yaşayan kürdlərə veriləcək muxtariyyətin cənub sərhədləri 62-ci maddə ilə müəyyənləşdirilsə də, şimal sərhəddi haqda heç bir söz deyilmirdi. Çünki bu sərhəd yaradılması nəzərdə tutulan digər bir dövlətin – Ermənistanın cənub sərhəddinin necə müəyyənləşdiriləcəyi ilə əlaqəli idi. 89-cu maddə ilə bu məsələnin müəyyənləşdirilməsi ABŞ prezidenti Vudro Vilsonun ixtiyarına verilmişdi. Vudro Vilson öz növbəsində 22 noyabr 1920-ci ildə Müttəfiqlərə göndərdiyi sənəddə, Sevr müqaviləsində təklif edilən şərtlər daxilində Ermənistanı Qara dənizə çıxış imkanı verəcək qədər ərazi verilməsini, lakin ərazinin hərbiçilərdən təmizlənməsinə ehtiyac olmadığını qeyd etdiyi təklifi irəli sürəcəkdik. Bir sıra tədqiqatçıların fikrinə görə, məhz kürdlərə veriləcəyi vəd edilən muxtariyyət və müstəqillik, həmçinin sərhəd məsələlərindəki bu qeyri-müəyyənləşmələr onların türklərin Milli Qurtuluş savaşında iştirakını

şərtləndirən əsas səbəblər olmuşdur [17, 130-131].

Müqavilədə Ermənistan dövlətinin yaradılması ilə bağlı bir məqamı da qeyd edək. Sevr müqaviləsinin 88-93-cü maddələri ilə yaradılması nəzərdə tutulan dövlətin ərazisi 1916-cı il tarixdə İngiltərə ilə Fransa arasında imzalanmış olan gizli Sayks-Pikot müqaviləsində Rusiya ərazisi olaraq göstərilirdi. Lakin 1917-ci ildə bölgəviçlərin hakimiyyətə gəlməsi ilə Rusiyanın müharibədən çıxması və kommunizmin yayılma təhlükəsi qarşısında Müttəfiqlər bu yayılmanın qarşısını ala biləcək tampon bir dövlət olaraq Ermənistanın əvvəllər Rusiya üçün nəzərdə tutulmuş bu bölgədə yaradılması məsələsini gündəmə gətirdilər. Və Türkiyə növbəti dəfə bu qərarı qəbul edəcəyini *“indidən öhdəsinə götürmüş olurdu”*. Sevr müqaviləsi ümumilikdə, Sayks-Pikot müqaviləsinin şərtləri əsasında hazırlanmışdı. Osmanlıların *“Səlcuqlu və Osmanlı dövrlərində”* ələ keçirdikləri torpaqların geri alınması, ərəb və avropa mülklərinin bölüşdürülməsi müqavilənin əsas hədəflərdən biri idi. Sevr müqaviləsinə görə həmçinin azlıqlara çox geniş hüquqlar verilir, Boğazlar Antanta dövlətlərinin istifadəsinə keçir, iqtisadiyyat xaricdən asılı olurdu və s. Sevr müqaviləsi təsdiqlənməmiş qaldı. Yunanıstandan başqa heç bir dövlət onu təsdiqləmədi. Hadisələr o qədər sürətlə dəyişirdi ki, buna imkan tapmaq mümkün olmadı. Sevr müqaviləsinin şərtlərinin ağırlığı müəyyən mənada Anadoluda Milli Qurtuluş savaşının alovlanmasını, daha güclü müqavimət hərəkatına çevrilməsini asanlaşdıran səbəblərdən biri oldu. İsmət İnönü də Milli Qurtuluş savaşını *“Sevrdə imzalanmış edam fərmanına başqaldırı”* olaraq dəyərləndirirdi [20, 6].

Sevr müqaviləsinə əsasən Osmanlı imperiyasının paylaşılması

Türkiyə tarixçisi İlber Ortaylı Sevr müqaviləsi haqda danışarkən qeyd edir ki, Sevr müqaviləsində türklər milli varlığı qaliblərin dəyişən siyasət və çəkişmələrində müzakirə mövzusu olan bir millət olaraq görülürdülər. Lakin bu məsələ onların düşündüyü kimi olmadı. 19 avqust 1920-ci ildə Ankarada Türkiyə Böyük Millət Məclisi Sevr müqaviləsini tanımadığını elan etdi. Şurayi Səltənətdə Sevrin imzalanmasına səs verənlər, müqaviləni imzalayanlar

vətən xaini elan edildilər... Sevr müqaviləsi dünya müharibəsindən sonra yırtılan tək anlaşma oldu. Türkiyə digər məğlub dövlətlər kimi, bu ədalətsiz müqaviləni qəbul etmədi” [10].

Azərbaycan tarixçisi Məmməd Fətəliyev qeyd edir ki, müqavilə Türkiyəyə münasibətdə müttəfiq dövlətlərin niyyətlərinin yalnız “sözdə ifadəsi” olaraq qaldı. Məsələnin maraqlı cəhəti odur ki, Fransa ictimaiyyəti də Sevr müqaviləsini qəbul etmir, ədalətsiz olduğunu, bu müqavilənin Fransanın da mənafeələrini qorumadığını bildirirdi [6, 141-143].

Sevr müqaviləsi rəsmi olaraq hüquqi cəhətdən Osmanlının bölüşdürülməsini təsdiq edən, faktiki olaraq isə onun suverenliyini ləğv edən bir müqavilə idi. İmzalanmasına rəğmən, heç İstanbul hökuməti tərəfindən də təsdiq edilməmiş qalan Sevr müqaviləsi ölkədə faktiki güc sahibi olan Ankara hökuməti tərəfindən tanınmadı, nəticədə uzun sürən mübarizədən sonra 1923-cü il iyulun 24-də Lozanna müqaviləsi ilə əvəzlənmiş oldu. Lozannada isə qalib dövlətlər artıq məğlub bir dövlətlə deyil, onlarla dirəniş savaşının qalibi olmuş bir dövlətlə bərabər şərtlər altında razılığa gəlməyə məcbur qaldılar.

Mudanya barışıq sazişi (11 oktyabr 1922-ci il). 1919-1922-ci illərdə davam etmiş Anadolu Milli Qurtuluş savaşı Mudanya barışıq sazişinin imzalanması ilə başa çatdı. Türk ədəbiyyatlarında buna “silah buraxma sözləşməsi” də deyilir. Diqqət yetirilməli olan məsələ odur ki, müqavilə əslində bir-birləri ilə savaşan Türkiyə ilə Yunanıstan arasında deyil, Milli Qurtuluş savaşının həqiqi tərəfləri arasında imzalandı: Türkiyə tərəfdən Türkiyə Böyük Millət Məclisi adından Qərb Cəbhəsi komandanı İsmət Paşa, Müttəfiqlər tərəfdən İngiltərə adından general Harrington, Fransa adından general Charpy, İtaliya adından general Mombelli. Yunanıstan tərəfdən general Mazarakis müqaviləni imzalama səlahiyyətinin olmadığını bildirərək, sazişi imzalamamışdı. Yalnız İngiltərə təmsilçisi general Harringtonun müdaxiləsindən 3 gün sonra, yəni oktyabrın 14-də Yunan təmsilçisi Sinopulos barışığa qatıldığını Müttəfiqlər vasitəsilə Türkiyə hökumətinə bildirmişdi. Sözləşmə 1922-ci il oktyabrın 14-dən 15-nə keçən gecə qüvvəyə minmiş, Türkiyə-Yunanıstan savaşına son verilmişdi [1, 61; 11, 107].

Görüşlər Türk ordusunun İstanbul və Trakiyaya hücumu hazırladığı şəraitdə başladı. Buna qədər Müttəfiq dövlətlər 1921-ci ilin fevral və mart aylarında, həmçinin 1922-ci ilin qış aylarında Anadolu hərbinə son vermək və Türkiyə ilə sülh müqaviləsi imzalamaq üçün təşəbbüslər etmişdilər. Özəlliklə, 1921-ci ilin əvvəllərində Yunan ordusunun uğursuz hücum cəhdinin ardınca geri çəkilməsi, TBMM-nin Rusiya ilə müqavilə imzalanması istiqamətində apardığı danışıqlar Müttəfiq dövlətləri Şərqi məsələsinə yeni bir həll yolu axtarmaq məcburiyyəti qarşısında qoydu və onlar Londonda bir konfransda görüşməyə qərar verdilər [14, 558]. Lloyd Corcun “sülh yaratmaq” məqsədilə toplandığını dediyi konfransda daha çox türklərə qarşı müharibədə necə qalib gəlməyin mümkün ola biləcəyi haqda müzakirələr aparıldı. Konfrans iştirakçısı dövlətlər 23 fevralda Türk nümayəndə heyətini dinləmək üçün toplandıqlarında, Lloyd

Corc sözü İstanbul nümayəndə heyətinin rəhbəri Tevfiq Paşaya verdiyində o, “Söz əsil millət vəkillərinə aiddir. Buna görə Anadolu heyətinə söz verilməsini təklif və rica edirəm” deyə cavab vermişdi. Tevfiq Paşanın bu hərəkətinin 2 baxımdan çox önəmli olduğu haqda fikirlər mövcuddur. İlk olaraq, İstanbul hökumətinin rəhbəri bu hərəkətilə Ankara hökumətini rəsmən tanıdığını və özünün təmsil etdiyi hökumətin Türkiyə haqqında söz sahibi olmadığını açıq şəkildə etiraf etmiş oldu. İkincisi, türk milli hərəkəti rəhbərləri ilə razılaşmaya meyilli olan Fransa və İtaliyanın tərəddüdlərinə son qoyulmuş oldu. London konfransının əhəmiyyəti haqda danışarsaq, qərb dövlətlərinin Ankara hökuməti ilə ilk rəsmi siyasi görüşməsinin olduğunu, həmçinin Ankara hökuməti Xarici İşlər vəkili (Hariciyyə vəkili) Fransa və İtaliya ilə ayrı-ayrılıqda müqavilələr imzalamaları üçün zəmin yaratdığını qeyd etmək mümkündür. Ümumilikdə isə, London konfransının heç bir əməli nəticəsi olmadı. Türk nümayəndələri yolda olduqları bir vaxtda Yunan ordusu Anadoluda az sonra uğursuzluqla nəticələnəcək böyük hücumu başladı [14, 563-575].

1922-ci il oktyabrın 3-də İsmət Paşa və Müttəfiq dövlətlərin işğal komandanları Mudanyada bir araya gəldilər. Türkiyə Trakiyanın 1 ay ərzində boşaldılaraq ona geri qaytarılmasını tələb edirdi. Antanta nümayəndələri bu tələbi öz hökumətləri ilə müzakirə etmək üçün ölkələrinə geri qayıtmış, İsmət Paşa isə türk ordusuna İstanbul və Trakiya üzərinə hücumu başlamaq əmrini vermişdi. Türkiyənin qətiyyətini görən müttəfiqlər 11 oktyabrda sazişi imzaladılar. Mudaniya barışıqları ilə I Dünya müharibəsindən sonra türklər ilk dəfə Qərb dövlətləri ilə bərabər şərtlərlə müqavilə imzalamış, həm də yenidən Avropa torpaqlarına girmiş oldular. Həmçinin bu görüş Antanta dövlətlərinin Türkiyə Böyük Millət Məclisi hökumətini ölkənin yeganə qanuni hökuməti olaraq tanıması demək oldu. Mudanya barışıqları Lozanna müqaviləsi imzalanana qədər qüvvədə qaldı. Qeyd edək ki, bunun ardınca Yaxın Şərq siyasətinin iflas etdiyini görən İngiltərənin baş naziri Lloyd Corc vəzifəsindən istefa verdi. İngiltərənin Yunanıstandan istifadə etməklə türkləri Avropadan çıxarmaq, Sultanın idarəçiliyində kiçik, kənardan idarəoluna biləcək bir dövlət yaratmaq planları boşa çıxdı. Bundan sonra İngiltərə ilə Türkiyə arasında mübarizə artıq diplomatik müstəvidə davam edəcəkdi.

Sultanlığın ləğvi. Mudanya atəşkəsi mahiyyət etibarını ilə həmçinin Sultanlığın ləğvini də şərtləndirmiş oldu. Belə ki, Mudanya atəşkəs müqaviləsinin imzalanmasından sonra oktyabrın 19-da İstanbula gələn Refet Paşa İstanbul hökumətinin toplanacaq konfransa qatılmaması və Sultanın Türkiyə Böyük Millət Məclisi hökumətini tanıdığını elan etməsini təklif etdi. Lakin İstanbul hökuməti bu təklifi Sultana çatdırmadan rədd etdi. Bundan sonra Refet Paşa eyni təkliflə Sultanla görüşdü, lakin Sultan Vahdəddin də özünün qanuni hökmdar olduğunu və İstanbul hökumətini buraxmayacağını bildirərək, təklifi rədd etdi [4, 426]. Sultanın Ankara hökumətini tanınamaması və İstanbul hökumətinin Lozanna konfransına qatılması haqda qərardan sonra TBMM “Barış konfransında fitnə çıxmasın və ikitirəlik yaranmasın” deyə, 1922-ci il noyabrın 1-də Sultanlığı ləğv

etdi. İstanbulun rəsmən işğal edildiyi 16 mart 1920-ci ildən onun “tarixə keçdiyini” bəyan etdi. Xilafət məqamının Türkiyə dövlətinə, xəlifəliyin Osmanlı xanədanına aid olduğunu və xəlifənin TBMM tərəfindən təyin ediləcəyi elan edildi [18]. Sultan Vahdəddin səltənətsiz xilafətin olmayacağını əsas göstərərək, əgər icra yetkisi olmayacaq belə bir xilafətin varlığı qəbul edilərsə belə, özünün bunu qəbul etməcəyini bildirdi [4, 427; 12, 403].

Sultanlıq ləğv edilsə də, Sultanın statusu ilə bağlı məsələ dəqiqləşdirilməmiş qaldı. Məclis qaldırılmış vəsədlər əsasında Sultanın mühakimə olunmasına qərar verdi, lakin mühakimənin hansı yolla olacağı ilə bağlı konkret bir qərar qəbul edilmədi. Qəzetlərdə sultanın xəyanəti ilə bağlı xəbərlər dərc edilir, meydanlarda onun taxtdan imtina etdiyi və hətta ölkədən qaçdığı haqda xəbərlər yayılırdı. Belə bir şəraitdə Sultan Vahdəddin özünün tək qaldığını, qəzetlərdə dərc edilən xəbərlərdə deyildiyi kimi həyatının təhlükədə olduğunu düşünməyə başladı və ölkədən getməyə qərar verdi. Zətən ingilislər bu istiqamətdə lazımlı hazırlıq işləri görmüşdülər. Noyabrın 17-də Britaniya döyüş gəmisi “Malayya” Vahdəddini Maltaya apardı. Maltada onu ingilis kralı adına baş vali qarşıladı. Vahdəddin krala təşəkkür edərək, bir daha taxtından və xəlifəlikdən istefa etmədiyini bildirdi. Bunun ardınca, 19 noyabrda TBMM Vahdəddini xəlifə titulundan da məhrum edərək, Əbdülməcid Əfəndini xəlifə təyin etdi. Bu xəbəri eşidən Vahdəddin “məni ancaq müvekkil-i zişanım hal ede bilir” demişdi [2, 126]. Beləliklə, altı əsrlik Osmanlı imperiyasının varlığına son qoyuldu.

Lozanna müqaviləsi (24 iyul 1923-cü il). Lozanna müqaviləsi 1922-ci ilin noyabr ayından keçirilməsinə başlanmış Lozanna konfransının yekunu olaraq imzalandı [Bu haqda ətraflı bax: 7; 9]. Lozanna müqaviləsini bir tərəfdən Britaniya imperiyası, Fransa, İtaliya, Yaponiya, Yunanıstan, Rumıniya, Serb-Xorvat-Sloven dövləti, digər tərəfdən Türkiyə imzaladılar [5, 16]. Lozanna müqaviləsində Sevrə gördüyümüz *“indidən qəbul edəcəyini öhdəsinə götürür”* yanaşmasının yerini “anlaşmazlıq halında qərar Beynəlxalq Daimi Ədalət Məhkəməsinə buraxılacaqdır” yanaşmasının aldığını görmək mümkündür [5, 40-44; 17, 135]. Lozannada “tərəflərin danışıq tərzini” əks etdirən həmin dövr karikaturası bu mənada çox maraqlıdır [3, 416].

Ümumilikdə Lozanna müqaviləsində Sevrə Osmanlıya zorla qəbul edilməsinə cəhd edilən bir sıra məsələlərdə dəyişikliklər edildi. Məsələn, Sevr müqaviləsinə əsasən “çox geniş, ayrıcalıqlı” hüquqların verilməsi nəzərdə tutulan milli azlıqlar Lozanna müqaviləsinə görə Türkiyə vətəndaşları hesab edildilər; Sevr müqaviləsi Müttəfiqlərə Osmanlı torpaqlarını işğal haqqı vermişdisə, Lozanna müqaviləsi ilə (Batum, Mosul, Hatay, Boğazlar və s. kimi istisnalar olmaqla) Misak-i Milli sərhədləri əsasən qorunub saxlandı; Sevr müqaviləsi ilə Boğazlar Antanta dövlətlərinin nəzarətinə verildisə, Lozanna müqaviləsinə əsasən rəhbəri Türkiyədən olacaq beynəlxalq bir komissiya yaradılması qərara alındı; Sevr müqaviləsi ilə İstanbul işğal edildisə, Lozanna müqaviləsinə əsasən Türkiyə Böyük Millət Məclisinin idarəçiliyinə verildi; Sevr müqaviləsinə görə I dünya müharibəsi ərəfəsində ləğv edilmiş kapitulyasiyalar geri gətirilmişdisə,

Lozanna müqaviləsi ilə yenidən ləğv edildilər; Sevr müqaviləsinə əsasən Osmanlının şərq sərhədlərində iki yeni dövlətin (Ermənistan və Kürdüstan) qurulması nəzərdə tutulurdusa, Lozanna müqaviləsində “bu dövlətlər” haqda danışılmadı və s. [Bu haqda daha ətraflı bax: 5; 7; 9; 14; 17 və b.]

1923 5 20 — دكتور اول ابراهيم — برادر — مني استا ايدمتك في بروكسل
 في كوز — شوه برقي عوزار — من حاج اول — مني استا ايدمتك في بروكسل — مونكو جوي

Karagöz, Sayı 1545, 6 Ocak 1923.

Lord Gürzon- Dediklerim kabul edilmezse burada sulhü imza edecek kalem bulunmaz!

Karagöz- Zarar yok azizim, sen sağ ol, sulhü imza edecek kalem bulunmazsa süngü çok!

Lozanna konfransında Türk nümayəndə heyətinin rəhbəri olmuş İsmət İnönünün “bütün dünyanı idarə edən heyətlərin təcrübəli təmsilçilərinə qarşı bir millətin bütün varlığını ortaya qoyaraq verdiyi imtahan” adlandırdığı [20, 10] Lozanna müqaviləsi ilə bağlı son illərdə çox müzakirələr aparılır, bunun qalibiyyət, yaxud məğlubiyyət olduğu haqda müxtəlif arqumentlər irəli sürülür. Hazırkı məqalədə bu məsələlərə çox da toxunmadan, özümüzün də razı olduğumuz Mustafa Kamal Atatürkün bu fikrini bir daha xatırlatmağı lazım bilirik: “Lozanda 2-3 ilin deyil, əsrlərin hesabı aparılırdı ... Beynəlxalq hüquqdan kənar tutulmuş, sanki himayə və qorumaya möhtac bir vəziyyətə gəlinmişdi. Keçmişdə edilən səhvlərin günahkarı biz olmadığımızı görə, yüzillərin də bu qədər çətin hesabatları bizdən soruşulmamalı idi. Lakin bu məsələlərdə dünya ilə qarşı qarşıya gəlmək bizim üzərimizə düşdü ... konfransda istədiklərimiz bizim haqlarımız idi. Haqqımızı müdafiə etməyə qüvvətimiz və qüdrətimiz var idi. Ən böyük qüdrətimiz isə bizim xalqımızın bizə olan inamı və bizi dəstəkləməsi idi... Lozan sülh müqaviləsi bizim şanıma yaraşan bir müqavilə idi. Həqiqətən də, bizim 4 illik şərəfli istiqlal savaşımız millətimizin şanına uyğun bir müqavilə ilə nəticələnmişdi” [8, 535].

Lozanna müqaviləsinə əsasən Türkiyənin sərhədləri

Ümumilikdə Türkiyə üçün I dünya müharibəsini bütün mənalarda tamamlayan Lozanna müqaviləsinə bir qədər geniş çərçivədə baxarsaq mütləq qeyd edilməli olan bir məsələ var: Lozanna istisna olmaqla bütün digər müqavilələr qalib dövlətlər tərəfindən məğlub dövlətlərə zorla qəbul etdirilmişdir ki, bu da öz növbəsində həmin dövlətlərin yeni dünya müharibəsini başlamalarına gətirib çıxarmışdı. Lozanna müqaviləsində isə tərəflərin öz iradələrini imkanları daxilində bir-birlərinə bərabər şəkildə qəbul etdirdikləri görünməkdədir. Bu müqavilədə tərəflər bir-birinə güzəştə getməyi gözə almışdular.

Nəticə. Son olaraq qeyd edək ki, I dünya müharibəsinin yekunu olaraq Osmanlı imperiyası İttifaq dövlətləri ilə 2 atəşkəs, 2 sülh müqaviləsi imzalamışdır. Bu müqavilələrin təhlili aşağıdakı nəticələrin doğru olduğunu qəbul etməyə kifayət qədər əsas verir:

1) Osmanlı imperiyasının müharibədən çıxdığını təsdiq edən Sultan hökuməti ilə imzalanmış atəşkəs və sülh müqavilələrinin (Mudros (1918) və Sevr (1920)) digər məğlub dövlətlərlə imzalanmış müqavilələrlə müqayisədə ən ağır şərtlə müqavilələr hesab edilməsi əsassız deyil. Həmçinin, bu müqavilələrin imzalanmasından sonra qalib dövlətlərin davranışlarını beynəlxalq hüquq qaydalarının pozulması hesab etmək mümkündür.

2) Sultan hökuməti tərəfindən imzalanmış Sevr müqaviləsi təsdiq olunmamış qaldı və ölkə daxilində faktiki olaraq ikihakimiyyətliyin yaranmasına, Kuvay-ı Milli hərəkatının başlanmasına səbəb oldu.

3) Mustafa Kamal Paşanın təşkilatçılığı və rəhbərliyi ilə qurulmuş olan Milli Qurtuluş hökumətinin fəaliyyəti nəticəsində, qalib dövlətlərlə fərqli şərtlərlə atəşkəs və müqavilələr imzalanmış (Mudanya (1922) və Lozanna (1923)) və onlar müasir Türkiyə Cümhuriyyətinin qurulması ilə nəticələnmişdir. Lozannada qalib dövlətlər artıq məğlub dövlətlə deyil, onlarla dirəniş savaşının qalibi olmuş bir dövlətlə bərabər şərtlər altında razılığa gəlməyə məcbur qalmışdılar. Mudanya atəşkəsindən sonra həmçinin Türkiyə Böyük Millət Məclisi öncə 600 ildən artıq mövcud olmuş Osmanlı səltənətini ləğv etdi. Lozanna

müqaviləsindən bir qədər sonra isə, 1923-cü il oktyabrın 29-da Türkiyə Cümhuriyyətinin yaradıldığı elan edildi.

Bütün deyilənləri yekunlaşdıraraq qeyd edək ki, hazırda dünyada cərəyan edən ümumi hadisələr fonunda “tarixin təftişi“ cəhdlərinin artdığı bir zamanda, haqqında bəhs edilən məsələlərlə bağlı da müxtəlif yanaşmaların, bir çox hallarda hətta tamamilə əks fikirlərin meydana çıxmasını mümkün hesab edirik, lakin bütün bunlar ümumilikdə baş vermiş hadisələrin mahiyyətini, onların Türkiyə tarixində, həmçinin ümumdünya tarixində yerini və əhəmiyyətini dəyişmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. 1922 Mudanya Silah Bırakışımı Sözləşməsi / Tarihçeleri ve Açıklamaları ile Birlikte Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları. I. Cilt (1920-1945) / İsmail Soysal. Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1983, s.61-66. // https://www.ttk.gov.tr/wp-content/uploads/2016/11/4-1922_Mudanya.pdf [Müraciət tarixi: 17.05.2020]
2. Alderson A.D. The Structure of the Ottoman Dynasty. London, Oxford University Press, 1956, 186 (252) p. // <https://ia801609.us.archive.org/24/items/in.ernet.dli.2015.69864/2015.69864.Structure-Of-The-Ottoman-Dynasty.pdf> [Müraciət tarixi: 17.05.2020]
3. Atatürk Dönemi Dış Politikası II. Editörler: Ersin Müezzinoğlu, İsmail Şahin. I Baskı. İstanbul, İdeal Kültür Yayıncılık, 2018, 436 (56) s. // https://www.academia.edu/38916659/Lozan_Antla%C5%9Fmas%C4%B1n%C4%B1n_Karikat%C3%BCrlere_Yans%C4%B1mas%C4%B1 [Müraciət tarixi: 17.05.2020]
4. Cevdet Küçük. Mehmed VI (1861-1926). Son Osmanlı padişahı (1918-1922) / TDV İslam Ensiklopedisi, Cilt 28. Ankara, TDV, 2003, s.422-430. // <https://cdn.islamansiklopedisi.org.tr/dosya/28/C28009245.pdf> [Müraciət tarixi: 17.05.2020]
5. Düstur. Üçüncü tertip. Cilt 5. 11 ağustos 1339 – 19 teşrinievvel 1340. Başvekalet Müdevvenat Müdriyeti tarafından tab'ettirilmiştir. İstanbul, Necmi İstikbal Matbaası, 1931, 357 s. // <https://www.ttk.gov.tr/wp-content/uploads/2016/11/3-Lozan13-357.pdf> [Müraciət tarixi: 17.05.2020]
6. Fətəliyev M.B. Türkiyə məsələsi və Böyük dövlətlər beynəlxalq konfranslarda: Sevr müqaviləsi. Bakı: Sabah, 2017, 157 s.
7. Fətəliyev M.B. Türkiyə, Yunanıstan və Böyük dövlətlər Lozan konfransında. Bakı: Elm, 2013, 234 s.
8. Gazi Mustafa Kamal. Nutuk. Birinci Basım. Ankara, Kaynak Yayınları, 2015, 735 s. // https://sarizeybekokullari.com.tr/Mustafa_Kemal_Ataturk-Nutuk.pdf [Müraciət tarixi: 17.05.2020]
9. Güncel Tartışmalar İşığında Lozan. İstanbul, Lozan Mübadilleri Vakfı Yayınları, 2017, 133 s.
10. İlber Ortaylı. Yırtılan Antlaşma: Sevres / İstanbul Şehir University Repository // <https://core.ac.uk/reader/95045944> [Müraciət tarixi: 17.05.2020]
11. Osmanlıdan İşğal Yıllarına Mütarekeden Cumhuriyet Günlerine Mudanya. Hazırlayan Dr. Zeynep Dörtok Abacı. Bursa, Gaye Kitabevi, 2008, 107 s. // <https://ataturkilkeleri.deu.edu.tr/pdf/kkkkkemalarimakale/Mudanya-DoguTrakya.pdf> [Müraciət tarixi: 17.05.2020]
12. Recep Çelik. Son Halife Adbülmecid Efendinin Sürgün Yıllarındaki Siyasi Faaliyetleri // Mavi Atlas, 5(2), 2017, s.402-423. // <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/362144> [Müraciət tarixi: 17.05.2020]
13. Sabahattin Sele. Anadolu İhtilalı. Cilt I. İstanbul, Kastan Yayınları, 1987, 387 s. // https://turuz.com/storage/users/bey-1395/1260-1-Anadolu_ixtilali-Sabahattin_SELEK-istanbul-1987-387s.pdf [Müraciət tarixi: 17.05.2020]

14. Sabahattin Selek. Anadolu İhtilalı. Cilt II. İstanbul, Kastas Yayınları, 1987, 766 (364) s. // https://turuz.com/storage/users/bey-1395/1260-2-Anadolu_ixtilali-Sabahattin_SELEK-istanbul-1987-364s.pdf [Müraciət tarixi: 17.05.2020]
15. Tolğa Başak. Mondros Mütarekesi Görüşmelerine İlişkim İngiliz Kayıtları ve Görüşmelerle İlgili Degerlendirmeler // Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi, Yıl 2018, Cilt XVIII / Özel sayısı, s.5-71. // https://ataturkilkeleri.deu.edu.tr/wp-content/uploads/2018/11/1_Tolga-Basak.pdf [Müraciət tarixi: 17.05.2020]
16. Turan Akkoyun. Mondros Ateşkesi'nin Türklüğün Dünyadaki Konumuna Etkisi / Mondros Mütarekesi'nin 100. Yılı: I Dünya Savaşı'nın Sonu Mütarekeler Ve Barış Antlaşmaları Uluslararası Sempozyumu Bildiriler Kitabı, 24-26 Ekim 2018, Kahramanmaraş. Cilt II. Ankara, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 2019, s.957-986.
17. Türk Dış Politikası. Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar. Cilt I: 1919-1980. Editör: Baskın Oran. 15. Baskı. İstanbul, İletişim Yayınları, 2009, 900 s.
18. “Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin hukuku hakimiyet ve hükümrânının mümessil hakkısı olduğuna dair” 308 nömrəli 1 noyabr 1922-ci il tarixli qərar. // https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/KANUNLAR_KARARLAR/kanuntbmmc001/karartbmmc001/karartbmmc00100308.pdf [Müraciət tarixi: 17.05.2020]
19. Yoram Dinstein. Armistice / Oxford Public International Law. Encyclopedia entries, Article last updated: September 2015. // <https://opil.oup.com/view/10.1093/law:epil/9780199231690/law-9780199231690-e245> [Müraciət tarixi: 17.05.2020]
20. Zafer Toprak. Lozan'dan Cumhuriyet'e İsmet İnönü. Ankara, İnönü Vakfı, 2013, 11 s. // <https://www.ozelburoistihbarat.com/Content/images/archive/tarih-lozandan-cumhuriyete-ismet-inonu-0da68113-4e1e-49dd-87ca-7645dcd2d97e.pdf> [Müraciət tarixi: 17.05.2020]

ДОГОВОРЫ МЕЖДУ ОСМАНСКОЙ ИМПЕРИЕЙ И ГОСУДАРСТВАМИ АНТАНТА В 1918-1923 гг.. УПРАЗДНЕНИЕ СУЛТАНАТА

С.Ф.РУИНТАН

РЕЗЮМЕ

В статье исследуются соглашения, подписанные между государствами-победителями и Османской империей с момента окончания Первой мировой войны до образования Турецкой Республики. Анализируются их сущность и последствия. Рассматриваются только те договоры о прекращении огня и мирные договоры, которые подписаны между союзными государствами и Османской империей (Мудросское (1918) и Муданийское (1922) перемирия, Севрский (1920) и Лозаннский (1923) договора). Договоры, подписанные с отдельными государствами в рамках Национально-освободительной войны, не рассматриваются.

Ключевые слова: Первая мировая война, Антанта, Османская империя, Мудросское перемирие, Севрский мирный договор, Муданийское перемирие, Лозаннский мирный договор, упразднение султаната

TREATIES BETWEEN ALLIED STATES AND THE OTTOMAN EMPIRE IN 1918-1923. ABOLITION OF THE SULTANATE

S.F.RUINTAN

SUMMARY

The article examines and analyzed the agreements signed between the Allies and the Ottoman Empire from the end of the First World War to the formation of the Turkish Republic. Considered only contracts signed between the allied states and the Ottoman Empire (Mudros (1918) and Mudanya (1922) Armistices, Sevres (1920) and Lausanne (1923) Treaties). Treaties signed with individual states in the framework of the Turkish National Liberation War are not considered.

Keywords: World War I, Allied states, Ottoman Empire, The Armistice of Mudros, The Treaty of Sevres, Armistice of Mudanya, Treaty of Lausanne, abolition of the sultanate

UOT 94; 94” 19/...”

**TÜRKİYƏ CÜMHURİYYƏTİ XX ƏSRDƏ: DÖVLƏT VƏ DİN
MÜNASİBƏTLƏRİNİN TƏNZİMLƏNMƏSİ****S.Z.QULİYEVA****Bakı Dövlət Universiteti**
saidaquliyeva@bsu.edu.az

Dövlət və din münasibətləri bütün dövrlərdə diqqət mərkəzində olan bir mövzu olmuşdur. Hər hansı cəmiyyəti öyrənən mütəxəssislər ilk olaraq insanların inancını aydınlaşdırmağa çalışırlar. Türkiyə Cümhuriyyəti hazırda hakimiyyətdə olan Ədalət və İnkişaf Partiyasının siyasəti nəticəsində regionda əsas aktora çevrilmişdir. Bu səbəbdən dövlətin bir çox xüsusiyyətləri müxtəlif tədqiqatlara cəlb edilir, baş verən inkişafın əsasları öyrənilir.

Məqalədə teokratik həyat yaşayan Türkiyə əhalisinin XX əsrdə dünyəvi dövlət qurması, qəbul edilən konstitusiyalarda dövlət və din münasibətlərinin tənzimlənməsi, təhsilin dinin təsirindən azad edilməsi və dini təhsil mövzuları araşdırılır. Bu məqsədlə rəsmi dövlət sənədləri və Türkiyədə aparılan araşdırmalar təhlil edilir. Tədqiqatın nəticələri mövcud vəziyyəti digər dövlətlərlə müqayisə etməyə imkan yaradır.

Açar sözlər: Türkiyə, dövlət və din, sekulyar dövlət, teokratik dövlət, konstitusiya, dini təhsil

Tarixən dövlətlər xalqların inanclarından onları idarə etmək üçün istifadə etmişlər. Şərq və Qərb xalqlarında dövlətin dinə münasibəti dövlət modellərinə də təsir etmişdir. Tarixdə dövlət və din münasibətlərinin tənzimlənməsinə görə müxtəlif modellər formalaşmışdır. Tədqiqatçılar dövlət-din münasibətlərinə əsasən dövlət modellərinə müxtəlif təsnifat vermiş və yanaşmaları bir çox nüansları əhatə etmişdir [1, 28-37; 3, 581-611; 6, 22-29]. Həmin təsnifatları ümumiləşdirərək, aşağıdakı modelləri sadalaya bilərik:

- Sekulyar dövlət (dünyəvi, laik) - dünyəvi iradənin ilahi iradədən asılı olmadığı dövlət modeli;
- Teokratik dövlət – dünyəvi iradənin ilahi iradəyə tabe olduğu, dinə bağlı dövlət modeli;
- Dövlətə bağlı din sistemi.

Hazırda dünyada əsasən sekulyar (dünyəvi, laik, laisizm) dövlətlər üstünlük təşkil etsə də, Vatikan, Səudiyyə Ərəbistanı Krallığı, İran İslam Respublikası, Çin Xalq Respublikası kimi dövlətlər də vardır.

Dövlət və din münasibətlərinin tənzimlənməsinə XVII əsrdən başlanılmış və XX əsrin əvvəllərində baş verən proseslər bu prosesə mühüm təsir etmişdir. Hətta din və dövlət həyatının bir-birindən ayrı olması ənənəsinin türklərdən Avropaya keçdiyi barədə fikirlər vardır [3, 582-590; 5, 596; 12, 504-526]. Müasir dövlətlərdə din və dövlət münasibətləri qanunvericiliklə tənzimlənir. Bu zaman dünyəvilik anlayışı, din və dövlət işlərinin bir-birindən ayrılması prosedurları ciddi əks olunur. Tarixdən məlumdur ki, dövlət işlərinə din xadimlərinin müdaxiləsi, dinin və idarəçiliyin bir-birinə qarışdırılması cəmiyyəti durğunluğa və tənəzzülə aparır.

Sekulyarizm - dinin dövlət institut və təşkilatlarından ayrılması, ictimai-siyasi aktivliyinin sifira endirilməsidir. Müasir dövrdə sekulyar prinsiplərlə idarə olunan toplumda dövlət liberal-demokrat dəyərlərə söykənir, insan hüquq və azadlıqlarını istənilən dini, mifik, şəri hökmlərdən üstün tutur, bütün vətəndaşların hüquq və azadlıqlarını ayrı-seçkilik etmədən tanıyır və onlara eyni dərəcədə münasibət bəsləyir, hər bir fərdin dini seçim azadlığı tanınır [12, 517-519]. Sekulyarist sistemdə yetkinlik yaşına çatmayan şəxslərin hər hansı dini cərəyana cəlb edilməsi bilavasitə qadağandır. Bu sistemdə dini dünyagörüşlərinin onlar üçün müəyyən olunmuş xüsusi məkanlar istisna olmaqla, digər ictimai yerlərdə təbliğ olunması hakimiyyət orqanları tərəfindən əngəllənir.

Sekulyar dövlət modeli dinin hakim olduğu dövlət modelindən kəskin fərqlənir. Dini qaydalar əsasında müəyyənləşən siyasi idarəetmə cəmiyyətdə eyni fikirlilik və dəyişilməz ehkamlar yaradır. İnsanlar şəriət qanunlarına əməl etməyə, onun diqtə etdiyi prinsiplərlə yaşamağa məcbur edilir. Bütün siyasi, sosial, hüquqi aktlar dini qanunlar əsasında həyata keçirilir. Dövlət konstitusiyasında əsas götürülən insan hüquq və azadlıqları deyil, dini kitablardakı iradə əsas tutulur.

Türkiyədə – müsəlman icmasının üstünlük təşkil etdiyi cəmiyyətdə azad və sərbəst seçkilər keçirilməsi dövlət idarəçiliyində iştirak etmək istəyən regionun digər xalqları üçün məhz Türkiyənin model olaraq qəbul edilməsinə səbəb olur. 2002-ci ildən hakimiyyətdə olan Ədalət və İnkişaf Partiyasının siyasəti nəticəsində Türkiyə Cümhuriyyətinin regionda əsas aktora çevrilməsi ilə dövlətin din və vicdan azadlıqları məsələsinə münasibətində dəyişikliklər yaranır. Hazırda Türkiyə cəmiyyətində dövlət və din münasibətləri, siyasi partiyaların proqramları, seçki sistemi, təhsil sistemində din məsələləri və digər mövzular tədqiqatlara cəlb edilir, dövlətdə baş verən yeniliklərin, inkişafın əsasları öyrənilir.

Türkiyə Cümhuriyyətinin yaranması və xəlifəliyin aradan qaldırılması. Türk xalqının 1919-1922-ci illəri əhatə edən Milli mübarizəsinin gedişində artıq yeni bir cəmiyyət formalaşır, idarəçilik sisteminin zamanın tələblərinə uyğun dəyişiklikləri meydana gəlirdi. Bu prosesdə İslam dini yarandığı dövrdən mövcud olan xəlifəlik İnstitutunun aradan qaldırılması, dövlət və din münasibətlərinin tənzimlənməsində yeni prosedurları zəruri edirdi.

Yeni qurulan dövlətin necə bir dövlət olacağına ilk cizgiləri TBMM-in yaranması və milli mübarizə prosesində müəyyənləşirdi. Türkiyə Cümhuriyyətinin qurucusu Mustafa Kamal Atatürkün milli mübarizə dövründə və dövlətin

qurulduğu ilk aylardakı çıxışlarında dünyəvilik siyasəti, İslam dininə münasibəti barədə maraqlı faktlar vardır. Bu çıxışlarda, ümumilikdə İslam dininin Türkiyə cəmiyyəti üçün əsas inanc olduğu, türklüyün – millətçiliyin isə birləşdirici faktor kimi çıxış etdiyi bildirilir. Məhz Atatürkün bu fikirləri qurulmaqda olan dövlətin təməllərini müəyyənləşdirir. Əsas prinsip - teokratik cəmiyyətdə dinin dünya işlərindən ayrılması, eyni zamanda bütün dinlərə eyni şəraitin yaradılması, vətəndaşın din və vicdan azadlığı məsələlərinin tənzimləməsi və, beləliklə də, dünyəvi cəmiyyətə keçmək idi [1, 30-31; 5, 599-600].

Milli mübarizə dövründə xalqın yaratdığı TBMM tərəfindən 1921-ci ildə qəbul edilən konstitusiyaya – Təşkilatı-Esasiyyə Qanununa əsasən hakimiyyətin xalqa aid olduğu, milli iradənin xilafət və səltənətdən üstün olduğu elan edilmiş, şəriət hökmlərinin isə zamana uyğun istifadəsi nəzərdə tutulmuşdur. Bununla da, həm dövlət idarəçiliyi, həm də hüquq sisteminin dəyişdirilməsi yolunda ilk addım atılmışdı: bir nəfərin hakimiyyətdən xalqın hakimiyyətinə keçirilir; qərarlar dini inanca görə deyil, dünyəvi ədalət, elmi prinsiplərə görə verilirdi.

TBMM 306 və 307 sayılı 1 noyabr 1922-ci il tarixli qərarları ilə İstanbul hökumətinin xalqa xəyanət etdiyi əsas gətirilərək səltənətin ləğvini elan edilir və xəlifəni seçmək ixtiyarı TBMM-yə, yəni xalqa keçir [8]. Həmin vaxt səltənət ləğv edilsə də, sultan Vahdettin xəlifə olaraq qalırdı. Sultan Vahdettin ingilislərin Malaya gəmisinə sığınır. Şəriyə naziri Mehmet Vehbi bunu əsas gətirərək Vahdettinin xəlifəliyinə xitam verilməsi barədə fərman hazırlayır və məsələ TBMM-də səsverməyə çıxarılır. 1922-ci il noyabrın 18-də 313 sayılı qərarla Vahdettinin xəlifəliyinə xitam verilir, səltənət nümayəndəsi Əbdülməcid əfəndi xəlifə seçilir. Bu tarixdən başlayaraq xəlifəliyin mövcud olduğu müddətdə xəlifə dini ayınlər zamanı ənənəvi qaydalarda hərəkət edir, dövlətin tövsiyələrinə əməl etmir, bununla da kənar təsirlərə məruz qalırdı [7, 98-102]. Vəziyyətdən faydalanan müxtəlif qruplar beynəlxalq problem yaratmağa çalışırdılar. Bu dövrdə xalq arasında TBMM ilə müqayisədə xəlifə daha böyük təsir gücünə malik idi.

Əsas islahatlar – Türkiyə cəmiyyətinin və dövlətinin idarəçiliyində teokratiyadan dünyəvilikə keçilməsi Türkiyə Cümhuriyyətinin rəsmən elan edilməsi və TBMM-yə ikinci seçkilərdən sonra başlayır. İlk inqilabi qərarlar TBMM-in 1924-cü il martın 3 və 5-də keçirilən iclaslarında qəbul edilir.

Dünya tarixində ən əhəmiyyətli hadisələrdən olan, beynəlxalq münasibətlərdə diqqət çəkən və bütün dünya müsəlmanları üçün vacib olan Xəlifəliyin aradan qaldırılması barədə 3 mart 1924-cü il tarixli 431 sayılı qanunun mətni belədir: “*Xəlifə vəfizəsindən çıxarılmışdır. Xəlifəlik hökumət və cümhuriyyətin mahiyyəti daxilində olduğu üçün xilafət məqamı qaldırılmışdır*”². Bu qərar cəmiyyət üçün dünyəvilikə keçiddə əsas mərhələ olur [4]. Xəlifəlik – müsəlmanların dövlət idarəetmə institutu, xəlifə isə həmin dövlətin rəhbəri hesab edilirdi. Osmanlıda dini və dünyəvi hakimiyyət sultana məxsus idi. Düşünürük ki, 1922-ci ildə səltənətin ləğv

² Əsli: *Halife halledilmiştir. Hilafet Hükümet ve Cumhuriyet mana ve mefhumunda esasen mündemiç olduğundan Hilafet makamı mülgadır.*

edilməsi və dünyəvi hakimiyyətin TBMM-ə keçməsi, lakin xəlifəliyin saxlanması ilə yenə ikihakimiyyətlik yaranır. Yəni İstanbul və Ankara hökumətinin ikihakimiyyətlik dövrü indi də bir başqa formada davam edirdi. Xəlifəliyin aradan qaldırılması ilə bu ikihakimiyyətliliyə də son qoyulmuşdur [7, 98-102].

Dünyəvilik hərəkatı bir neçə istiqamətdə həyata keçirilmişdir:

- 1) Dövlətin dünyəvi prinsiplər əsasında qurulması;
- 2) Konstitusiyanın qəbulu;
- 3) Hüquq sisteminin dünyəvi qanunlarla qurulması;
- 4) Təhsil və mədəni həyatın dünyəviləşməsi;
- 5) İqtisadiyyat və digər sahələrdə dünyəvi qanunların tətbiqi.

Bu dəyişikliklər laik dövlətin qurulmasında mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Zaman müasir dünyəvi hüquq sisteminə, təhsildə mədrəsə sistemindən dünyəvi təhsil sisteminə keçməyi zəruri edirdi. Həmçinin, dövrün məişət ehtiyacları da dünyəvi sistemə ehtiyac yaratmışdı. Buna uyğun olaraq, TBMM-də qəbul edilən dünyəviliyə (laikliyə) təsir edən inqilabi qanunlar siyasi və ictimai inqilablara səbəb olmuşdur: dini görünüşü əks etdirən əsas atributlar dəyişdirilir, geyim barədə qanun verilir, təkkə və türbələr bağlanılır, saat, təqvim və digər ölçülər beynəlxalq sistemə uyğunlaşdırılır [10, maddə 174]. Nəticədə cəmiyyətdə mövcud olan fikir müxtəlifliyi dini və dünyəvi qanunlar arasında qalan ikitərəfliyin yaranmasına səbəb olmuşdu. Bunun aradan qaldırılması asan deyildi. Bu dəyişikliklər cəmiyyətdə əsaslı narazılıqlara, Seyx Səid üsyanına və Menemen hərəkatına səbəb olur [5, 603-604]. Lakin dövlət bu etirazların qarşısını alır, qanunların icrasını tələb edirdi.

Teokratik dövlətdən dünyəvi dövlətə keçid prosesinin yaratdıqları çətinliklərə baxmayaraq, Türkiyə təqribən 10 il müddətində dünyəvi dövlətə çevrilir. Avropa dövlətlərindən fərqli olaraq Türkiyə Cümhuriyyətində teokratik dövlətdən dünyəvi dövlətə keçid qısa müddətdə həyata keçirilən islahatlar – türk inqilabı nəticəsində baş verir [5, 595-604; 12, 504-526]. Buna görə də, Türkiyə Cümhuriyyətinin hüquqi və ictimai qanunları dini qanunlara tabe olan bir cəmiyyətdən dünyəvi və müasir bir respublikaya çevrilməsi dünyada böyük maraq yaradır və dünya tarixinin inqilabi hadisələrdən biri hesab edilir.

Türkiyə Cümhuriyyətinin əhalisinin dini mənsubiyyəti. İstənilən cəmiyyətdə hər hansı bir inanc sistemi digərlərindən daha güclü olur. Türkiyə Cümhuriyyətində soy və ya etnik mənsubiyyətinə, həmçinin əsas say üstünlüyünə görə İslam dininə inananlar daha çoxdur. Buna baxmayaraq, konstitusiyaya əsasən bütün vətəndaşlar üçün dövlət və din münasibətləri eyni qaydalarla tənzimlənir. Əhalinin dini tərkibi müxtəlifdir: əsas dini inanclar İslam, yəhudilik, xristianlıqdır. Hər bir dinin də tarixən mövcud olmuş müxtəlif təriqətlərinin davamçıları vardır. Dövlətin ərazisində tarixən mövcud olmuş dini vəziyyət Türkiyənin müasir dini mənzərəsinin mozaik olaraq formalaşmasına mühüm təsir etmişdir [1, 27-38; 5, 596].

XVI əsrdə Osmanlı dövlətində xristianlar saylarının çox olmasına görə üstünlük təşkil edirdi. Sultan Səlim dövründə müsəlmanlar yaşayan ərazilərin

Osmanlıya birləşdirilməsi nəticəsində əhalinin ümumi sayında müsəlmanların çəkisi artır. Bu dövrdə xəlifəlik institutu da Osmanlı xanədanına keçir. Dövrünə görə Avropa dövlətlərindən fərqli olaraq, Osmanlı müxtəlif dinlər, hətta müxtəlif məzhəblərin birgə fırvan yaşadığı cəmiyyət qurmuşdu. Bu səbəbdən Osmanlının süqutundan sonra bir çox etnik qrup yeni qurulan Türkiyə Cümhuriyyətinin ərazisində yaşamağı seçir. Türkiyədəki katoliklik və İstanbul patriarxatı dövlətin ərazisində əvvəllər mövcud olmuş sivilizasiyalara tarixi varisliyini göstərir.

Əhali siyahıyaalma materialları və statistik məlumatlar hər bir dinin mənsublarının sayını tam aydınlaşdırmağa imkan vermir. Müəyyən qədər əhalinin milli tərkibinə görə dini tərkibini də öyrənmək olur, lakin 1965-ci ildən başlayaraq əhali siyahıyaalmalarında etnik mənsubiyyət qeydə alınmır. Bu səbəbdən də etnik tərkib barədə rəsmi məlumat tapmaq olmur. Siyahıyaalmalarda etnik tərkibin göstərilməmə səbəbi Konstitusiyaya görə dövlətin vətəndaşı olan hər kəsin hüquqi və siyasi mənada türk hesab edilməsidir [10, maddə 66]. Yəni Konstitusiyada Türkiyə Cümhuriyyətinin müxtəlif soy, dil, din, inanca sahib bütün əhalisi türk hesab edilir. Faktiki soy, dil, tarix və mədəni birlik olaraq türklər əhalinin 80-85%-ni təşkil edir [11].

Konstitusiyalarda dövlət və din məsələləri. Cəmiyyətdə dövlət və din münasibətləri qanunvericilik sənədləri ilə tənzimlənir. Bu sənədlər arasında ilk sırada konstitusiyaya durur. 1921-ci il Konstitusiyası cəmiyyətdə münasibətlərin tənzimlənməsi üçün ilk rəsmi sənəd olmaqla bərabər, həm də ilahi iradəni dünyəvi ədalət qanunlarının əvəzlədiyi bir dəyişikliyi ortaya qoyur, həmçinin 1876-cı il Konstitusiyası ilə paralel qüvvədə olmuşdur. Türkiyə Cümhuriyyətinin 1924-cü il aprelin 20-də qəbul edilən ilk Konstitusiyasının qüvvəyə minməsi ilə 1876-cı il Konstitusiyası qüvvədən düşür. Yeni konstitusiyaya uyğun qanunlar sistemi hazırlanmağa başlayır. Ümumilikdə, Türkiyədə Konstitusiyaya 1924, 1961 və 1982-ci illərdə əsaslı dəyişmiş, sonrakı illərdə müəyyən dəyişikliklər edilmişdir. Türkiyə cəmiyyətində din və dünyəvlik, vətəndaşların din, vicdan və fikir azadlığı barədə məsələlər cəmiyyət üçün hər zaman həssas mövzular olub və onların tənzimlənməsinə diqqətlə yanaşılıb. Bu məsələlərin konstitusiyalarda əks olunmasına nəzər salaq.

İlk olaraq xüsusilə qeyd etmək lazımdır ki, hazırda Konstitusiyada dəyişdirilməsi və dəyişdirilməsinin müzakirəyə çıxarılması qadağan olan maddələr vardır:

- Dövlətin forması (maddə 1);
- Cümhuriyyətin xüsusiyyətləri (Türkiyə Cümhuriyyəti ictimai sabitlik, milli həmrəylik və ədalət, insan haqlarına hörmət edən, Atatürk millətçiliyinə sadıq, əvvəldə elan edilən demokratik, dünyəvi və sosial hüquq dövlətinin təməl prinsiplərinə əsaslanır.) (maddə 2);
- Dövlətin bütünlüyü, rəsmi dili, bayrağı, milli marşı, paytaxtı (maddə 3) [10].

Bundan əlavə Konstitusiyaya laik sistemə keçidin əsası olan “İnqilabi qanunların qorunması” barədə (Tevhid-i Tedrisat Qanunu; təkkə və türbələrin ləğvi, rəsmi evlilik; beynəlxalq ölçü və rəqəmlərin qəbulu; Türk hərflərinin qəbulu; ləqəb və titulların ləğvi və geyim barədə qanunlar) maddə daxil edilmişdir [10, maddə 174].

Yuxarıda görüldüyü kimi, 1982-ci il Konstitusiyasının 2-ci maddəsinə əsasən Türkiyə dünyəni dövlətdir. *Dövlət və din münasibətləri* barədə məsələ ilk dəfə 1924-cü il Konstitusiyasının 2-ci maddəsində əks olunmuş, “Türk dövlətinin dini İslamdır” yazılmışdır. 1928-ci il 10 aprel tarixli 1222 sayılı qanunla rejimə uyğun dəyişikliklər edilir, bu maddə Konstitusiyadan çıxarılır. Konstitusiyanın 16-cı maddəsinə əsasən millət vəkilləri, 38-cı maddəyə görə cümhur başqanları (prezident) and içirdilər. Yeni dəyişikliklə andiçmə zamanı “vallahı” demək ləğv edilirdi. Beləliklə, bu qanunla dövlət dini, dini andiçmə, qanunverici orqanının şəriət ilə əlaqəsi aradan qaldırılır [3, 608; 9, 44, 62]. 1937-ci il fevralın 5-də 3115 sayılı qanunla 2-ci maddə yenidən yazılır, onlardan biri kimi dünyəvilik ilə əlaqədar maddə də daxil edilir [9, 4]. Beləliklə, bu dəyişikliklər ilə dünyəvilik prinsipləri Konstitusiyada yer alır və həmin tarixdən Konstitusiyanın müvafiq maddələrinə əsasən Türkiyə dünyəvi dövlətdir.

Din və vicdan azadlığı, həmçinin hər kəsin din, məzhəb və digər bu kimi səbəblərlə ayrı seçkilik edilmədən qanun qarşısında bərabər olması məsələləri Konstitusiyada xüsusi maddələrdə əks olunmuşdur (1924-cü il Konstitusiyası, maddə 69, 1961-ci il Konstitusiyası, maddə 12; 1982-ci il Konstitusiyası, maddə 10) [9, 6]. 1924-cü il Konstitusiyasında hər bir zümərə, qrup, ailə və fərdin qanun qarşısında bərabərliyi elan edilmiş, növbəti dəyişikliklərdə mövzu daha da dəqiqləşdirilmiş və genişləndirilmiş, dövlət orqanlarının da qanun qarşısında bərabərliyi, dövlətin bütün bu bərabərliyi qoruması cavabdehliyi əlavə edilmişdir [10, maddə 10].

Vicdan və fikir sərbəstliyinə təminat, dini ayinlərin keçirilməsi prinsipləri ayrıca maddələrdə ifadə edilmişdir. 1924-cü il Konstitusiyasının 75-ci maddəsi inanç azadlığı barədədir. Bu maddəyə əsasən heç kimin fəlsəfi inanç, din və məzhəbindən ötrü qınanmayacağı, hər kəsin təhlükəsizliyə, adət ənənələrə və qanunlara zidd olmayan hər hansı dini mərasimi keçirməkdə sərbəst olduğu haqda qərar verilmişdir. Bu məsələ də yeni konstitusiyalar qəbul edilərkən dəqiqləşdirilmiş və genişləndirilmişdir. 1961-ci il Konstitusiyasının *Vicdan və din azadlığı* barədə 19-cu, 1982-ci il Konstitusiyasının *Din və vicdan azadlığı* barədə 24-cü maddəsində heç kimin ibadətə və dini ayinlərə məcburi cəlb edilməməsi, dini inancın açıqlanmağa məcbur edilməməsi, dini hissərin istismarı, heç kimin dövlətin siyasi, sosial, iqtisadi və ya hüququ prinsiplərini dini qaydalarla əsaslandırması, əsas haqq və azadlıqların mənfi məqsədlə istifadə edilməməsi vurğulanmışdı [9, 14-15; 10].

Ümumilikdə, bütün qanunvericilik bazasının dəyişməsi prosesi daha çox ictimai-mədəni, daha sonra isə iqtisadi-texnoloji məsələləri əhatə edirdi.

Əlavə edək ki, dünyəvi həyata keçid prosesində dövlət və din məsələlərində cəmiyyətdə ən böyük hadisələrdən biri 1934-cü il dekabrın 5-də qadınlara millət vəkili seçmək və seçilmək hüququnun verilməsi olur.

Azadə Bağırova “Türkiyə Cümhuriyyətində dövlət-din münasibətləri: dünyəvilik və demokratiya” adlı tədqiqatında yazır ki, “... yeni türk dövləti qurulduğu illərdən etibarən, dini əsas tutaraq vicdan azadlığına əngəl törədənlərlə döyüşməyin lazım olduğuna inanmışdır. Bu məqsədlə 1923-cü il aprelin

15-də çıxarılan qanuna “Dini alət edərək dövlət təhlükəsizliyini pozanlar vətən xainidir” şəklində maddə əlavə edilmişdir” [1, 30].

Təhsildə və elmdə dini təsirin aradan qaldırılması. Türkiyə cəmiyyətində ən çox müzakirə edilən mövzulardan biri də 20-30-cu il islahatları zamanı təhsilin dinin nəzarətindən çıxarılması, dini təhsilin necə tənzimlənməsi məsələsidir. Çünki 50-ci illərdə bu sahədə ciddi problemlərin olduğu üzə çıxır. Gəlin, prosesin əsas prinsip və prosedurlarına nəzər salaq.

Osmanlı imperiyasında Tənzimat və Məşrutyyəət dövrü islahatları ilə köhnə üsullu təhsillə yanaşı yeni tipli məktəblər də yaradılmışdır və cümhuriyyət qurularkən dövlətdə iki tip məktəblər var idi: dini təhsil və dünyəvi təhsil verən məktəblər. Bu məktəblər ayrı-ayrı qurumlara tabe idilər.

Təhsil və mədəniyyət sahəsində həyata keçirilən inqilablar əsasən yeni dövlətin təməl prinsiplərini həyata keçirən vətəndaş yetişdirməyi nəzərdə tuturdu. Bu vərdişlər isə uşaq yaşlarından formalaşdırılmalı idi. Beləliklə, əsas dəyişikliklər məktəblərdən başlamalı idi. Bu məqsədlə, təhsil sistemi dünyəvilik prinsipi ilə yenidən qurulmalı, Avropa təhsil sisteminə uyğunlaşdırılmalı idi.

TBMM-nin 1924-cü il 3 mart tarixli iclasında daha bir inqilabi qanun – Tevhid-i Tedrisat (tədrisin birləşdirilməsi) Qanunu qəbul edilir. Bu qanunla Türkiyə daxilindəki bütün elm və tədris qurumları Milli Təhsil Nazirliyinə tabe edilmişdir. Təhsilin bütünlükdə dövlət nəzarətinə alınması üçün Osmanlı təhsil sistemindən qalan dini və dünyəvi məktəblərin birləşdirilməsinə və təhsilin bütünlükdə dövlət nəzarətinə alınmasına qərar verilir. Qanunun əsas məqsədi xalqın maariflənməsində dünyəvi təhsili əsas götürmək, eyni zamanda dini təhsil sahəsində əsrlərlə mövcud olan geriliyi aradan qaldırmaq idi [5, 600-604]. Dünyəvi təhsil alan vətəndaş dini təhsil almaqla daha yüksək mütəxəssis kimi yetişə bilərdi. Məktəblərin idarə edilməsini həyata keçirən Şəriyyə və Evkaf vəkaləti ləğv edilir. Mədrəsələr bağlanır. Qərarın qəbulu zamanı səsvermədə heç kim etiraz etmir: ayrı-ayrı qurumların tabeliyində olan məktəblərin eyni qurumda birləşdiriləcəyini düşünürdülər. Bu səbəbdən də TBMM-də qanunun qəbulunda hamı lehinə səs verir. Lakin tətbiqinə başlananda mübahisələr yaranır. Mədrəsə tərəfdarları elə düşünürdülər ki, mədrəsələr birləşəcək. Qarşı tərəf isə mədrəsələrin dünyəvi məktəblərin içində əvəzlənəcəyini düşünürdülər.

İslahatlar arasında ən vaciblərindən biri də əlifba islahatı idi. 1924-cü ildə TBMM-də əlifba islahatı müzakirə edilərkən dini görüşlər maneə olmuşdur. Qurani Kərimin ərəb dilində olması, ərəb dilinin müqəddəsləşdirilməsi qərarın qəbuluna maneə yaradırdı.

Bu dəyişiklikləri cümhuriyyət və inqilab əleyhinə hesab edənlər, xüsusilə din xadimləri müxalifətə keçirlər. Lakin XIX əsrin əvvəllərindən başlayan müasirlik islahatlarını tamamlamaq istəyən ziyalılar bütün çətin vəziyyətlərdən çıxış yolu tapır və islahatları tamamlamağı bacarırlar.

Beyza Bilgin “Tevhid-i Tedrisat Kanunu ve Din Egitimi” adlı məqaləsində göstərir ki, Qanunla mədrəsələrin əvəzinə ali təhsil verən qurum olaraq İlahiyyət fakültələri açılacaqdı, din alimləri burada hazırlanacaqdı. Mədrəsələrin orta

siniflərinin əvəzinə İmam Hatib məktəbləri açılacaqdı, din xadimləri burada hazırlanacaqdı. Məktəblərdə din dərsləri yeni proqramla keçiriləcəkdə. Lakin 10 il ərzində həyata keçirilə bilmədi. İlahiyyat fakültələri, İmam Hatib məktəbləri saxlanılmadı. Din xadimləri müxalifətə yaxınlaşdılar [2, 527-535].

1928-ci ildən dini təhsilin tətbiqində təxirə salınmalar başlanılır. Din dərsləri məktəblərdən çıxarıldı, dini tədris təxirə salındı. Ancaq məscidlərdə, məhəllələrdə Qurani-Kərim kursları qaldı. Bu vəziyyət 1948-ci ilə qədər – çoxpartiyalı sistemə keçidinə qədər davam edir. 50-ci illərdən başlayaraq iqtidar-müxalifət mübarizələrində bu məsələ istifadə edildi. Belə ki, yeni yaranan partiyalar səs qazanmaq üçün bütün dövləti gəzib xalqın istəklərini və real vəziyyəti öyrənə, əvvəlki dövrdə həyata keçirilməyən və ya nəticəsiz qalan islahatları tapıb onlardan səs qazana bildilər. Gələn əsas tələblər belə idi: gənclərimiz dindən-imandan xəbərsiz yetişdirilir; öləndə Yasin oxuyunumuz yoxdur; məktəblərdə din dərsi verilsin; ölümləri dəfn edəcək imam və hətəblər yoxdur v.d. Uzun müddət bəzi ucqar yerlərdə qeyri-rəsmi mədrəsələr qalmış, bəzi yerlərdə bir neçə dini kitabı oxumaqla molla kimi fəaliyyət göstərən potensilləri zəif olanlara rast gəlinib. Belə şərait mövhumatın yaranmasına səbəb olurdu. Bu səbəbdən də, Demokrat Partiyası hakimiyyətə gəldikdən sonra 1948-ci ildən başlayaraq qanun tam olaraq mahiyyəti ilə tətbiq edilməyə başlayır. Çoxpartiyalı sistemə keçdikdən sonra orta və ali təhsildə din təhsilinə üstünlük verilir, Qurani-Kərim kursları yaradılır. İlahiyyat fakültəsindən əlavə yüksək İslam institutları açılır; İmam Hatib məktəbləri litseylərlə bərabərləşdirilir və sayları çoxaldılır; dini təhsil verən qurumlar universitetlərə tabe edilir və fakültələrə çevrilir [3, 609]. 1980-ci ildən sonra bunlar məcburi dərslər sırasına keçir.

1961-ci il Konstitusiyasının 19-cu maddəsinə əsasən din tədrisi sərbəst elan edilmişdi. Lakin 1982-ci il Konstitusiyasının 24-cü maddəsinə əsasən din mədəniyyəti, əxaq dərsləri ilk və orta təhsil müəssisələrində dövlətin nəzarətində məcburi, bunlardan başqa dini təhsil isə şəxsi istəyə uyğun elan edilmişdir [9, 14].

Yekun. Əslində, seçkili və dünyəvi dövlət idarəçiliyi türk cəmiyyəti üçün bir həyat tərzi olmuşdur. Tarixən mövcud olmuş türk dövlətlərinə, onlarda dövlət və din münasibətlərinin tənzimlənməsinə nəzər saldıqda yeni bir sistem olmadığını görürük. Türk cəmiyyətlərində hər zaman yasa və törə hakim olmuş, dövlət və din işləri bir-birindən ayrı tutulmuşdur. İslam xilafətində isə dövlətə və dinə rəhbərlik bir nəfərin hakimiyyətinə aid idi. Sultan Toğrulun Bağdadı tutması və Xilafətin Səlcuqlara birləşdirilməsi ilə türk adətlərinə uyğun olaraq, yenidən dövlət və din münasibətləri ayrılır: sultan və xəlifə ayrı-ayrı şəxslər olur. Monqolların hücumları nəticəsində xəlifənin nəslə Misirə pənah aparır, Dövlət ət-Türki (Məmlüklər) dövlətində də sultan hökuməti ilə paralel xəlifəlik mövcud olur.

Tarix sübut edir ki, İslam dinin hakim olduğu dövlətlərdə dünyəvi dinlərə münasibətdə tolerantlıq mövcud olub və həmin dövlətlər belə şəraitə görə dövrün digər dövlətlərindən fərqlənirdi [3, 590-605; 5, 595-604]. Türkiyənin laik dövlət kimi formalaşmasında məhz Osmanlı dövründə mövcud olan tarixi tolerantlıq xüsusiyyətlərinin böyük əhəmiyyəti olmuşdur.

Əslində, Türkiyə Cümhuriyyətinin quruculuğu illərində müəyyən mənada Tənzimat və Məşrutiyət dövrü islahatları və hüquq sisteminin dəyişdirilməsi prosesi davam etdirilir. Bu səbəbdən də, Cümhuriyyəti əvvəlki iki dövrün məntiqi davamı və II Mahmuddan başlayan müasirləşmə proseslərinin tamamlanması kimi qəbul edirik. Həmin dövrdə islahatların qarşısında duran mühafizəkar qüvvələr və ordunun təsiri cümhuriyyət dövründə fərqli idi. Din dövlət işlərindən ayrıldıqdan sonra Türkiyə tarixində baş verən əsas hadisələr təsdiq edir ki, ordu dövlətin dünyəviliyini və demokratikliyini qoruyan əsas güc olmuş, 1960, 1971, 1980-ci illərdə hakimiyyətə müdaxilə etmişdir. Bu müdaxilələrdən ikisində həyata keçirilmiş hərbi çevriliş nəticəsində konstitusiyalar əsaslı dəyişdirilmiş və dünyəviliyin qorunması məsələsində ısrarlı olmuşlar.

Tədqiqat nəticəsində o qərara gəlmək olur ki, XIX əsrdə Osmanlıda dinin cəmiyyət həyatına qərarverici təsirin azaldılması ilə başlayan proses dövlət idarəçiliyinin dəyişməsi ilə din dövlət işlərindən tamamilə ayrılır. Dövlət dini həyatın və fəaliyyətinin dövlət işlərinə təsirini aradan qaldıran qanunvericilik bazası formalaşdırır. Bu proses sərt qanunlar vasitəsilə deyil, dövrün və zamanın tələbi kimi icra edilir. Tədqiqatın nəticələri mövcud vəziyyəti digər dövlətlərlə müqayisə etməyə imkan yaradır. Tədqiqatın ən mühüm nəticələrdən biri odur ki, Türkiyə Cümhuriyyətinin yenidən teokratik həyata qayıtması mümkün görünmür.

Region və dövlətin tarixən keçdiyi yol bu mövzunu daim aktual saxlayır və baş verən proseslər tədqiqatlar üçün hər zaman mövzu zənginliyi yaradır.

ƏDƏBİYYAT

1. Bağirova A. Türkiyə Cümhuriyyətində dövlət-din münasibətləri: dünyəvilik və demokratiya. s. 28-37. // Dövlət və din. İctimai fikir toplusu. Bakı, iyun, 2015, № 6 (35).
2. Beyza Bilgin. Tevhid-i Tedrisat Kanunu ve Din Egitimi. s.527-535 // Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi. Cilt: XII. Sayı: 35. Temmuz 1996. <https://www.atam.gov.tr/wp-content/uploads/Beyza-B%40b0LG%40b0N-Tevhid-i-Tedrisat-Kanunu-ve-Din-E%409fitimi.pdf>. Müraciət tarixi: 21.02.2018
3. Ethem Ruhi Fiğlalı. Din ve Devlet ilişkileri.s.581-611 // Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi. Cilt: XIII. Sayı: 38. Temmuz 1997. <https://www.atam.gov.tr/wp-content/uploads/Ethem-Ruhi-FI%409eLALI-Din-ve-Devlet-%c4%b0li%c5%9fkileri.pdf>. Müraciət tarixi: 21.02.2018
4. Hilafetin ilgasına ve hanedani Osmaninin Türkiye Cumhuriyeti memaliki haricine çıkarilmasına dair TBMM-in 431 sayılı kanunu. Kabul tarihi:3.3.1924. // <https://www.mevzuat.gov.tr/mevzuat?MevzuatNo=431&MevzuatTur=1&MevzuatTertip=3>. Müraciət tarixi: 05.02.2020
5. Hüsəmettin Unsal. Laiklik ve Atatürk`ün Laiklik Politikası. s.595-605 // Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi. Cilt: V. Sayı: 15. Temmuz 1989. <https://www.atam.gov.tr/wp-content/uploads/H%30bcsamettin-%c3%9cNSAL-L%30a2iklik-ve-Atat%30bcrk%e2%80%99%c3%bcn-L%30a2iklik-Politikas%40b1.pdf>. Müraciət tarixi: 05.03.2018
6. Qənbərov A. Dövlət-din münasibətləri: fərqli modellər və siyasətlər. s. 22-29 // Dövlət və din. İctimai fikir toplusu. № 02 (49), Bakı, mart-aprel 2017
7. Quliyeva S.Z. Osmanlı imperiyası və xəlifəlik. s.98-102 // Azərbaycanda türk xalqları tarixinin tədqiqi və tədrisi məsələləri. Respublika elmi-praktik konfransının materialları. 18-19.05.2017, Bakı, Bakı Universiteti, 2017. 250 s.

8. Osmanlı imparatorluğunun inkıraz bulup Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti teşekkül ettiğine dair 307 sayılı karar // https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/KANUNLAR_KARARLAR/kanuntbmmc001/karartbmmc001/karartbmmc00100308.pdf?fbclid=IwAR23kel3r5jLgtU1Cm8qU1Qzrs8TGNNqHAHMzlwS3uK6slDjAZwNagsKFLg. Müraciət tarixi: 05.03.2019
9. Türkiye Cumhuriyeti Anayasaları. 1921, 1924, 1961 ve 1982 Anayasalarının karşılaştırılması // https://pbs.bozok.edu.tr/indir.php?file_id=250; <https://avesis.yildiz.edu.tr/resume/downloadfile/micen?key=6572098a-4c9f-4007-aa5f-b30a884b9391>. Müraciət tarixi: 28.06.2020
10. Türkiye Cumhuriyeti Anayasası // <https://www.icisleri.gov.tr/kurumlar/icisleri.gov.tr/1cSite/illeridairesi/Mevzuat/Kanunlar/Anayasa.pdf>. Müraciət tarixi: 10.07.2020
11. Türkiye'de yaşayan etnik gruplar // Konda Araştırma ve Danışmanlık, Rapor-Toplumsal yapı araştırması. Biz kimiz, 2006/ <https://konda.com.tr/tr/rapor/biz-kimiz-toplumsal-yapi-arastirmasi/> Müraciət tarixi: 25.03.18
12. Zeki Hafizoğulları. Laiklik ve Türk Hukuk Devrimi. s.504-526 // Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi. Cilt: IV. Sayı: 12. Temmuz 1988 <https://www.atam.gov.tr/wp-content/uploads/Zeki-HAFIZO%c4%9eULLARI-L%c3%a2iklik-ve-T%c3%bcrk-Hukuk-Devrimi.pdf>. Müraciət tarixi: 05.02.18

ТУРЕЦКАЯ РЕСПУБЛИКА В XX ВЕКЕ: РЕГУЛИРОВАНИЕ ОТНОШЕНИЙ МЕЖДУ ГОСУДАРСТВОМ И РЕЛИГИЕЙ

С.З.КУЛИЕВА

РЕЗЮМЕ

Отношения между государством и религией всегда были в центре внимания. В настоящее время эксперты, изучающие разные социальные слои общества, сначала пытаются выяснить ее идеологию и веру людей. В результате политики правящей Партии справедливости и развития Турецкая Республика стала крупным игроком в регионе. По этой причине многие особенности государства вовлечены в исследования, изучаются основы развития.

В статье рассматриваются вопросы становление светского государства в XX веке, регулирование государственно-религиозных отношений в конституциях, религиозного образования и освобождение образования от влияния самой религии. Для этого анализируются официальные государственные документы и исследования, проводимые в Турции. Результаты исследования позволяют нам сравнивать текущую ситуацию с другими странами.

Ключевые слова: Турция, государство и религия, светское государство, теократическое государство, конституция, религиозное образование

**THE REPUBLIC OF TURKEY IN THE 20TH CENTURY:
THE REGULATION OF STATE AND RELIGIOUS RELATIONS**

S.Z.GULIYEVA

SUMMARY

The relationship between state and religion has always been in the spotlight. Nowadays, experts, who study any society, firstly try to figure out people's beliefs. As a result of the policy of the ruling Justice and Development Party, the Republic of Turkey has become a major actor in the region. For this reason, many features of the state are involved in research; the foundations of development are being studied.

The article deals with the formation of a secular state in the 20th century, the regulation of state-religious relations in constitutions, the liberation of education from the influence of religion and religious education. In order to illustrate these issues, there have been analyzed official government documents and research materials, conducted in Turkey. The survey results allow us to compare the current circumstances with other countries.

Keywords: Turkey, state and religion, secular state, theocratic state, constitution, religious education

UOT 94 (479.24)

**AZƏRBAYCANIN BEYNƏLXALQ TİCARƏT ƏLAQƏLƏRİNDƏ
ANADOLU TİCARƏT MƏRKƏZLƏRİNİN ROLU (XV ƏSR)**

A.S.CAVADOVA
Bakı Dövlət Universiteti
almazjavadova@bsu.edu.az

Məqalədə XV əsrdə Azərbaycanın beynəlxalq ticarət əlaqələrində Anadolu ticarət mərkəzlərinin mühüm rolundan bəhs edilir. Məlumdur ki, Anadolu Uzaq Şərq ilə Avropa, Qara dənizin şimalı ilə Ərəb dövlətləri arasında bir körpü, ticarət yollarının qovşağı vəziyyətində idi. Belə ki, bir yandan Şərqdən gələrək Təbrizdən keçməklə Ərzurum-Sivas-Konya yolunu təqib edərək Antalyaya uzanan, digər yandan da Sivasdan ayrılaraq şimalda Qara dəniz sahillərində Trabzona və ya Sinopa qədər davam edən ticarət yollarının kəşfiyyəti ərazidə yerləşirdi. Qurudan karvan yolları vasitəsilə Şərqdən gətirilən mallar liman şəhərlərindən İtaliya dövlətləri tərəfindən Qərbi Avropaya ixrac edilirdi. Qərbdən gələn mallar da eyni yollardan keçərək Şərqə doğru istiqamətlənirdi. Bu ticarətdə Anadolu ərazilərindəki mühüm ticarət mərkəzləri əhəmiyyətli rol oynayırdı. Osmanlı dövləti tərəfindən işğalnadək Şərqi Anadolu Bayandurlu sülaləsinin hakimiyyəti altında idi və Azərbaycanın beynəlxalq ticarət əlaqələrində mühüm rola malik idi.

Açar sözlər: Azərbaycan Anadolu, ticarət mərkəzləri, Asiya, ipək, beynəlxalq əlaqələr

Osmanlı dövləti tərəfindən işğalnadək Şərqi Anadolu Bayandurlu dövlətinin tərkibində idi və Azərbaycanın Osmanlı imperiyası ilə ipək ticarətində mühüm rola malik idi. XIV əsrdən başlayaraq Osmanlı bəyliyi Anadolu torpaqlarını vahid şəkildə birləşdirmək məqsədi ilə türk əmirlikləri ilə kəskin mübarizə aparırdı. Lakin bu mübarizədə Osmanlı tərəfi yerli qüvvələrin, xüsusən hakim mövqelərini itirmiş qüvvələrin müqavimətinə məruz qalırdı. Anadoluda antiosmanlı qüvvələrinin əksəriyyətini zadəganlar və iri torpaq sahibləri təşkil edirdilər.

Osmanlı dövlətinin siyasətinə qarşı çıxan həmin qüvvələr bu mübarizədə müxtəlif türk dövlətlərinə arxalanırdılar. 1402-ci ildə Ankara yaxınlığında əmir Teymurun ordusu ilə Osmanlı sultanı I Bəyazidin qüvvələri arasında baş verən döyüşdə əmir Teymur tərəfdən Anadolu bəyliklərinin çoxsaylı qüvvələrinin döyüşməsi haqda məlumat vardır. Nəticədə döyüşdə qələbə qazanan əmir Teymur bir sıra Anadolu bəyliklərinin - Aydın, Məntəşə və digərlərinin hakimiyyətini yenidən bərpa etmiş oldu [11, 56]. Lakin əmir Teymur Osmanlı

dövlətinin əzəmətini qəti olaraq qıra bilmədi. Sultan I Mehmed (1411-1421) və II Muradın (1421-1451) hakimiyyəti dövründə bu ərazilər hissə-hissə əvvəlki sərhədləri daxilində bərpa olundu. Osmanlı qüvvələrinin Şərqə doğru genişlənməsi Sultan II Mehmedin (1451-1481) hakimiyyəti dövründə daha da gücləndi. Məhz II Mehmed Sinop və Kostamonu kimi Qaradəniz ticarət mərkəzlərinə sahib olan İsfəndiyar oğulları bəyliyi, Trabzon imperatorluğunu (1461-ci ildə), Qaraman bəyliyi (1466-cı ildə) işğal etdi [3, 31].

XV əsrin II yarısında Osmanlı dövlətinin Qərbbə doğru genişlənməsi və Azərbaycan tacirlərinin Avropa dövlətləri ilə ticarət etdikləri Qara, Aralıq və Egey dənizinin mühüm ticarət mərkəzlərini bir-birinin ardınca işğal etməsi ilə Azərbaycanın ipək ticarətinə zərbə vurulmuş oldu. Osmanlı dövlətinin Avropa-Asiya ticarətinə maneçilik törətməsi, daha doğrusu Osmanlı bazarlarında avropalılarla ticarətin məhdudlaşdırılması və ağır gömrük siyasəti Azərbaycan tacirlərinin avropalılarla ipək ticarətinə böyük zərbə vurmuş oldu. Bu kimi tədbirlər hər şeydən öncə Şərq ölkələrindən, xüsusən Azərbaycandan gətirilən xam ipəyin Osmanlı bazarlarından Avropaya aparılmasının qarşısının alınmasına yönəldilmişdir [16, 200]. Şərqlə olan ticarətdə üstünlüyü ələ almaq üçün, həmçinin inkişaf edən ipək sənaye müəssisələrinin daima xammalla təmin edilməsi üçün Osmanlı dövləti iqtisadi cəhətdən əhəmiyyətli olan Şərqi Anadolunun fəth olunması və bununla Təbriz-Hələb, Təbriz-Bursa ipək yolunun ələ keçirilməsi məqsədini həyata keçirməyə çalışırdı [7, 300].

Qədim dövrdən başlayaraq Osmanlı dövlətinin yaranmasınadək olan dövrdə fəaliyyət göstərən «Gömrük qanunları»ndan bəhs edən T. Atanöz tədqiqatında Anadolu bəyliklərində baş verən siyasi hadisələr, bu bəyliklərin daxili və xarici ticarətindən bəhs edərək əsas diqqəti bu bölgələrdəki gömrük rüsumu və vergi sisteminə yönəlmişdir. O, qeyd edir ki, hələ XIII-XIV əsrlərdən karvan yolları ticarət əlaqələrinin əsasını təşkil edirdi. Anadolu ərazilərində bu karvan yollarında suriyalı, mesopotamiyalı, konyalı tacirlər Şərqə karvanlar təşkil edirdilər. Bu yollar arasında dövlətin ən çox qazandığı iş sahəsi Şərqlə-Qərb, Cənubla-Şimal arasındakı Anadolu karvan yolları idi. Şərq-Qərb yolu Antalya və Alanyadan başlayaraq Konya üzərindən Aksaray-Qeysəriyyə-Sivas-Ərzincan-Ərzurumdan keçərək Azərbaycana bağlanırdı. Bu yolun Sivasdan ayrılan bir qolu Malatya-Diyarbəkir-Mardin-Musul üzərindən Bağdad və Bəsrəyə çatırdı. İstanbuldan gələn digər bir yol İzmit-İznik-Əskişəhr-Akşəhr-Konya-Ulukişla-Adana-Hələb-Şam üzərindən Misirə və Hələbdən ayrılan digər bir qol Kiliş-Nusaybin-Musul-Bağdad və Bəsrəyə gedirdi. Ayrıca Antalya və Alanyadan gəlib Konyadan şimala doğru istiqamətlənən yol Ankara-Çankiri-Kostamonu-Sinop üzərindən keçib Krıma uzanırdı [1, 118].

Anadolunun Şərq-Qərb və Cənub-Şimal yolları üzərində yerləşməsi və hələki, yeni yolların tapılmaması bu ərazinin ticarət nüfuzunun artmasına səbəb olurdu. Aralıq, Qara, Egey dənizi sahillərindəki ticarət mərkəzlərindən başqa iç Anadoluda Sivas, Qeysəriyyə və Konya əhəmiyyətli ticarət mərkəzi idi. İldırım Bəyazidin hakimiyyəti dövründə Qərbi Anadoludakı dövlətlərə son verilincə

Egey və Aralıq dənizi ticarəti osmanlılara keçdi [1, 125-126].

XV əsrin II yarısında Anadolunun cənub qərbində yerləşən Qaraman bəyliyi xüsusilə güclənmişdi. X.İnalcık qeyd edir ki, yerləşdikləri və hakim olduqları məntəqələrin ictimai və iqtisadi şəraiti, Egey və Mərmərə dənizi sahillərində yerləşməsi ilə bu bəyliklər sürətlə zənginləşdilər [12, 266].

Qaraman bəyliyi Ərəb ölkələrindən və Hindistandan Anadoluya gələn ticarət yolları üzərində yerləşməklə Osmanlı imperiyasının həmin ölkələrlə ticarətinə mane olurdu. 1474-cü ildə Konyada olan M.Anciolella Suriyadan Anadoluya gələn böyük ticarət yolunun Qeysəriyyədən keçdiyini və bu yolun da Qaraman oğullarının əlində olduğunu qeyd edir. Bu bölgə avropalıların hind, ərəb, Azərbaycan tacirləri ilə ticarət etdikləri əhəmiyyətli bir mərkəzidi. Belə bir mühüm ticarət mərkəzinin getdikcə güclənməsi Sultan II Mehmedi heç cür qane etmirdi. Onun əsas məqsədi Ön Asiyada mövcud olan bütün xırda feodal dövlətlərini (Qaraman, İsfəndiyar oğulları, Alaiyyə, Şimali Anadoludakı Kenuya müstəmləkələrini, Trabzon və Ağqoyunlu dövlətlərini) aradan qaldırmaq, bütün Anadolu yarımadasını öz hakimiyyəti altında birləşdirmək, Təbriz-Toqat-Bursa ipək yolunu ələ keçirmək idi [4,120].

Osmanlılar Aralıq dənizi sahilindəki mühüm ticarət limanı olan Antalya ilə Bursa arasındakı ticarət yolunda öz əllərinə keçirməyə çalışırdılar [6, 515]. Onlar hələ Qaraman oğullarının Osmanlı dövləti tərəfindən işğal olunmasından öncə Ərəb dövlətləri ilə münasibətlərini başqa bir yoldan - Antalya dəniz yolundan təmin etməyə çalışırdılar. İskəndəriyyə-Antalya-Bursa yolu erkəndən əhəmiyyətli ticarət yollarından biri halına gəlmişdi. Antalya-İsgəndəriyyə yolu Venesiya və Bayandurlularla əlaqədə olan Kipr kralının və Rodos cəngavərlərinin təhdidi altında idi. X.İnalcık qeyd edir ki, bu yol Osmanlı dövlətinin ilk dövrlərində Bursa ticarəti üçün əhəmiyyətli idi. Misir və Rodosun fəthindən sonra İskəndəriyyə-Antalya-Bursa yolu əvvəlki əhəmiyyətini itirmiş kimi görünürdü [5, 48-50].

Qaraman oğulları Konyaya bağlanan ticarət yolunun əsas keçidlərini nəzarət altında tutur və bu yollardan keçən tacirlərdən vergi alırdılar. Bu vergilər bəylik üçün əhəmiyyətli gəlir mənbəyi idi. Qaraman bəyliyinə xarici ticarət əlaqələrindən, xüsusilə Venesiya ilə olan ticarət əlaqələrindən bəhs edən Turhan Atan qeyd edir ki, 1453-cü ildə Venesiya ilə Qaraman bəyliyi arasında müqavilə imzalandı. Müqaviləyə görə venesiyalı tacirlər Qaraman ərazisində hər hansı bir vergi ödəmədən sərbəst ticarət edə bilərdilər və əlavə olaraq bir sıra imtiyazlara malik idilər [1,131]. Bu müqavilə Venesiya diplomatı Covani Moçeniço və Qaraman əmiri İbrahim bəy arasında imzalanmışdır. Bu müqaviləyə əsasən mühüm keçidlərin Osmanlı dövləti tərəfindən tutulması ilə əlaqədar olaraq Qara dəniz ticarətindən məhrum olmuş Venesiya, Şərqi dövlətlərlə ticarət əlaqələrini Qaraman ərazilərində həyata keçirirdi və bu bölgələrdə mühüm ticarət imtiyazlarına malik idi. Bu müqavilə həm də siyasi xarakter daşıyırdı. Baxmayaraq ki, İ.Uzunçarşılı və S.Tansel bu müqavilənin yalnız xarici ticarətlə bağlı olduğunu qeyd etsələr də, Osmanlı dövlətinə qarşı mübarizədə Venesiya və Qaraman bəyliyinə mənafelərinin uyğun olması bağlanan bu müqavilənin

təkcə ticarət deyil, həm də siyasi xarakter daşdığıını göstərir.

Osmanlıların Kiçik Asiyada genişlənməsi Qaraman bəyliyi narahat etməyə bilməzdi. Odur ki, Qaraman bəyliyi osmanlılara qarşı onun ən qüdrətli düşmənləri olan Bayandurlular, Venesiya respublikası, Misir sultanlığı, Rodos, Kipr və Balkan dövlətləri ilə əlaqə saxlayırdı. Qeyd etmək lazımdır ki, Qaraman bəyliyi hərb-strateji mövqeyi nəticədə bu bəyliyin Bayandurlu sülaləsi üçün mühüm əhəmiyyət kəsb etməsinə səbəb olmuşdur. Qaraman əraziləri vasitəsilə Azərbaycan tacirləri avropalılarla ticarət əlaqəsi saxlayırdılar. Azərbaycan tacirləri üçün ən əlverişli ticarət mərkəzi (dövrün siyasi hadisələri ilə bağlı olaraq - A.C.) Suriyanın Hələb şəhəri və Qaraman bəyliyi ticarət mərkəzləri idi. Qaraman Azərbaycanın Avropa ölkələri ilə ticarət əlaqəsi saxladığı mühüm məntəqə idi [2, 105].

Qaraman oğulları Toros keçidləri vasitəsilə tacirlərdən almış olduqları rüsumlardan mühüm miqdarda gəlir əldə edirdilər. Bu rüsumlar Anadolu ilə ticarət münasibətlərində olan Kipr və Genuya tacirlərindən alınır. Qaraman bəyliyinə məxsus olan Lamos, Silivke, Anamur, Manavqat kimi limanlarda təsis edilən gömrük rüsumundan da mühüm gəlir əldə edilirdi [11, 36].

Qaraman bəyliyi Azərbaycan üçün hərbi strateji məntəqə kimi də əhəmiyyəti daha böyük idi. Bayandurlu hökmdarı Uzun Həsən Fateh Sultan Mehmedə qarşı Venesiya respublikası və başqa Avropa dövlətləri ilə Qaraman bəyliyi vasitəsilə əlaqə saxlayırdı. Osmanlıları məğlub etmək üçün həlledici şərt olan odlu silahları Venesiya respublikasından almaq üçün yeganə məntəqə Qaraman bəyliyi idi. Anadoluda II Mehmedlə rəqabətə girən Uzun Həsən osmanlıların Qaramanda möhkəmlənməsini istəmirdi. Bu bölgənin həm də Osmanlı dövləti üçün mühüm ticarət əhəmiyyəti vardı. Tavr dağının mühüm keçidlərini əhatə edən «diaqonal yol» adlanan qədim ipək yolunun bu ərazidən keçməsi Osmanlı dövlətinin Anadolunun bu bölgəsinə diqqətini çəkmişdir. Hələb, Adana, Konya, Ağşəhr, Qarahisar, Kutahya, Bursa və Egey dənizi sahillərindəkə uzanan bu ticarət yolu Şərqlə Qərb arasındakı ipək ticarətində çox mühüm əhəmiyyətə malik idi [10, 208].

1468-ci ildə Fateh Sultan Mehmed Qaramanı işğal etmək üçün Anadoluya hücum edir. Nəticədə Qaraman bəyliyi mərkəzi olan Konya tutulur. Anadolu karvan yollarını tam nəzarəti altına alan Osmanlı dövləti bu karvan yolları üzərində yerləşən ticarət mərkəzlərində mövcud olan bir sıra gömrük rüsumlarını ləğv etdi. Qaraman bəyliyi ərazisində dörd dağ keçidlərində gömrük ödənməli idi. İki dağ keçidində qoyulmuş olan gömrük rüsumu osmanlılar tərəfindən ləğv edilir, yeni qaydalara görə yalnız Kyülək keçidində rüsum ödənməli idi. [2, 106]

H.Özönder Qaraman bəyliyi və onun mərkəzi olan Konyanın sosial və iqtisadi həyatından bəhs edərək bu ticarət mərkəzinin Osmanlı dövlətinin sosial-iqtisadi həyatında xüsusi yer tutduğunu qeyd edir. O, göstərir ki, Konya şəhəri ticarət üçün hər cür şəraitə malik idi. Burada qurulan açıq və bağlı müxtəlif ölçülərdə hazırlanmış bazar yerləri, karvansaraylarda müxtəlif yerlərdən gətirilən mallar satılırdı. Alınıb-satılan mallar içərisində ən qiymətli ipək və ipəkdən olan toxuma malları idi. Mənbələrin məlumatına istinad edən müəllif

qeyd edir ki, hələ XIII əsrin 90-cı illərində Konyada ipək ticarəti ilə məşğul olan Ahi Əhməd şah adlı bir tacirin həm Konyada və həm də Təbrizdə ipək hazırlayan ticarətxanaları vardı [13, 557]. Osmanlı dövləti tərəfindən işğal edildikdən sonra bu mühüm ticarət mərkəzi əvvəlki kimi olmasa da, ipək ticarəti sahəsində xüsusi rola malik idi.

Qədim dövrdən bəri Anadolunun Asiya ilə Avropanı, Aralıq dənizi ilə Hind okeanını və Qara dənizi bir-birinə bağlayan əhəmiyyətli bir ticarət yolları üzərində yerləşdiyi məlumdur. Anadolu üzərindəki ticarət yolları hər dövrdə bəzi dəyişikliklərə uğramışdır. Asiya içlərindən gələrək Azərbaycan ərazisindən keçən Ərzurum-Sivas-İstanbul istiqamətində uzanan yol ilə, Bəsrədən Anadoluya yönələrək Anadolu içlərində ikiye ayrılıb İstanbul və Qara dənizə bağlanan yol iki ana xətti təşkil etməkdədir. Bu yollara daha bir yolu İstanbul-Əskişəhr-Konya-Adana-Hələb-Şam istiqamətində uzanan və Suriya ilə Anadolunu birləşdirən üçüncü əhəmiyyətli bir yolu da əlavə etmək olar.

Azərbaycanın Osmanlı imperiyası ilə ticarət əlaqələri mühüm ticarət mərkəzi olan Təbrizdən keçən iki karvan yolu vasitəsilə mümkün idi. Bu, Təbrizi Bursa ilə birləşdirən Təbriz-Diyarbakir-Mardin-Maraş-Qeysəriyyə-Ankara-Əskişəhr-Bursa və ikinci yol Təbriz-Ərzurum-Ərzincan-Tokat-Amasya-Ankara-Bursa karvan yolları idi. Bu dövrdə Şərqi-Qərbi ticarətində Təbriz, Sultaniyyə, Ərdəbil, Bakı, Şamaxı və digər Azərbaycan şəhərləri mühüm rol oynayırdılar [9, 82]. X.İnalcık qeyd edir ki, Osmanlı dövləti yüksəlincə Bursa müsəlman tacirlərinin gələ bildikləri və İslam dünyasının Şərqi-Qərbi mühüm ticarət mərkəzi halına gəlmişdir. Onun bir mənbə kimi əsaslandığı Bursa «Sicil dəftərləri»ndəki vəsiqələrin bir çoxu Azərbaycan tacirlərinin Bursada tam hüquqla ticarət etdiklərini göstərən vəsiqələrdir. Bu vəsiqələrdə Bursaya ipək karvanıyla müntəzəm gələn azərbaycanlı tacirlər arasında təbrizli, gilanlı, şirvanlıların olduğunu göstərən faktlar diqqəti cəlb edir [5, 50-52].

XV əsrin II yarısında ipək Osmanlı dövlətinə 3 istiqamətdən - Təbrizdən, Hələbdən, Trabzondan gətirilirdi. Hələb və Trabzon bazarlarında satılan ipəyin də çox hissəsi Təbrizdən aparılırdı. 1478-1500-cü illərə aid olan Bursa «Sicil dəftərləri»ndəki məlumatlarda qeyd edilir ki, hələbli və şamlı tacirlər Bursada Firəng (yəni Avropa – A.C.) tacirləri ilə ticarət edirdilər [5, 56].

Dövlətlərarası ticarətin mühüm tərəflərini əhəmiyyətli faktlarla əks etdirən və hal-hazırda Bursa muzeylərində saxlanılan mənbələrə istinad edən X.İnalcık qeyd edir ki, dövlətin keçmiş paytaxtı, mühüm ticarət mərkəzi olan Bursanın 1478-1481-ci il tarixinə dair 420 vərəqdən ibarət olan «Sicil dəftərləri» mövcuddur. Hər birində 4 vəsiqə olduğuna görə 840 səhifədə təxminən 3300 vəsiqə vardır. Bu vəsiqələrin bir çoxu maliyyə və iqtisadi məsələlər, türk tacirlərinin Misirə Bursadan ipək ixrac etməsi, Bursaya Azərbaycan və hind tacirlərinin ticarət məqsədi ilə gəlməsi, Bursa ticarət mərkəzinə hansı növ məhsulların idxal və ixrac edilməsi, alqı-satqı prosesindən əldə edilən gəlir və bu gəlirin hansı məsrəflərə sərf edilməsi kimi problemlərdən bəhs edilir [8, 694].

Türkiyə tədqiqatçısı Serap Yılmaz Osmanlı dövlətinin ticarət həyatını əks

etdirən «Qanunnamə»lərdən birinə istinadən qeyd edir ki, ticarət məqsədilə gəlmiş hər hansı bir tacir Anadolu ticarət mərkəzlərində ticarət etdiyi zaman müxtəlif mükəlləfiyyətlərə malik olur. O, qeyd edir ki, əgər bir Əcəm (İran - A.C.) taciri vəfat etmişsə, onun malı varislərinə verilməli, əgər tacirin vəfat etdiyi yerdə mirasçısı yoxdursa, onda onun malı öz ölkəsinə göndərilməli və mirasçısına təslim olunmalıdır. Ölən tacirin mallarının yanındakı tacirlərə təslim etdirilməsinə bəylərbəyi, mütəəssimlər və gömrükçülər tərəfindən əsla müdaxilə edilməməli idi [15, 193-194]. 1470-ci ildə Bursada olmuş və Bursanın ticarət imkanları ilə tanış olmuş florensiyalı Benedetto Deinin məktubunda qeyd edilir ki, florensiyalılar burada pambıq, xam ipək, ədviyyat və başqa Şərqi malları tapa bilirlər [14, 188]. Azərbaycandan gətirilən xam ipək Bursa bazarlarında istər türk və istərsə də Avropa tacirlərinin əsas alqı-satqı malı idi. XV əsrin II yarısında Bursa bazarlarında ipəyin qiyməti getdikcə yüksəlirdi. 1467-ci ildə Bursa bazarlarında ipəyin qiyməti 50 axça (1,154 qr.) olduğu halda, 1501-ci ildə 65-70 axçayadək yüksəlmiş oldu. X.İnalcığın məlumatına görə, 1501-ci ildə Tana bazarlarında ipəyin qiyməti 95-100 axça idi [5, 54].

Bursadan qərbə və cənub-qərbə Egey dənizi sahillərində olan ticarət yolunu osmanlılar hələ XIV əsrdə tutmuşdular. Əsrin sonlarında Antalya və Alanya kimi Aralıq dənizinin mühüm ticarət limanlarını da ələ keçirirlər. Dəniz yolu quru ticarət yolu ilə müqayisədə xeyli qısa idi. Məsələn, İsgəndəriyyədən Antalyayadək olan dəniz yolunu bir həftə ərzində qət etmək olardı. Lakin dənizlərdə qaçaqçılığın geniş yayılması quru yolunun daha etibarlı olduğunu təsdiqləyir və onun əhəmiyyətini artırır [14, 188]. Bu quru yolunun Anadolu ərazisindən keçməsi bölgənin əhəmiyyətini daha da artırır. Ticarət yollarına nəzarətin kimin əlində olması siyasi mübarizədə dövlətlərin bir-biri ilə müttəfiq və ya düşmən mövqedə olduğunu təyin edirdi. XV əsrin II yarısında osmanlılar Anadolu ticarət yollarının çıxış nöqtələri olan Suriya və Misiri tabe etmiş Məmlüklərlə ittifaqda mübarizə aparırdılar. Uzun Həsən isə bu mübarizədə Kipr krallığı və Rodosla sıx əlaqə saxlayır və özünün başçılığı altında Qaraman bəyliyinə, Kiprin və Rodosun daxil olduğu bir ittifaq yaratmaq istəyirdi [5, 49]. Bu məqsədlə o, Avropa dövlətləri ilə, xüsusən Venesiya ilə diplomatik əlaqələr yaratmağa başladı. Fateh Sultan Mehmetin dövründə Bursa Azərbaycan ipəyi ilə Qərb mallarının böyük ölçüdə dəyişdirildiyi mühüm bir ticarət mərkəzi idi. Dövlət bu ticarətdən böyük gömrük gəliri əldə edirdi. Fateh Sultan Mehmetin gömrük qanunlarına əsasən ipəyin hər 100 axçasından 2 axça hesabı ilə gömrük alınır. X.İnalcık qeyd edir ki, bu «Qanunnamə»də göstəriləndiyi kimi, həmin şəhərdən başqa şəhərə keçib getsə hərir yükündən (ipək yükündən - A.C.) 170 axça gömrük haqqı alınması müəyyən edilmişdir [5, 52].

Beləliklə, qeyd edə bilərik ki, Azərbaycanın beynəlxalq ticarət əlaqələrində Anadolu ticarət mərkəzləri böyük əhəmiyyət daşımaqda idi. Azərbaycandan gətirilən ipək digər ticarət mərkəzlərində olduğu kimi, Amasya, Biləcik, Bursa, Diyarbəkir, Mardin və digər şəhərlərdə də daxili və xarici bazar üçün əhəmiyyətli xammal hesab edilirdi.

ƏDƏBİYYAT

1. Atan T. Türk gümrük tarihi (başlanğıcdan Osmanlı devletine kadar). 2 ciltde, I c., Ankara:TTK Basımevi, 1990, 171 s.
2. Mahmudov Y.M Azərbaycanın Avropa dövlətləri ilə diplomatik əlaqələrinin genişlənməsində xarici siyasi amilin rolu. Seçilmiş əsərləri., IV c., Bakı: Təhsil, 2011, s.90-120.
- 3.Мустафаев Ш.М. Восточная Анатолия от Аккоюнлу к Османской империи. М.: Восточная Литература, 1994, 224 с.
- 4.Нəcəfli Т.Н. Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu dövlətlərinin tarixi müasir türk tarixşünaslığında. Bakı: Çasıoğlu, 2000, 145 s.
- 5.İnalcık Н. Bursa. XV asır ticaret ve sanaye tarihine dair vesikalar // TTK Belleten, 1960, cilt XXIV, sayı 93, s. 45-103
- 6.İnalcık Н. Mehmed II // İslam ansiklopedisi: 12 ciltde, VII c., İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1988, s. 506-535
7. İnalcık Н. Osmanlılar // İslam ansiklopedisi: 12 ciltde, XI c., İstanbul: Milli Egitim Basımevi, 1988, s. 286-321
8. İnalcık Н. Fatih Sultan Mehmedin fermanları. Bursa ser'iyye sicillerinde // TTK Belleten, cilt XI, sayı 44, 1974, s. 693-696
9. İbrahimova Ü.Ə. Azərbaycan tarixi "Mücməli Fəsihi"də. Bakı: Mütərcim, 2018, 254 s.
10. Saray M. Türkiyenin Kafkazy siyaseti // Kafkaz araşdırmaları, sayı 3, 1997, s.217-220
- 11.Uzunçarşılı İ.H. Anadolu beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu devletleri. Ankara: TTK Basımevi, 1988, 297 s.
12. Yınanc M. Akkoyunlular // İslam ansiklopedisi. 12 ciltde, I c., İstanbul: Milli Egitim Basımevi, 1988, s. 265-267
13. ÖztunaY. Başlanğıcdan zamanımıza kadar Türkiye tarihi. 12 ciltde, IV c., İstanbul: Tifdruk Matbaacılık sanayi tarihi,1964, 285 s.
14. Орешкова С.Ф. Из истории посреднической торговли в Османской империи в конце XV-нач. XVI в. В кн: Товарно-денежные отношения на Ближнем и Среднем Востоке в эпохе средневековья. М.: Наука, 1979, с.187-195
- 15.Yılmaz S. İranlı ermeni bir tüccarın terekəsi ve ticari etkinligi üzerine düşünceler // Tarih incelemesi dergisi, c.7, 1997, s. 191-217
- 16.Джавадова А.С.Торговые отношения Азербайджана с Европейскими странами в XV веке в современной турецкой историографии // Кавказ и мир, Тбилиси: Иберия, 2011, №11, с.198-203

РОЛЬ ТОРГОВЫХ ЦЕНТРОВ АНАТОЛИИ В МЕЖДУНАРОДНЫХ ТОРГОВЫХ ОТНОШЕНИЯХ АЗЕРБАЙДЖАНА (XV ВЕК)

А.С.ДЖАВАДОВА

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается роль Анатолийских торговых центров в международных торговых отношениях Азербайджана в XV веке. Известно, что Анатолия была мостом, перекрестком торговых путей между Дальним Востоком и Европой, северным побережьем Черного моря и Арабскими государствами. Она находилась на территории, где сходились торговые пути, с одной стороны, идущие с Востока, проходящие через Тебриз, следующие по дороге Эрзурум-Сиваш-Конья, доходящие до Анталии, а с другой стороны, отделяясь от Сиваша, на севере достигающие расположенных на побережье Черного моря Трабзона или Синопа. Товары, привозимые с востока по суше караванными путями, Итальянскими государствами вывозились из портовых городов в Западную Европу. Товары с Запада по этой же дороге отправлялись на Восток. Важную роль в

этой торговле играли торговые центры Анатолии. До завоевания Османским государством Восточная Анатолия была под властью династии Баяндурлу и играла важную роль в международных торговых отношениях Азербайджана.

Ключевые слова: Азербайджан, Анатолия, торговые центры, Азия, шелк, международные связи

THE ROLE ANADOLU TRADE CENTERS IN AZERBAIJANI INTERNATIONAL TRADE RELATIONS (XV CENTURY)

A.S.JAVADOVA

SUMMARY

The article discusses the important role of Anatolian trade centers in Azerbaijan's international trade relations in the XV century. It is known that Anatolia was a bridge between the Far East and Europe, the north of the Black Sea and the Arab states, a junction of trade routes. Thus, on the one hand, it was located at the crossroads of trade routes from the East, passing through Tabriz, following the Erzurum-Sivash-Konya road to Antalya, and on the other hand, leaving Sivash on the Black Sea coast in the north to Trabzon or Sinop. Goods brought from the East by land by caravan routes were exported from port cities to Western Europe by Italian states. Goods from the west passed through the same routes to the east. Important trade centers in Anatolia played an important role in this trade. Before the Ottoman occupation, Eastern Anatolia was ruled by the Bayandurly dynasty and played an important role in Azerbaijan's international trade relations.

Keywords: Azerbaijan, Anatolia, trade centers, Asia, shilk, international relations

UOT 94 (479.24)

NƏRİMAN NƏRİMANOV VƏ DAĞLIQ QARABAĞ PROBLEMI**S.F.BAXŞƏLİYEV***Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti**bsamir81@mail.ru*

Məqalədə göstərilir ki, bu il anadan olmasının 150 illik yubileyi qeyd edilən Nəriman Nərimanovun xidmətləri çoxtərəflidir və çox böyükdür. Onun xidmətlərindən biri də Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün qorunması uğrunda apardığı mübarizə idi. 1920-ci ildə Nəriman Nərimanovun səyləri sayəsində Moskvanın Dağlıq Qarabağı Ermənistanla vermək cəhdlərinin qarşısı alındı. Azərbaycan xalqı Nəriman Nərimanovun bütün xidmətlərini həmişə xatırlayacaq və hörmət edəcəkdir. O vaxtki çətin siyasi vəziyyətdə onun mübarizəsi Dağlıq Qarabağın Azərbaycana məxsus olmasını təmin etdi.

Açar sözlər: N.Nərimanov, Qarabağ, Rusiya, tarix, sovet

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin 2020-ci il fevralın 14-də imzaladığı fərmana əsasən bu il böyük ictimai–siyasi xadim Nəriman Nərimanovun 150 illik yubileyinin keçirilməsi nəzərdə tutulur [2]. Yubileyə hazırlığın gedişində həm elmi ictimaiyyət, həm də dövlət strukturlarının xətti ilə bir çox işlər görülmüşdür və bu proses davam edir. Prezident kitabxanasında N.Nərimanova aid elektron bölmənin açılması və burada bu böyük şəxsiyyətin çoxtərəfli fəaliyyətinə aid zəngin materialların toplanması xüsusi qeyd edilməlidir [11].

Hazırkı məqalədə milli maraqların qorunması naminə gördüyü işlərin bir zərrəsi olan Dağlıq Qarabağın Azərbaycan SSR-in tərkibində qalması üçün gördüyü işlərin bəzi məqamlarını qısaca araşdırmağa çalışmışıq.

N.Nərimanov Azərbaycan tarixinin ən parlaq siyasi xadimlərindən biridir. Yaşadığı günlərdə, sonralar sovet dönəmində və az da olsa, müstəqillik dövründə də əsassız olaraq tənqid edilən N.Nərimanovun siyasi əqidəsi və partiya mənsubiyyətindən asılı olmayaraq xalqımız, tarimiz üçün gördüyü işlər danılmazdır. Azərbaycan sovet və vətən tarixşünaslığında tarixi torpaqlarımıza haqsız erməni iddialarının irəli sürülməsi ilə əlaqədar Ermənistan-Azərbaycan qarşıdurmasının tənzimlənməsində Nəriman Nərimanovun rolunun qiymətləndirilməsi, fikrimizcə, tamamilə obyektiv, sonadək araşdırılmış sayıla bilməz. Azərbaycan tarixçilərinin, o cümlədən H.Həsənovun, F.Əhmədovanın, Ş.Qurbanovun, R.Mustafazadənin və bir çox başqalarının Azərbaycan sovet hakimiyyəti qurulmasının mürəkkəb məsələlərinin araşdırılmasına həsr olunmuş

əsərlərində bu məsələ ilə bağlı fikirlər araşdırılsa da, bu gün bu mövzuya qayıtmağa yenə də xüsusi ehtiyac hiss olunur.

Sovet Ermənistanının Azərbaycanla qarşı ərazi iddiaları. Daşnak və ardınca sovet Ermənistanının ərazi iddiaları o vaxt Moskvada sovet hökumətinin Azərbaycan SSR-nin mövqelərinə ciddi təzyiq göstərərək onu ərazi güzəştlərinə getməyə məcbur etməsi sonda müasir Qarabağ böhranının əsasını qoydu.

1920-ci il aprelin 28-də XI Qırmızı Ordunun dəstələri Azərbaycanı işğal etdilər. Azərbaycanda bolşevik hakimiyyətinin ilk vaxtlarında Dağlıq Qarabağ və Naxçıvanın ərazi mənsubiyyəti məsələsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edirdi. Dəyişən vəziyyətdən yararlanan Ermənistan silahlı qüvvələri Zəngəzuru, Qarabağı və Azərbaycanın şimal-qərb bölgələrini işğal etdi.

Münaqişənin diplomatik yolla həlli üçün Azərbaycan SSR Xarici İşlər Komissarlığı tərəfindən Ermənistan Xarici İşlər Nazirliyinə göndərilən etiraz notaları və Azərbaycan rəhbərliyinin bəyanatları, demək olar ki, nəticəsiz qaldı.

O vaxtkı şəraitdə Azərbaycan SSR hökumətinin Ermənistana müharibə elan etmək imkanları yox dərəcəsinə idi. Azərbaycanın milli ordu birləşmələrinin Qırmızı Ordunun tərkibinə daxil edilərək müstəqil fəaliyyət göstərmək hüququndan məhrum edilməsi səbəbindən Azərbaycanın öz qüvvələrinin respublikanın ərazi bütövlüyünü təmin etmək və öz silahlı qüvvələrindən istifadə edərək digər ölkələrlə ərazi mübahisələrini həll etmək imkanlarından məhrum olması Azərbaycanın milli müstəqilliyini itirməsinin ən vacib göstəricisi idi. Məhz həmin vaxtdan Azərbaycan tərəfi öz təhlükəsizliyi və ərazi bütövlüyü məsələlərini müstəqil həll etmək imkanından məhrum edildi.

Sovet Rusiyasının Azərbaycanla Ermənistan arasındakı sərhəd mübahisələrinə qeyri-müəyyən münasibəti səbəbindən erməni nizami və partizan birləşmələrinin Qırmızı Ordu birləşmələrinin (həm rus, həm də keçmiş milli) nəzarəti altında olan ərazilərə basqınları müntəzəm xarakter aldı. Gəncə, Zaqatala, Qarabağdakı üsyanlar və keçmiş milli ordunun əsas qüvvələrinin məğlubiyyəti ilə əlaqəli olan uğursuzluqlar erməni təcavüzkarlarının əlini açdı. Sovet Rusiyasının siyasi və hərbi rəhbərləri üçün uzun müddət Azərbaycanın və ya Ermənistanın müəyyən hissələrinə sahib olmaq məsələsi burada və orada proletar inqilabının baş verməsi üçün taktiki gediş kimi qəbul edilirdi.

Müasir Azərbaycan tarixşünaslığında Rusiyanın xarici siyasətinin erməni maraqlarına uyğun hərəkəti barədə bir fikir mövcuddur. Bu mövqeni göstərən və təsdiq edən yüzlərlə faktlar və sənədlər mövcuddur. Sovet Rusiyasının Xalq Xarici işlər komissarı G.Çiçerinin 1920-ci il iyunun 29-da V.Leninə göndərdiyi məktubda Qarabağ, Zəngəzur, Şərur-Dərələyəz, Naxçıvan, Ordubad və Culfa-nın çox hissəsinin əslində Ermənistan Respublikasının əlində olduğunu ifadə edən fikir bildirilmişdi [10, 37].

Əlbəttə ki, G.Çiçerinin məlumatları reallıq baxımından həqiqətə uyğun deyildi. Ermənistan adı verilən ərazilərin çoxuna nəzarət etmirdi. Məlumatın bu cür və haradan formalaşmasını müəyyən etmək, bunların səbəbini izah etmək çətinidir. İlk səbəb çox güman ki, məktubun tərtib edilməsindəki qeyri-dəqiqliklə

əlaqədar idi. Eyni zamanda, G.Çiçerin yəqin ki, Sovet Rusiyasının gələcək xarici siyasətində Ermənistanın xüsusi missiyası ideyasını əsaslandırmaq istəyirdi. Qeyd etmək lazımdır ki, daha sonra Çiçerinin bu cür yanlış qənaətinə erməni bolşeviklərinin verdikləri saxta informasiyalar da təsir göstərmişdir [1, 362].

Belə yanlış yanaşma halları və onların təhlükəli nəticələrinin qarşısının alınmasında N.Nərimanov və o vaxtkı respublika rəhbərliyində sayca azlıq təşkil edən azərbaycanlı həmfikirləri ciddi cəhdlə mübarizə aparmalı olurdular.

Nəriman Nərimanovun ermənilərin ərazi iddialarına qarşı mübarizəsi. Bu da faktır ki, erməni bolşevikləri bəzən, hətta qeyri – səmimi olsa belə, sözdə Qarabağın, Zəngəzurun və Naxçıvanın Azərbaycanın tərkibində qalması məsələsində N.Nərimanovu və onun həmfikirlərini dəstəkləyirdilər. 1920-ci il iyunun 18-də bir qrup Qafqaz kommunistinin G.Çiçerinə göndərdiyi teleqramda N.Nərimanovla yanaşı, Azərbaycan Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsinin üzvü olan bir qrup erməni bolşevikinə imzaları da var. Teleqramda deyilirdi ki, artıq Sovet Azərbaycanının bir hissəsi olması iddia edilən Zəngəzur və Qarabağa gəldikdə, qəti şəkildə bəyan edirik ki, bu yerlər mübahisəsizdir və Azərbaycanın daxilində qalmağa davam etməlidir [4, 35].

1920-ci ilin iyul ayının ortalarında Moskva iki qonşu dövlətin ərazi aidiyyəti məsələlərini gələcək vahid dövlətin nisbətən sabit hissəsi kimi nəzərdən keçirməyə başladı. 1920-ci il iyunun 19-da Azərbaycan torpaqlarının Ermənistan SSR-ə bağışlanması xüsusi xidmətləri olmuş S.Orconikidze Sovet Rusiyasının Xalq Xarici İşlər Komissarına teleqramında yazırdı ki, Sovet hakimiyyəti Qarabağda və Zəngəzurdə elan edildi və yuxarıda göstərilən ərazilər özlərini Azərbaycan Sovet Cümhuriyyətinin bir hissəsi hesab edir. Naxçıvan bir neçə aydır müsəlman üsyançıların əlindədir. Şərur-Dərələyəz rayonu haqqında məlumatım yoxdur [3, 140].

Deməliyə ki, Azərbaycanla Ermənistan arasındakı ərazi münaqişələri məsələsində Moskvanın mövqeyini ilk növbədə erməni kommunistlərinin təsiri ilə əlaqələndirmək sonadək düz olmaz. Sovet Rusiyasının o dövrdə bu məsələdəki mövqeyi sonrakı planları ilə əlaqəli idi. Bu planlara yaxın vaxtda Ermənistanın sovetləşməsinə təmin etmək də daxil idi. G.Çiçerin bu planlar haqqında 1920-ci ilin iyulunda N.Nərimanova yazdığı məktubda bildirirdi ki, vəziyyət bizi daşnak hökumətinə güzəştə getməyə məcbur edir...Türkiyə ilə yeganə həqiqi əlaqə yalnız İrəvan yolu ilə ola bilər və buna görə də Ermənistanla əlaqələr qurmalıyıq [9, 255].

G.Çiçerinin arqumentini çətin ki, məntiqli adlandırmaq olar. Əslində Rusiya Xarici İşlər komissarlığının o vaxtkı rəhbəri açıq şəkildə Ermənistanın Azərbaycana qarşı ərazi iddialarını nəzərə almağa çalışırdı. Əksər hallarda G.Çiçerin yaranan münaqişələrin günahkarı kimi Azərbaycan tərəfini görürdü.

G.Çiçerinin özü, Ermənistanla Azərbaycan arasındakı ərazi məsələlərinə dair mübahisələrdə ən yaxşı halda Qırmızı Ordunun bölmələri tərəfindən "mübahisəli ərazilər" in işğalına razılığını bildirmişdi. S.Orconikidze yazırdı ki, mənim dərin inamım budur ki, Azərbaycanda Sovet hakimiyyətini gücləndirmək və

Bakını bizim üçün qorumaq səbəbindən Dağlıq Qarabağ ilhaq olunmalıdır [4, 33].

Azərbaycan Kommunist Partiyasının rəhbərliyi də bu məsələdə qəti şəkildə çıxış etdi. 1920-ci il iyulun 15-də AKP (b) Mərkəzi Komitəsinin Siyasi Bürosu N.Nərimanovun ciddi təkidləri əsasında "Qarabağ və Zəngəzur Azərbaycanca birləşdirilməli" deyilən bir qətnamə qəbul etdi [10, 45].

N.Nərimanov Rusiyanın məsələ ilə bağlı davranışından olduqca narahat idi. Səbəbsiz deyil ki, Rusiya-Ermənistan razılaşmasının Azərbaycan ərazilərinin bir hissəsinin Ermənistanın xeyrinə həll edilməsinə səbəb olacağı gözlənilirdi [10,49].

1920-ci il noyabrın 30-da Siyasi Büro və Azərbaycan Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsinin Təşkilat Bürosunun ortaq iclası, dünya inqilabının Ermənistan istiqamətində irəliləməsindən "ilham alaraq", Zəngəzur və Naxçıvanın Ermənistana verilməsi haqqında qərar qəbul edildi. Ardınca 1920-ci il dekabrın 1-də Azərbaycan hökumətinin başçısı Nəriman Nərimanov Bakı Şurasının iclasında çıxış edərək göstərilən ərazi güzəştlərinə razı olduğunu elan etdi.

Lakin elə buradaca çox vacib bir məqamın üzərindən keçilir. Əvvəla, N.Nərimanov da bolşevik olaraq hesab edirdi ki, Sovet hökuməti, şübhəsiz ki, hər şeyi, o cümlədən ərazi mübahisələrinin həllində Rusiya və Azərbaycanı müttəfiq etməlidir [5, 458]. Eyni zamanda nəzərə alınmalıdır ki, sözü gedən məsələ haqda qərar bu bəyanatdan bir gün əvvəl partiyanın Zaqafqaziya bürosunun toplantısında N.Nərimanov və azlıq təşkil edən tərəfdarlarının ciddi etirazlarına baxmayaraq səs çoxluğu ilə qəbul edilmişdi.

Lakin sonradan N.Nərimanovun ciddi cəhdləri və Türkiyə hökumətinin məsələ ilə bağlı Moskva ilə danışıqları nəticəsində bu məsələ dayandırılmış və ərazi itkilərimiz əvvəlki variantlarla müqayisədə xeyli azalmışdı.

Çox keçmədən Sovet Rusiyası, Türkiyə və Cənubi Qafqaz respublikaları arasında saziş bağlamaq məsələsi real həyata keçdi. Moskva Rusiya-Türkiyə danışıqları ərəfəsində Türkiyə nümayəndə heyəti Bakıya gəldi. İki ölkə siyasətçiləri arasındakı təmasların Bakı mərhələsi və N.Nərimanovun iştirakı ilə aparılan danışıqların məzmunu Sovet tərəfinin bu danışıqlara verdiyi önəmin sübutudur. 1921-ci il yanvarın 29-da N.Nərimanov, Ə.Qarayev, D.Bünyatzadə, B.Şahtaxtinski və başqaları, həmçinin Zaqafqaziya liderləri S.Orconikidze, S.Eliava Türkiyə nümayəndə heyəti ilə görüşmüşdülər. Türkiyə nümayəndə heyəti fevralın 6-dək Bakıda qalmışdı [24, 5-6].

1921-ci ilin fevral-mart aylarında Moskvada Sovet-Türkiyə danışıqları keçirildi. Bu danışıqlarda mərkəzi yerlərdən biri Rusiya və Türkiyə arasındakı bu iki "suveren" dövlət arasında sərhədlərin qurulmasına rəsmi razılıq şərtilə Azərbaycanla Ermənistan arasında sərhədlərin müəyyən edilməsi məsələsi idi. Eyni zamanda bu respublikaların mübahisəli əraziləri məsələsi danışıqlarda əsas məsələlərdən biri olmuşdu.

Nəhayət, 1921-ci il martın 16-da Moskvada Sovet Rusiyası ilə Türkiyə arasında müqavilə imzalanır və ona əsasən iki dövlət arasında sərhədlər qurulur. Danışıqlar zamanı siyasi komissiyanın ilk iclasının ən vacib məsələsi əs-

lində Azərbaycan SSR-in sərhədləri məsələsi olan Naxçıvan məsələsi idi. Burada müzakirə dərhal Türkiyə heyətinin təyin etdiyi istiqamətdə getdi. Rusiya tərəfi ümumilikdə Naxçıvanın Azərbaycana məxsus olması fikri ilə asanlıqla razılaşdı və bir qədər dəyişiklik etdi. İndi Azərbaycanın himayəsində olan Naxçıvanın statusu sual kimi səsləndi. Naxçıvan Azərbaycan Respublikasının ayrılmaz hissəsi elan edildi [9, 309].

Moskva konfransının materiallarını diqqətlə öyrənənlər belə bir təəssürat əldə edə bilirlər ki, Dağlıq Qarabağ mövzusu müzakirə iştirakçıları tərəfindən rədd edilmişdi. Ancaq bu belə deyil. Bu mövzu konfrans boyu mövcud idi. Rusiya tərəfi, göründüyü kimi, Naxçıvan məsələsində Türkiyəyə güzəştə gedərək, güman edirdi ki, Dağlıq Qarabağ məsələsində Ermənistanın xeyrinə uyğunlaşma şansı var.

1921-ci il iyunun 27-də Azərbaycan Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsinin Siyasi Büro və Təşkilat Bürosunun iclasında erməni kommunisti A.Bekzadyanın Dağlıq Qarabağ problemi Dağlıq Qarabağın iki yerə (erməni və müsəlman hissələrinə) bölünməsi təklifi müzakirə edildi. O dövrdə Tiflisdə olan M.Hüseynov N.Nərimanovun təkliflərini S.Kirovun başçılıq etdiyi Zaqafqaziya respublikalarının ərazi demarkasiyası ilə məşğul olan komissiyaya təhvil verildi. N.Nərimanovun Dağlıq Qarabağın öz müqəddəratını təyin etmə ehtimalı haqqında söylədiyi sözlər, bu sözləri separatçı təfsirlərinin həddən artıq canfəşan tərəfdarları tərəfindən veriləndən daha fərqli bir mənə verməyə cəhdlər göstərildi.

N.Nərimanovun "Baksovet"-in 1 dekabr 1920-ci il tarixli iclasında Dağlıq Qarabağın taleyi ilə bağlı verdiyi bəyanatın mətninin əsassız olaraq şərh edilməsindən narahatlığı əbəs deyildi. O bildirirdi ki, Ermənistanda kommunistlər hakimiyyətə gəldikdən sonra onların nümayəndəsi kimi - A.Mravyanın Dağlıq Qarabağda səlahiyyətli nümayəndə təyin edilməsi [8, 139], buna bənzər digər addımlar Ermənistan tərəfindən Azərbaycanın suveren hüquqlarının kobud şəkildə pozulması idi.

Etiraf etmək lazımdır ki, N.Nərimanovun 1920-ci il dekabr bəyannaməsi erməni tərəfinin hərəkətləri üçün müəyyən bir əsas olmuşdur. Lakin N.Nərimanovun bəyannaməsini dövlətlərarası münasibətləri tənzimləyən rəsmi sənəd kimi qəbul etmək olmaz. Mravyanın Ermənistan hökumətindən Azərbaycan SSR-in tabeliyində olan Dağlıq Qarabağ bölgəsinə bir məmur təyin edilməsi qonşu dövlətin açıq təxribatçı siyasətinin növbəti addımı idi.

Ermənistan Sovet Rusiyası ilə Türkiyə arasında Moskva Müqaviləsi imzalandıqdan bir neçə ay sonra özü üçün Rusiyanın dəstəyini təmin edərək yenidən Dağlıq Qarabağın taleyi məsələsinə qayıtdı. 1921-ci ilin iyununda, Azərbaycanla məsələnin heç bir razılaşdırılma olmadan Ermənistan hökuməti Dağlıq Qarabağın Ermənistana birləşdirilməsi barədə qərar qəbul etdi [6].

Bu qərar təsadüfi deyildi. Moskvadan Ermənistan və Azərbaycan rəhbərlərinə artıq iyun ayında Qafqaz Bürosunun plenar iclasının keçiriləcəyi və burada Dağlıq Qarabağın ərazi mənsubiyyəti məsələsinin müzakirə ediləcəyi haqqında məlumat vermişdi. Bu məsələ ilə bağlı qərarın əlverişsiz nəticəsini əvvəl-

cədən duyan N.Nərimanov Ermənistan tərəfinin söylərini əngəlləmək üçün bəzi qabaqlayıcı addımlar da atmışdı [7, 220].

Baş verən hadisələr, görünür, Azərbaycan üçün əlverişsiz bir sona çatdı. Nəhayət, 1921-ci il iyulun 4-də RK(b)P MK-nın Qafqaz Bürosunun plenumunda Dağlıq Qarabağ məsələsi müzakirəyə çıxarıldı və aşağıdakı təklif səsverməyə qoyuldu: "Dağlıq Qarabağı Ermənistan SSR-in tərkibinə daxil etmək, yalnız Dağlıq Qarabağda plebissit keçirmək." Qafqaz Bürosunun 8 üzvü səsvermədə iştirak etdi.

S.Orconikidze, S.Kirov, A.Myasnikov, Y.Fiqatner Dağlıq Qarabağın Ermənistana verilməsinə səs verdilər. Səsvermədə yalnız N.Nərimanov və Gürcüstan İnkilab Komitəsinin o vaxtkı sədri F.Maxaradze Dağlıq Qarabağın Azərbaycan SSR-in tərkibində qalmasına səs verdilər. Bir sözlə, N.Nərimanov azlıqda qaldı və belə görünürdü ki, Dağlıq Qarabağ məsələsi Ermənistanın xeyrinə həll edilmişdir.

Bu qərara səbəb nə idi? Bu cür qərarın qəbul edilməsinə subyektiv faktorların təsiri daha çox idi. Amma Dağlıq Qarabağın Ermənistana verilməsinin lehinə səsvermənin iştirakçılarının "yuxarının" göstərişləri ilə hərəkət etdiyi qabaqcadan məlum idi [7, 229].

Lakin 1921-ci il iyulun 4-də N.Nərimanovun təklifi ilə Plenumun gündəliyinə daha bir bənd əlavə edildi. Söhbət Dağlıq Qarabağ məsələsinin müzakirəsinin RK(b)P Mərkəzi Komitəsinə verilməsindən gedirdi. Bu təklifin yekdilliklə qəbul olunması xarakterikdir. Artıq iyulun 4-də plenum iştirakçıları ilə Stalin arasında fikir mübadiləsi baş tutdu, nəticədə büronun 4 iyun tarixli qərarına iyulun 5-də yenidən baxıldı və nəticədə Azərbaycan tərəfinin maraqlarına uyğun, ədalətli qərar yekdilliklə qəbul edildi.

Ədalət naminə deyilməlidir ki, qərarın yeni variantının qəbulunda N.Nərimanovun gətirdiyi ciddi arqumentlərlə razılaşan S.Kirovun bir gün əvvəlki mövqeyini dəyişməsi də az rol oynamadı.

Yekun. Sözsüz ki, bir məqalədə Dağlıq Qarabağ məsələsinin bu cür mürəkkəb və ziddiyətlərlə zəngin həlli prosesinin bütün gedişini ətraflı təhlil etmək mümkün deyil. Lakin bir məsələ heç vaxt və heç bir halda danılmazdır ki, həmin şəraitdə, Dağlıq Qarabağın "beynəlmiləli" bolşeviklərin mövqesizliyi ucbatından az qala Ermənistana "bağışlanması"nın baş tutmamasında məhz N.Nərimanovun böyük xidmətləri olmuşdur.

Həmin hadisələrdən bir əsr keçməsinə baxmayaraq N.Nərimanovun bu xidməti tarixdə qalacaq və hər bir azərbaycanlı tərəfindən həmişə iftixarla yad ediləcək. Bu gün Dağlıq Qarabağ ətrafında çox mürəkkəb şəraitin yaranması, 30 ildən artıq Qarabağ müharibəsinin davam etməsi, bunun bütün çətinliklərinə baxmayaraq Dağlıq Qarabağ beynəlxalq qanunlara və hüquqa əsasən Azərbaycan Respublikasının ərazisidir. Yaşadığımız hər bir gün bizi torpaqlarımızın erməni işğalından azad edilməsinə daha da yaxınlaşdırır.

ƏDƏBİYYAT

1. Kəçərli T.K. Qarabağ: Qarabağ tarixinin saxtalaşdırılması əleyhinə. Bakı: Elm, 2002, 472 s.
2. Nəriman Nərimanovun 150 illik yubileyinin qeyd edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin sərəncamı. 14 fevral 2020-ci il // Azərbaycan. 2020, 15 fevral, s.1.
3. Имранлы К. Создание Армянского государства на Кавказе. Истоки и последствия. М.: Ладомир, 2005, 256 с.
4. К истории образования Нагорно-Карабахской Автономной Области Азербайджанской ССР. 1918-1925 гг. Документы и материалы / Баку: Азернешр, 1989, 334 с.
5. Жуков Ю.Н. Первое поражение Сталина в 1917-1922 годы от Российской империи - к СССР / Ю.Н. Жуков. М.: Аква-Терм, 2011, 672 с.
6. Коммунист. 1921, 12 июня, с.1.
7. Гасанлы Дж.П. История дипломатии Азербайджанской Республики: в 3 т. т. II: Внешняя политика Азербайджана в годы советской власти (1920 - 1939 гг.). М.: Наука, 2013, 720 с.
8. Гулиев Дж.Б. К истории образования второй республики Азербайджан. Баку: Элм, 1997, 163 с.
9. Мустафазаде Р.С. Две республики. Азербайджано-российские отношения в 1918-1922 гг.. М.: МИК, 2006, 356 с.
10. Нифталиев, И.В. Азербайджанская ССР в экспансионистских планах армян. Баку: Техсил, 2010, 289 с.
11. Представлен в пользование электронный проект Президентской библиотеки «Нариман Нариманов»: [Elektron resurs] / URL: http://www.preslib.az/ru/news_EKvyX.php

НАРИМАН НАРИМАНОВ И НАГОРНО-КАРАБАХСКАЯ ПРОБЛЕМА

С.Ф.БАХШАЛИЕВ

РЕЗЮМЕ

В статье указывается, что в этом году планируется проведение 150 летие Наримана Нариманова. Заслуги Наримана Нариманова многосторонно и очень велика. Одна из таких его заслуг была борьба за сохранение территориальной целостности Азербайджана. Именно благодаря стараниям Наримана Нариманова в 1920 году удалось предотвратить попытки Москвы передачи Нагорного Карабаха Армении. Азербайджанский народ всегда будет помнить и почитать все заслуги Наримана Нариманова. Его борьба в той сложной политической обстановке обеспечили принадлежность Нагорного Карабаха Азербайджану.

Ключевые слова: Н.Нариманов, Карабах, Россия, история, совет

NARIMAN NARIMANOV AND THE NAGORNO-KARABAKH PROBLEM

S.F.BAKSHALIYEV

SUMMARY

The article indicates that this year it is planned to hold the 150 th anniversary of Nariman Narimanov. The merits of Nariman Narimanov are many-sided and very great. One of his merits was the struggle to preserve the territorial integrity of Azerbaijan. It was thanks to the efforts of Nariman Narimanov in 1920. Moscow's attempts to transfer Nagorno-Karabakh to Armenia were prevented. The people of Azerbaijan will always remember and honor all the merits of Nariman Narimanov. His struggle in that difficult political situation ensured that Nagorno-Karabakh belonged to Azerbaijan.

Keywords: N.Narimanov, Karabakh, Russia, history, council

UOT 94” 19/...”

**TURQUT ÖZALIN PREZİDENTLİYİ DÖVRÜNDƏ
ABŞ-TÜRKİYƏ MÜNASİBƏTLƏRİ: KÖRFƏZ MÜHARİBƏSİ**

A.Z.ABBASOVA-QULİYEVA
Bakı Dövlət Universiteti
aytanabbasova-quliyeva@bsu.edu.az

Amerika Birləşmiş Ştatlarının maraq dairəsinə daxil olan regionlarla və bu regionlarda açar rolunu oynayan dövlətlərlə münasibəti beynəlxalq münasibətlər tarixinin araşdırılması baxımından daim önəmli mövzulardan sayılmışdır. Bu baxımdan dünyanın ən qaynar nöqtələrindən sayılan Yaxın Şərq regionunda yerləşən və geosiyasi cəhətdən regionun ən vacib dövlətlərindən hesab olunan Türkiyə Cümhuriyyətinin ABŞ-la münasibətlərinin tədqiq edilməsi olduqca böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Məqalədə Türkiyə Cümhuriyyətinin Körfəz müharibəsi illərində prezidenti olmuş, ABŞ-la hərbi-siyasi baxımdan yaxın münasibətlər qurmuş Turqut Özal dövrü araşdırılmışdır.

Yekunda Körfəz müharibəsindən sonra baş vermiş hadisələrin və XX əsrin 90-cı illərində ABŞ-ın təşəbbüsü ilə Türkiyə Cümhuriyyəti tərəfindən həyata keçirilən tədbirlərin sonrakı dövrlərdə doğurduğu mənfi nəticələri işıqlandırılmışdır.

Açar sözlər: Turqut Özal, Amerika Birləşmiş Ştatları, Türkiyə Cümhuriyyəti, Körfəz müharibəsi, “Tək adam siyasəti”

Türkiyə Cümhuriyyəti (TC) ilə Amerika Birləşmiş Ştatları (ABŞ) arasında hərbi-siyasi sahələrdə qarşılıqlı münasibətlərin tarixi çox əvvəllərə dayansa da, iki dövlət arasındakı strateji əməkdaşlıq məhz Soyuq müharibə illərinə təsadüf edir. Koreya müharibəsində ABŞ-ın yanında yer alan və savaşıyan Türkiyə bu addımı ilə Şimali Atlantika təşkilatına (NATO) üzv olur. Bununla yanaşı, XX əsrin 40-90-cı illərində Birləşmiş Ştatların SSRİ-yə qarşı həyata keçirdiyi çəkindirmə siyasətinin əsas aktoru sayılan Türkiyə, Yaxın Şərq regionunda Sovet təhlükəsinin yayılmasının qarşısını alan önəmli geostrateji müttəfiqə çevrilir.

Lakin Sovet Rusiyasının zəifləməsi və bu dövlətin ABŞ üçün əvvəlki kimi təhlükə kəsb etməməsi, 50 ildən çox davam edən Soyuq müharibənin başa çatması, Qərbi dünyasında əsaslı dəyişikliklərin baş verməsi və ABŞ-ın dünyanın əsas fəvqəlgücünə çevrilməsi yolunda addımlaması Türkiyəni bu ölkənin nəzərində bir qədər zəiflədir.

Dünyada bu cür təlatümlərin tüğyan etdiyi dövrdə Türkiyə Cümhuriyyətinin prezidenti 1983-1989-cu illərdə 19-cu TC hökumətinin Baş naziri olmuş, Ana Vətən Partiyasının (ANAP) lideri Turqut Özal idi. Məhz T.Özalın Amerikapərəst siyasəti, hökuməti nəzərə almadan verdiyi qərarları, “telefon diplomatiyası”, Körfəz müharibəsindəki fəal iştirakı ilə TC-ni “qarıxmama siyasəti”ndən “fəal xarici siyasət”ə yönəltməsi, müharibədən sonra kürd probleminin alovlanmasında, PKK terror təşkilatının daha da təşkilatmasında xüsusi rol oynamışdır.

“Telefon diplomatiyası” və ya “Tək adam siyasəti”. 1990-1991-ci illəri əhatə edən Körfəz böhranı və müharibəsi beynəlxalq münasibətlər sisteminə və Yaxın Şərq regionunda əsaslı dəyişikliklərə səbəb olmuşdur. Bu hadisəni ABŞ və TC-nin həm ayrı-ayrılıqda xarici siyasətlərində, həm də qarşılıqlı münasibətlərində dönüş nöqtəsi də hesab etmək olar.

Sovet Rusiyasının zəifləməsindən istifadə edən Birləşmiş Ştatlar İraqın 1990-cı ilin avqustunda təzminat bəhanəsi ilə Küveyti işğal etməsini dünyanın əsas geostrateji regionlarından birində - Yaxın Şərqdə qayda və təəhhüdləri maraqlarına uyğun olaraq nizamlamaq üçün fürsət bildi. İraqı məğlub etmək üçün ona əlbəttə ki, yenidən Türkiyənin dəstəyi lazım oldu.

Həm ABŞ, həm də türk analitikləri hər zaman Türkiyənin strateji əhəmiyyətindən bəhs edərkən onun yerləşdiyi ərazini əsas götürmüş, TC-nin Balkan, Şərqi Aralıq dənizi, Qafqaz və Körfəz bölgələrinin mərkəzində olmasına diqqət çəkmişlər [6, 84].

Ümumiyyətlə, Soyuq müharibədən sonra Türkiyə ABŞ-a nə üçün gərəkli dövlət idi?

1. “Axis od Evil” (“Şər oxu”) dövlətləri siyahısına daxil edilmiş İraq, İran və Suriya ilə sərhədi olan yeganə dövlət olduğu üçün;
2. Rusiya və İran kimi ölkələrə alternativ olaraq Asiyanın enerji qaynaqlarını dünya bazarına çıxaran körpü olduğu üçün;
3. Əhalisinin mütləq əksəriyyətinin müsəlman olmasına rəğmən sekulyar, demokratik və NATO-ya üzv strateji əhəmiyyətli dövlət olduğu üçün [4, 60].

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, ABŞ Türkiyəni Körfəz müharibəsinə daxil olmağa təşviq etmək üçün toxuculuq qvotalarını 50%-dək artırmışdı. [4, 62] Bu ABŞ tarixində ilk dəfə tətbiq edildiyi üçün Amerikan toxuculuq lobbisinin narazılığına səbəb olmuşdu. Lakin ticarətdə edilən bu güzəşt Türkiyənin İraq kimi ticarət mənbəyinin və neft boru kəmərinin itirilməsi ilə, habelə müharibədən sonrakı qeyri-stabillikdən aldığı iqtisadi zərbələrlə müqayisə edilə bilməzdi.

Türkiyə hökuməti Körfəz müharibəsində ABŞ-ın Ərəb dünyası ilə bağlı strateji maraqlarına qarışmamış və uzaqdan müşahidə etmişdir. Məsələn, 1980-1988-ci illəri əhatə edən İran-İraq müharibəsində neytral mövqe tutmuş və ərəb ölkələrinə münasibətdə ticarət və İslam dəyərlərini özündə cəmləyən vahid siyasət yürütmüşdür. Lakin bu siyasət İranın məhz sözügedən müharibədən sonra TC-yə qarşı münasibətinin mənfəi aspektdə dəyişməsi, Küveytin işğalı və Suriya hökumətinin PKK terror təşkilatını dəstəkləməsindən sonra dəyişmişdi [8, 203].

sibətlər 1948-ci il Marşal planı ilə başlamış və Türkiyə həmişə özünü “sadiq dost” kimi aparmışdır. 1950-1953-cü illərdə Türk əsgərinin Koreyadakı qəhrəmanlıqları yaddan çıxmış, 1964-cü ildə Conson məktubu və 1974-cü il Şimali Kipr Azadlıq Hərəkətindən sonra ölkəmizə qarşı embarqo tətbiq edilmişdir; buna baxmayaraq, ABŞ-ın ölkəmizə qarşı bu siyasəti tez unudulmuş və hər şeyə rəğmən ikitərəfli münasibətlər qorunub saxlanmışdır”. Dəmiralp Birləşmiş Ştatlarla əlaqələrin saxlanmalı olduğunu, lakin bunun ancaq “telefon diplomatiyası”ndan ibarət olmamalı olduğunu çıxışında israrla vurğulamışdır [12, 193].

Onu da qeyd edək ki, Conson məktubları məhz TC-nin Kipr siyasəti ilə bağlı olaraq tərtib edilmiş və burada qeyd olunmuşdur ki, Türkiyə Kipri işğal edəcəyi təqdirdə NATO TC-dən imtina edə bilər [1, 298]. Bu məktub, habelə ABŞ-ın TC əleyhinə hazırladığı, 1975-1978-ci illəri əhatə edən, yalnız 1979-cu il İran inqilabından və SSRİ-nin Əfqanıstanı işğal etməsindən sonra Vaşinqtonun yenidən Türkiyəyə ehtiyac duyması səbəbi ilə qüvvədən düşən embarqo siyasəti ABŞ-Türkiyə münasibətlərində əsas böhranlardan birincisi olmuşdur.

Dəmiralın çıxışında qeyd olunmuş “telefon diplomatiyası” termini həqiqətən də Körfəz müharibəsində istifadə olunmuş və ümumiyyətlə T.Özalın xarici siyasətinin əsasını təşkil edən faktorlardan birinə çevrilmişdir. Məhz buna görə bəzi mənbələrdə TC-nin Körfəz müharibəsi ilə bağlı siyasəti “tək adam siyasəti” və ya “Qərbyönümlü xarici siyasət” kimi qiymətləndirilmişdir [3, 759].

Körfəz müharibəsi dövründə TC-ABŞ münasibətləri. Türkiyə hökumətini Körfəz müharibəsi ilə bağlı əsas üç məsələ maraqlandırır:

1. TC koalisiya qüvvələrinə qoşulmaq üçün hərbi qüvvələrini Körfəzə göndərəcəkmimi?
2. İraq-Türkiyə sərhədində İraq əleyhinə ikinci cəbhəni açacaqmimi?
3. Koalisiya qüvvələrinə (xüsusilə də ABŞ-a) Şimali İraqı hədəfləmək üçün İncirlik bazasından istifadə etməyə icazə verəcəkmimi?

Prezident T.Özala qalsa, o bu sualların hamısına müsbət cavab verərdi. Lakin bu dövrdə TC Konstitusiyasına görə prezidentin qanunvericilik səlahiyyətləri məhdud idi. Habelə TBMM-də Süleyman Dəmirəlin rəhbərlik etdiyi Doğru Yol Partiyası (DYP), Ərdal İnönünün başçılıq etdiyi Sosial demokrat Halkçı Partiya (SHP) və ən əsas keçmiş Xarici işlər naziri və ANAP-ın nümayəndəsi Məsut Yılmazın müxalif tutumu T.Özalı çətin vəziyyətə salmışdı. Bununla belə, T.Özal 1990-cı ilin sentyabrında yenidən təşkil edilmiş Parlamentdə ANAP-ın üstünlüyündən və Baş nazir Yıldırım Akbulutun zəifliyindən istifadə edərək Konstitusiyanın 92-ci maddəsinə qismən dəyişiklik edilməsinə nail olmuşdu. Beləliklə, İraqa qarşı müharibə elan edilməsi şərti istisna olmaqla, Türk Silahlı Qüvvələrinin (TSQ) ölkə xaricinə çıxması və xarici ölkə qüvvələrinin TC torpaqlarına gəlməsi hüquqları hökumətə həvalə olunmuşdur [5, 220-221].

Əlbəttə ki, Türkiyənin Körfəz müharibəsində iştirakı təkə prezidentin ABŞ-a pərəstişi ilə əlaqədar olmamışdır.

- T.Özal ilk növbədə TC-nin strateji əhəmiyyətini Qərb dövlətlərinin (xüsusilə də ABŞ-ın) gözündə yenidən bərpa etmək istəyirdi. O sübut etməyə çalışırdı ki, SSRİ təhlükəsi olmasa belə Türkiyə öz geosiyasi əhəmiyyətini hər zaman qorumuşdur.
- TC İslam radikalizminə qarşı çıxmaqla bu radikalizmin regionda əsas sponsoru olan İrana qarşı mübarizə etmiş olurdu və bununla da ABŞ-ın gözündə önəmli fiqura çevrilə bilərdi.
- Səddam Hüseyinin məğlub edilməsinə yardım edilməsi Qərb dövlətlərini Türkiyəni Avropa Birliyinə qəbul etməyə sövq edə bilərdi.
- T.Özal düşünürdü ki, ABŞ Səddam rejimini devirəcək və İraqda hakimiyyətə gələn yeni hökumət daha demokratik yönümlü olacaq. Bu isə öz növbəsində PKK hücumlarının qarşısını ala bilərdi. Onu da qeyd edək ki, Küveytin azad edilməsindən sonra TC prezidenti bununla bağlı C.U.H. Buşa təklifini etmiş, lakin sonuncu bu fikri qəbul etməmişdi [5, 223].

T.Özal ümid edirdi ki, müharibə bitdikdən sonra Körfəz ölkələri və Türkiyə hərbi-iqtisadi sahədə əməkdaşlıq edərək regionu özününküləşdirə bilərlər. Lakin region ölkələri bölünmüş və zəif vəziyyətdə olduqlarından Yaxın Şərqdə üstünlüyü ABŞ öz üzərinə götürmüş, hətta TC-ni də burada gedən proseslərdən uzaq tutmuşdu. Ümumiyyətlə, Körfəz müharibəsi bir çox aspektdən Türkiyənin ümidlərini doğrultmamışdır və onun mənfi təsirlərini məqalənin sonunda ümumiləşdirəcəyik.

T.Özalın Körfəz müharibəsi siyasətini müxalifət qədər bəyənməyən, hökumət daxilindəki qüvvələr də var idi. Sözügedən dövrdə TC-nin Xarici işlər naziri Əli Bozərin (11.10.1990), müdafiə naziri Safa Girayın (18.10.1990) və Baş Qərargah rəisi Nəciş Torumtayın (03.12.1990) istefaya getməsi bunun parlaq nümunəsi idi [7, 257]. Torumtay sonralar “Değişen Stratejilerin Odağında Türkiye” adlı əsərində T.Özalın siyasətinə və Körfəz müharibəsinə müxalif mövqedə dayanmasının səbəblərini bu cür açıqlamışdır: “...Türkiyənin Şimali İraqa qarşı hərbi müdaxilə təşkil etməsi üçün hədəfi və cəbhə açması üçün ölkəmizin siyasi, habelə qonşu dövlətlə müharibəni vacib edəcək səbəbi olmalı idi. Bu məsələdə həm Atatürkün, həm də bəzi demokratik dövlətlərin də qeyd etdiyi kimi, “...Millətlər üçün həyati dərəcədə önəmi olmadıqca, müharibə cinayətdir. Çünki nəzərə almaq lazımdır ki, əsas hədəfə çatmaq üçün insanlar ölür və təbii sərvətləri əsirgəmədən xərclənir...” [10, 49].

Torumtayın hələ müharibənin ilk dövründə T.Özala Şimali İraqı (Kərkük və Mosul bölgələrinə) zəbt etmək istəyinin kürd problemini alovlandıracağını, Trakyada və Şərqi Anadoludakı hərbi qüvvələrin Şimali İraqa göndərilməsinin Kiprin müdafiəsini zəiflədəcəyini bildirməsi, sonuncunun isə bu fikirlərə məhəl qoymaması onun istefaya getməsinin əsas səbəbi olmuşdur [5, 108-118].

Beləliklə, bütün narazılıqlara, ölkə daxilindəki müxalif fikirlərə rəğmən, T.Özal Türkiyənin feilən olmasa belə, Körfəz müharibəsində ABŞ-ın yanında yer almasına nail oldu. Onun təşəbbüsü ilə TC ilk öncə BMT Təhlükəsizlik

Şurasının (TŞ) 1990-cı il avqustun 6-da qəbul etdiyi və İraqa qarşı embarqonun tətbiq edildiyi 661 sayılı qətnaməsini dəstəklədi; daha sonra avqustun 8-də Kərkük-Yumurtalıq neft boru kəmərinə bağladı [2, 115].

Onu da qeyd edək ki, hələ BMT TŞ qətnamə qəbul etməmişdən 1 gün öncə İraq baş nazirinin birinci müavini Taha Yasin Ramazan Ankaraya səfər etmiş və T.Özala S.Hüseynin iki istəyini çatdırmışdı:

1. Türkiyə sözügedən böhranda bitərəflik siyasətini qorusun.
2. BMT TŞ-nin qəbul edəcəyi iqtisadi embarqo qətnaməsinə uymasın və Kərkük-Yumurtalıq boru xəttini bağlamasın [11, 31].

Lakin Özal bu xahişi yerinə yetirmədi və daha da irəli gedərək ABŞ-ın digər istəklərinin reallaşdırılmasına nail olmağa çalışdı. Belə ki, Birləşmiş Ştatlar müharibə zamanı Türkiyədən:

1. TC-də yerləşən NATO hərbi-hava bazalarının İraqa qarşı hava hücumları zamanı istifadə edilməsini;
2. Səddam Hüseynin Küveyt cəbhəsində əsgər sayını azaltması üçün TC-nin İraqın Şimalına əsgər göndərməsini;
3. Səudiyyə Ərəbistanı Krallığında yerləşdirilən müttəfiq qoşunlarına yardım məqsədi ilə TC-nin buraya hərbi qüvvə göndərməsini istəmişdi [7, 255].

Beləliklə, TBMM 1990-cı ilin sentyabrında ölkə xaricinə əsgər göndərilməsi və əcnəbi əsgərlərin ölkə ərazisində yerləşdirilməsi ilə bağlı qanunun qəbulundan sonra, 1991-ci ilin yanvarında NATO bazalarının müharibədə koalisiya qüvvələri tərəfindən istifadə olunması ilə bağlı qərar qəbul etmişdi [9, 543-544]. Bu qərar nəticəsində İncirlik hava bazası 1958-ci ildən bəri ilk dəfə qeyri-NATO əməliyyatlarında istifadə olunmağa başlamışdı. Bununla belə TSQ-nin kəskin etirazı sayəsində T.Özal ABŞ-ın üçüncü istəyini reallaşdırma bilməmişdi.

Körfəz müharibəsi zamanı Türkiyə tərəfindən ABŞ-ın xeyrinə həyata keçirilmiş ən önəmli addım İncirlik hava bazasının koalisiya qüvvələrinin ixtiyarına verilməsi idi. Amma 180 min Türk əsgərinin İraqın Şimalında yerləşdirilməsi və burada bir növ İraq əleyhinə ikinci cəbhənin açılması və nəticədə S.Hüseynin ordusunun 8 tümənini Şimal sərhədlərinin qorunması üçün Küveytdən geri çəkməsi müttəfiq qoşunların quruda İraqa qalib gəlməsinin ən önəmli səbəbi olmuşdur.

T.Özal hökuməti ABŞ-a kömək etməyin müqabilində əsas məsələ olaraq, İraqın ərazi bütövlüyünün qorunmasını və kürd dövlətinin yaradılmamasını ABŞ-ın qarşısına şərt olaraq qoymuşdu. O hələ müharibə ərəfəsində bildirmişdi ki, “...Biz İraqın ərazi bütövlüyünün qorunmasından yanayıq. Bu bizim [Körfəz müharibəsi] siyasətimizin təməl ruhudur. Bizim istəmədiyimiz bir vəziyyət yaradılmamalı, bir kürd dövləti qurulmamalıdır” [3, 775]. Əlbəttə ki, T.Özalin bu təvəqqəsi də ABŞ tərəfindən nəzərə alınmamış və Körfəz müharibəsi nəticəsində hələ uzun illər Türkiyəyə problem yaradacaq məsələlərin təməli qoyulmuşdur.

Yekun. Belə demək olarsa, Körfəz müharibəsinin həm havada, həm də quruda ABŞ-ın xeyrinə yekunlaşmasında, bunun nəticəsində dünyanın siyasi

mənzərəsinin ABŞ-ın xeyrinə dəyişməsində Türkiyənin payı çox böyük olmuş, o, bu proseslərdə bir növ açar rolunu oynamışdır. Lakin TC sözügedən müharibədən sonra heç də gözlədiyi kimi töfhələr əldə edə bilməmişdi. Əksinə müharibənin itkiləri töhfələrindən qat-qat çox olmuşdur. İraqın müharibədən öncə ticarətdə Türkiyənin AFR-dən sonrakı ikinci ortağı olmasını nəzərə alsaq, TC iqtisadiyyatının nə dərəcədə itkiyə məruz qalmasını təsəvvür etmək çətin deyil. Buna müharibədən sonra alovlanan kürd problemini də əlavə etsək, siyasi mənzərənin də Türkiyənin əleyhinə dəyişdiyini görmüş olarıq.

Beləliklə, T.Özal hökuməti Körfəz müharibəsindən sonra aşağıda qeyd olunmuş mənfi nəticələrlə üzləşmişdir:

- Cənub Şərqi Anadolu-Şimali İraq arasında ticarət çökmüşdü. Cənub Şərqi Anadolunun iqtisadiyyatının çökməsi, iş yerlərinin bağlanması və işsizlik Qərbə doğru köçü artırmış, habelə terroru gücləndirmişdi.
- Kərkük-Yumurtalık neft boru kəmərinin bağlanması neftin idxalındakı problemləri artırmışdı.
- Küveytin işğalından əvvəl neftin qiymətinin 1 bareli 16 ABŞ dolları olmuş, 1990-cu ilin oktyabrında isə bu rəqəm 37.4 ABŞ dollarına qalxmışdı. Bu müddətdə isə Türkiyənin neft idxalı səbəbi ilə neft fakturası böyümüşdü.
- Türkiyənin büdcə defisiti 180% artmış, inflyasiya isə 11% yüksəlmişdi.
- Şimali İraqda yaranmış qüvvə boşluğu nəticəsində TC kürd problemi ilə qarşı-qarşıya qalmışdı. Belə ki, Şimali İraq kürdlərinin S.Hüseynin zülmündən qaçaraq TC və İran sərhəddinə yerləşməsi, bu qaçqın köçünün qarşısının alınması məqsədilə Qərb dövlətləri tərəfindən “Uçuşun qadağan olunduğu zona”nın yaradılması və Türkiyə ərazisindən istifadə olunmaqla “Sükunəti təmin etmə Hərəkatı”nın həyata keçirilməsi nəticəsində İraq ərazisində kürd muxtariyyəti yaradılmışdı.
- PKK terror təşkilatının separatçı fəaliyyətini genişləndirməsi nəticəsində TC-nin onun qarşısını almaq üçün həyata keçirdiyi müdafiə xarakterli tədbirlər ölkəni Qərb dövlətlərinin tənqidlərinə məruz qoymuş, bu səbəbdən də Türkiyənin Avropa Birliyinə (AB) daxil olması bir qədər də çətinləşmişdi.

Beləliklə, Türkiyə Körfəz müharibəsinə dəstək olmaqla ABŞ-ın gözündə Soyuq müharibə illərindəki strateji etibarını geri qazanmışdı. Lakin bu müharibə həm Türkiyə, həm də Yaxın Şərq regionu üçün gələcək siyasi prosesləri müəyyən edən problemlərin başlanğıcını qoymuşdur.

ƏDƏBİYYAT

1. Abramowitz Morton. Turkey's Transformation and American Policy. New York: The Century Foundation Press, 2000, 298 p.
2. Altunışık Meliha Benli, Tür Özlem. Turkey: Challenges of continuity and change. London: Radledge Curzon, 2005, 174 p.
3. Bal İdris. 21.Yüzyılda Türk Dış Politikası. Ankara: Ankara Global Araşdırmalar Merkezi,

- 2006, 1022 s.
4. Çakmak Cenap, Dinç Cengiz, Öztürk Ahmet. Yakın Dönem Amerikan Dış Politikası: Teori ve Pratik. İstanbul: Nobel Yayın, 2011, 480 s.
 5. Hale William. Turkish Foreign Policy. 1774-2000. London: Frank Cass, 2000, 375 p.
 6. Martin Lenore G., Keridis Dimitris. The Future of Turkish Foreign Policy. Cambridge: The MIT Press, 2004, 354 p.
 7. Oran Baskın. Türk Dış Politikası. Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar. Cilt 2. İstanbul: İletişim Yayınları, 2001, 637 s.
 8. Radu Michael S. Dangerous Neighborhood: Contemporary Issues in Turkey's foreign Relations/ New Brunswick: Transaction Publishers, 2003, 240 p.
 9. Sönmezoğlu Faruk. II Dünya Savaşı'ndan Günümüze Türk Dış Politikası. İstanbul: DER Yayınları, 2006, 840 s.
 10. Torumtay Necip. Değişen Stratejilerin Odağında Türkiye. İstanbul: Doğan Yayın Holding, 1996, 147 s.
 11. Tuncer Hüner. Küreselleşme Döneminde Türk Dış Politikası. İstanbul: Kaynak Yayınları, 2016, 157 s.
 12. Yenigün M.Cüneyt. Soğuk Savaş Sonrasında TBMM ve Dış Politika. Belgeler. Yorumlar. Ankara: Nobel Basım Evi, 2004, 563 s.

ОТНОШЕНИЯ МЕЖДУ США И ТУРЦИИ ВО ВРЕМЯ ПРЕЗИДЕНТСТВА ТУРГУТА ОЗАЛА: ВОЙНА В ЗАЛИВЕ

А.З.АББАСОВА-КУЛИЕВА

РЕЗЮМЕ

Отношения Соединенных Штатов с интересующими регионами и странами, которые играют ключевую роль в этих регионах на разных этапах, всегда были одной из наиболее важных тем в изучении истории международных отношений. В этой связи большое значение имеет изучение двусторонних отношений между США и Турецкой Республикой, которая расположена на Ближнем Востоке, в одной из самых горячих точек мира и является одной из самых геополитически важных стран.

В статье рассматривается период Тургута Озала, который был президентом Турецкой Республики во время войны в Персидском заливе и установил тесные военно-политические отношения с Соединенными Штатами.

В заключение были выделены негативные последствия событий, которые произошли после войны в Персидском заливе, и результаты мер, предпринятых Турецкой Республикой по инициативе Соединенных Штатов в 90-х годах XX века.

Ключевые слова: Тургут Озал, Соединенные Штаты Америки, война в Персидском заливе, курдская проблема, «Политика Одного человека»

US-TURKISH RELATIONS DURING TURGUT OZAL'S PRESIDENCY: GULF WAR

A.Z.ABBASOVA-GULIYEVA

SUMMARY

The relationship of the United States with the regions of interest and the countries that play a key role in these regions in various stages has always been one of the most essential topics in the study of the history of international relations. In this regard, the study of bilateral relations between the U.S. and the Republic of Turkey that is located in the Middle East, one of the hottest spots of the world and which is one of the most geopolitically important countries possesses great importance.

The article examines the period of Turgut Ozal, who was the President of the Republic of Turkey during the Gulf War and established close military-political relations with the United States.

In conclusion, there have been highlighted the negative consequences of the events that took place after the Gulf War and the results of the measures, taken by the Republic of Turkey at the initiative of the United States in the 90s of the 20th century

Keywords: Turgut Ozal, The United States of America, The Republic of Turkey, Gulf War, "Politics of One Man"

ŞƏRQŞÜNASLIQ

UOT 8134

FARS DİLİNDƏKİ AZƏRBAYCAN ALINMALARININ
FONEM DƏYİŞMƏLƏRİ

Ə.B.MƏMMƏDOVA
Bakı Dövlət Universiteti
kamillik@mail.ru

Fars dilinin leksikası onun tarixi inkişafı boyunca bir çox dəyişikliklərə uğramışdır. Başqa dillərdən alınan sözlər hesabına dil leksik fondunu genişləndirmişdir. "Fars dilindəki Azərbaycan alınmalarının fonem dəyişmələri" adlı məqalədə imkan daxilində fars dilinə keçən sözlərdəki Azərbaycan dilinə məxsus fars dilində olmayan saitlərinin dəyişmə sxemi, fonemlərin fars dilində hansı sait fonemlərə dəyişməsi, adaptasiya olması araşdırılmışdır.

Açar sözlər: Azərbaycan dili, fars dili, saitlər, fonem, alınma söz, dəyişilmə

Dünya xalqları arasında tarix boyu sıx qonşuluq, ictimai-siyasi, iqtisadi, elmi-texniki, mədəniyyət səviyyəsində əlaqə və münasibətlər mövcud olmuşdur. Zaman keçdikcə bu münasibətlərin inkişaf dairəsi daha da genişlənməmişdir. Xalqlar arasında bu sahədə yaranmış əməkdaşlıq dillərin bir-birinə qarşılıqlı təsirinə və inkişafına şərait yaratmışdır. Bir dildən digər dilə alınma sözlərin keçməsi və rolu barədə dillərin lüğət tərkibinin zənginləşməsində xalqlar arasında yaranan əlaqə əsas olur. Məhz belə dövrlərdə dillər bir-birindən sözlər alırlar. "Yeni yaranan anlayışları ifadə etmək, habelə mövcud anlayışları bir-birindən fərqləndirmək məqsədilə başqa dillərdən sözlər alınır. Ümumiyyətlə, dünyada yeknəsəq tərkibli dil yoxdur və dünya xalqlarının sıx inteqrasiyası zəminində həm nəzəri, həm də praktik cəhətdən mümkün deyildir" [3, 242]. Bütün dillərdə müşahidə olunan bu proses müxtəlif sahələrdə əlaqə və münasibətlərin qurulduğu andan başlamış, çağdaş günümüzədək davam etməkdədir. Bu mülahizələri nəzərə alaraq dünyadakı dillərin heç birisini təmiz dil hesab etmək olmaz; "...dillərin yalnız lüğət tərkibində deyil, onların əsas lüğət fondunda da alınma sözlərə rast gəlmək mümkündür.[10, 25]

Fars dilindəki alınmalar.

Fars dilinin leksik fonduna alınma sözlər iki yolla keçmişdir:

I. Vasiətisiz yolla keçən alınma sözlər. Bunlar hər hansı bir dilin təsirinə məruz qalmadan sərbəst şəkildə fars dilinə daxil olan leksemlərdir. Beləki Azərbaycan və ərəb dilindən alınan sözlər fars dilinin leksikasına vasiətisiz şəkildə keçmişdir.

II. Vasiətli yolla keçən alınma sözlər. Bu qəbildən olan sözlər fars dilinə üçüncü bir dil vasitəsi ilə daxil olurlar. Daxil olan zaman artıq onun leksik, fonetik tərkibi dəyişilmiş olur. Latin, yunan, arami alınmaları dolaylı yolla ərəb dili vasitəsi ilə həmin dilin fonetik, orfoqrafik, orfoepik təsirinə məruz qaldıqdan, müərrəbləşdikdən sonra keçmişdir.

Alınma sözlər içərisində “qayıdış alınmalar” da müəyyən çəkiyə malikdir. Qayıdış alınmaların da müxtəlif növləri mövcuddur. Hər hansı bir dildə mövcud olan alınma sözlərin istər mənə və formaca, istərsə də fonetik dəyişikliyə uğraması həmin dilin inkişaf qanunlarına tabedir.

Alınma söz alan dilin sisteminə özünün fonetik, morfoloji, leksik və sintaktik ünsürlərini də keçirir. Başqa dillərdən fars dilinin leksik fonduna keçən bir qrup sözlər əsaslandırılaraq ehtiyac nəticəsində alındığı üçün onlar bu dilin inkişafına, zənginləşməsinə müsbət təsir göstərir. Fars dilinə alınmaların keçmə tarixini və mənbəyini aşağıdakı ardıcılıqla sıralamaq olar:

1. Ərəb alınmaları - VII əsr; 2. Monqol dilindən alınmalar - XIII əsr; 3. Azərbaycan (türk) alınmaları - XVI əsrdən əvvəl və sonrakı dövr; 4. Avropa mənşəli alınmalar - XX əsr.

Fars alınmaları haqqında bəzi fonetik mülahizələr. Məlumdur ki, fars dili genoloji baxımdan, yəni mənşəcə Hind-Avropa dillərinin İran qrupuna, Azərbaycan dili isə Ural-Altay dillərinin türk (oğuz) qrupuna aiddir. Fars dili morfoloji təsnifə görə insirafi (flektiv), Azərbaycan dili isə iltisqi (aqlütinativ) dillər qrupuna daxildir və tipoloji cəhətdən bir-birindən köklü surətdə fərqlənirlər. Buna baxmayaraq bu dillərin qrammatik quruluşunda, xüsusən fellər sisteminə bir-biri ilə tam eyniyyət təşkil edən parametrlərin varlığı ilə də qarşılaşırıq (məsələn, şühudi, nəqli keçmiş zamanlar). Bu dillərin qrammatik sisteminəki morfoloji mənalər eyniliyi bu xalqların uzun müddətli etnik və dil əlaqələrinin interferativ nəticəsi kimi uzah oluna bilər. Eyni zamanda qeyd etmək lazımdır ki, fars dili və Azərbaycan dillərinin fonetik sisteminə oxşar cəhətlər olsa da (bir sıra samit səslərin tələffüzündə) xeyli dərəcədə fərqli cəhətlər də mövcuddur. Bu dillər əsasən bir-birindən fərqlənən özünə məxsus fonetik sistemə, fonetik qayda-qanunlara, xüsusiyyətlərə malikdir. Belə ki, Azərbaycan dilinin fonetik sisteminə xas olan bir sıra xüsusiyyətlər fars dilində yoxdur və əksinə. Azərbaycan dilində əsas qanunlardan olan ahəng qanunu fars dilində mövcud deyildir. Yenə də bu dildə fars dilindən fərqli olaraq hecanın əvvəlində və ortasında uzun saitlər demək olar ki, işlənmir. Fars dilində isə bu pozisiyada uzun saitlər geniş və rahat şəkildə öz fonetik şəraitini qoruya bilər. Demək, fars dilinə daxil olmuş Azərbaycan sözlərinin tərkibində hər hansı bir ünsür fars dilinin fonetik sisteminə “yad olarsa”, mütləq həmin ünsür dilin fonetik qayda-qanunlarına uyğun şəkildə dəyişdirilir. Eləcə də fars və ərəb

dilindən Azərbaycan dilinə keçmiş sözlər imkan daxilində dilimizin fonetik struktur və sistemi tərəfindən cilalanır və qaydaya salınır. [5, 7, 8]

Azərbaycan və fars dili fonemləri müqayisə müstəvisində. Qeyd edək ki, Azərbaycan dilində 9 monofonq sait (a, o, u, ı, ə, ü, ö, i, e) [1,20] olduğu halda fars dilində 6 sait monofonq (a, o, u, e, ə, i), 1 diftonq (ou) fonemi vardır. Demək, Azərbaycan dilinin 3 sait fonemi: /ı/, /ü/, /ö/ fars dilində yoxdur. Odur ki, fars dilində işlənən Azərbaycan - türk alınmalarında müxtəlif fonem dəyişiklikləri əmələ gəlir. Onlardan bəziləri haqqındakı fikirlərimizi sizlə bölüşək:

I. Azərbaycan dilinin /ü/ fonemi fars dilinə keçərkən /u/ və /o/ fonemlərilə əvəzlənir.

a) Azərbaycan dilində sözün son hecasında adi kəmiyyətdə tələffüz olunan /ü/ fonemi fars dilində /u/ fonemilə əvəz olunur. Məs: /süpür/→/ sopur سپور; /tütün /→/ tutun/ توتون və s.

- süpür leksemi fars dilinə keçdikdən sonra سپور /sopur/ kimi tələffüz edilir, mənaca da bir qədər dəyişikliyə uğrayaraq, “süpürgəçi” mənasında işlədilir: [bax: 6, c.5, 4033]

[سپوری... داشت خیابان لاله زار را ... آب پاشی می کرد. [مشفق کاظمی]

/ **sopuri** ... daş xeyaban- lalezar-ra... ab paşi mikərd. /

- Bir **süpürgəçi**... Laləzar prospektini... sulayırdı.

- /tütün- / توتون /tutun/ isminin Azərbaycan dilində qısa kəmiyyətdə tələffüz olunan /ü/ fonemləri fars dilinə keçdikdən sonra bu dilin fonetik, orfoepik qaydalarına uyğun olaraq, uzun kəmiyyətdə, /tu:tu:n/ kimi tələffüz edilir. Aşağıdakı nümunəni nəzərdən keçirək:

از برگ های توتون برای تهیه سیگار و تنباکو استفاده می شود. [آل احمد]

/əz bərgəha-ye tutun bəraye təhiyyə-ye siqar o tənbaqu estefade mişəvəd./

- **Tütün** yarpaqlarından siqaret və tənbəki hazırlamaq üçün istifadə olunur.

b) Azərbaycan dilində sözün ilk və ya orta hecasında qısa tələffüz olunan /ü/ saiti /o/ ilə əvəz olunur: tufəng-tofəng, sürmə-sormə, tümən-tomən.

- sürmə - سرمه /sormə/ ismi sürtmək, sürmək mənasında olan sürtmək feilindən əmələ gəlmişdir [10, 316]. Başqa sözlə “sür” feil kökünə isim düzəldən -mə morfeminin artırılması ilə düzəlmişdir. Dahi Nizami “Yeddi gözəl” poemasında سرمه leksemini gözə çəkilən rəng mənasında işlətməmişdir.

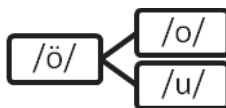
بیزند در چشم کور می دانه در خاک شور می ریزند سرمه

/dane dər xək-e şur mirizənd, **sormə** dər çeşm-e kur mibizənd./

- Toxumu şoran torpağa səpirlər, **sürməni** kor gözə üyüdüb (çəkirlər).

II. Azərbaycan dilində olan /ö/ saiti fars dilində əsasən /o/ ilə əvəz olunur. Məs.: /ördək/ →/ ordək/ اردک; / döşək/ →/doşək/ دوشک; /bölük/ →/boluk/ بلوک; bəzi hallarda isə kəmiyyətcə uzun tələffüz olunan /u/ fonemi ilə əvəz edilir:

/köç/ → /kuç/ کوچ və s. Azərbaycan dili sait foneminin fars dilinə hansı sait fonemlərə çevrilməsini aşağıdakı sxemdə vermək olar:

a) Fars dilinə Azərbaycan dilindən leksemlər daxilində keçmiş /ö/ fonemi dediyimiz kimi çox hallarda /o/ foneminə çevrilir:

- /ördək/ → /ordək/ (اردک)

اردک – پرندۀ اهلی شناگری که پرواز نمی کند، انگشتان پایش پرده دارد و منقارش بزرگ و تخت است. [فرهنگ بزرگ سسخن، ج.1، ص.323]

/ordək pərənde-ye əhli-ye şenagəri ke, pərvaz nemikonəd, ənqoştan-e payeş pərde darəd və menqarəş bozorg və təxt əst./

- **Ördək**- uçmayan, ayaq barmaqlarının arası pərdəli, yastı və düz dimdikli suda üzə bilən ev quşudur.

Fars dilinə keçmiş “döşək” sözünün isə bu dildə fakültativ yazılı və tələffüzü mövcuddur:.. دَشک // تشک

... [9،149، ندوشن اسلامی]. بگیرد می آتش و اتاق ریزد می دَشک روی نفت ...

/nəft ru-ye **döşək** mirizəd və otaq atəş migirəd./

- Neft **döşəyin** üzərinə damcılایır və otaq alışıır (yanır).

b) Bəzi məqamlarda /ö/ fonemli Azərbaycan sözləri keçdiyi dildə /u/ fonemi ilə əvəzlənir:

- /köç/ → /kuç/ کوچ kimi yazılır və o şəkildə də tələffüz edilir. Əli Əkbər Dəhxodanın 14 cildlik izahlı “Lügətnamə” sində və Həsən Ənvərinin 8 cildlik “Böyük söz lügəti”ndə bu leksemin türk (Azərbaycan türkcəsi – Ə.M.) dilindən alındığı qeyd olunur.

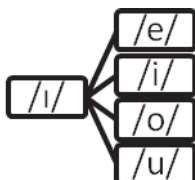
کوچ [ترکی؛ اسم مصدر] رفتن از جایی به جای دیگر به صورت جمعی و خانوادگی همراه با وسایل زندگی

به قصد اقامت. [فرهنگ بزرگ سسخن، ج.1، ص.323]

/kuç [torki, esm-e məsdər] rəftən əz cayı be caye digər be surət-e cəm`i və xanevadegi həmrəh ba vəsayel-e zendegi be qəsd-e eğamət./

- [**kuç** (köç) - türk sözü; feili isim] – ailə üzvləri və ev əşyaları ilə birlikdə bir yerdən başqa bir yerə yaşamaq məqsədilə köçmək.

III. Azərbaycan dilindən alınmış /ı/ fonemli leksemlər fars dilində /e/, /i/, /o/, /u/ fonemləri ilə tələffüz edilir:

a) Azərbaycan dilində sözün ortasında işlənən və qısa tələffüz edilən /ı/ fonemi fars dilində qısa kəmiyyətdə tələffüz edilən /e/ foneminə keçir:

- /ɪ/ → /e/ /qızıl/ → /qezel/ قزل

[این مرد ... بر مادیان قزل و زیبائی سوار بود. [قاضی]

/ in mərd... dər madyan-e qezel o zibayi səvar bud./

- Bu kişi ... gözəl və qızıl rəngli bir madyana minmişdi.

b) Bir çox hallarda isə /ɪ /→ /i/ ilə əvəz olunur və keçdiyi dildə uzun kəmiyyətdə tələffüz edilir: /dayı/ → /dai/; /qırğı/ → /qerği/ قرقى ; və s.

- /ɪ /→ /i/ → /dayı/ → /qai/ دائى // دايى

زن و مرد همگی هم را آجی و ننه و داداش و عمو و دایی صدا می کردند. [شهری]

/zən o mərd həmeği həm-ra abeci və nəne və dadaş o əmu və dayı seda mikərdənd./

/Qadın, kişi hamı bir-birinə Ağbacı (böyük bacı), nənə, dadaş (qardaş), əmi, **dayı** deyə müraciət edirdilər (çağırırdılar)./

c) Azərbaycan (türk) alınmalarının bəzilərində /ɪ/ → /o/ fonemi ilə əvəzlənir. Fars dilində yuxarıda dediyimiz kimi /o/ təbiətən qısa sait fonem olsa da vurğulu hecəda olduğundan bir qədər uzun kəmiyyətdə tələffüz edilir. “Fars dilinin qısa saitləri /ə/, /e/, /o/ vurğulu hecəda uzun kəmiyyətdə tələffüz edilir” [7,130]. /çadır/ → /çado:r/ چادر; /çarıq/ → /çaro:ğ/ چارغ və s.

- /ɪ/ → /o/ → /çadır/ → /çado:r/ چادر

تا چشم کار می کرد خیمه اندر خیمه و چادر پشت چادر. [جمال زاده]

/ta çeşm kar mikərd xəyme əndər xəyme və çador, poşt-e çador./

- Göz işlədikə xəymə, xəyməyə, **çadır**, **çadıra** söykənmişdi.

ç) Azərbaycan dilində sözün son hecasında işlənən və adi kəmiyyətdə tələffüz olunan /ɪ/ fonemi fars dilində /u/ ilə əvəz olunur: /qapı/ → /ğapu/ قاپو // قاپی / və s.

- /ɪ/ → /u/ /qapı / → /qapu/ قاپو // قاپی

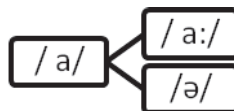
هنگام غروب، چون وقت باز گشت حیوانات از چراگاه بود، مادر بزرگم زری ننه قاپوی

حیاط را باز کرده بود. [محمد رمضانی]

/henqam- eqorub, çon vəqt-e bər gəşt-e heyvanat əz çəraqah bud, madər bozorgəm Zəri nəne qapu-ye həyət-ra baz kərde bud./

- Günəş batarkən heyvanların otlaqdan qayıtma vaxtı nənəm Zəri nənə həyətin böyük qapısını açmışdı.

IV. Azərbaycan dilindəki səslərin fiziki parametrlərinə görə fars dilində olduğu kimi döğmə sözlərimizdə uzun /a:/ fonemi yoxdur. Aparılmış eksperiment təcrübələri göstərmişdir ki, ümumi şəkildə uzun səs kimi qəbul olunan 3 sait fonemdən yalnız /a/ hər cür fonetik şəraitdə öz kəmiyyət və fonetik səciyyəsinə qoruyub, saxlaya bilər. Odur ki, dilimizdəki adi kəmiyyətlə /a/ fonemli sözlər fars dilinə keçdikdə əsasən iki variantda tələffüz edilir

a) Dilimizdə adi kəmiyyətdə tələffüz edilən /a/ uzun /a:/- ya çevrilir. Məs.: /qatıq/ → /qa:teq/ قاتق; /qater/ → /qa:ter/ قاطر...

فاتق // فاتغ – آنچه به همراه نان می خورند؛ نان خورش [فرهنگ بزرگ سخن، ج. 6، ص. 5442

/qateq - آنچه be həmrəh-e nan mixorənd; nan xoreş./

- qatoq (ikili yazılışı var) – çörəklə yeyilən nə isə; yavanlıq.

Müasir dilimizdə bu sözü süddən hazırlanan “qatıq” mənasında işlədirik. Ancaq klassik ədəbiyyatımızda [10, 346], müasir fars dilində də onun alındığı dövrdəki mənası saxlanmaqla, semantikasi bir qədər də genişlənməmişdir.

b) Dilimizdə adi kəmiyyətdə tələffüz edilən bir çox sözlər fars dilinə keçdikdə ilk hecadakı /a/ fonemi /ə/ foneminə şəvrilir. Dilimizin aparıcı və əsas ana qanunu ahəng qanunu pozulur. /a/ → /ə/. (Məlum olduğu kimi fars dilində ahəng qanunu mövcud deyildir.)

Məsələn: /atalıq/→/ətəliq/; Azərbaycan dilindən alınan sözün mənası dəyişilmiş və bir qədər genişlənməmişdir. Bu sahənin gözəl bilici və araşdırıcısı mərhum Həsən Zərinəzadə bu söz və mənaları haqqında aşağıdakı qeydi vermişdir:

اتالیق (əta:leq) // اتالیق (əta:liq) 1- atabəy, tərbiyəçi; 2- atalıq; 3- ağsaqqal Səfəvi dövrü və sonra. " [10, 114]

Əli Əkbər Dehxodanın 14 cildlik “Lügətnamə”sinin birinci cildində bu Azərbaycan alınması haqqında oxuyuruq:

[اتالیق- اسم ترکی – شوهر مادر ؛ قائم مقام پدر ؛ لالا؛ مؤدب ؛ محافظ . [لغتنامه، ج. 1، 843]

/ətəliq – esmə torki – şouhər-e madər; qa'em məğam-e pedər; lala; mo`əddəb; mohafez./

/ətəliq- türk sözü isim; – 1- ananın əri; 2 - atanın əvəzi (yerini tutan); 3 - lələ; 4- tərbiyəçi; 5- qoruyucu; mühafizə edən.

Fars dilinin ən mükəmməl ensiklopedik izahlı lügətində bu sözün dilin söz yaradıcılığında da fəal iştirakını görürük. (اتالیقی)

Bu dilin başqa bir nisbətən müasirliyi özündə əks etdirən farsca-farsca izahlı 8 cildlik dilçi, leksikoqraf alim Həsən Ənvərinin rəhbərliyi və redaktorluğu ilə 2003-cü ildə nəşr olunmuş “Fərhang-e bozorg-e soxən” (Böyük söz lügəti) adlı ensiklopedik əsərdə bu Azərbaycan türk sözünün qrafik nümunəsini həm ق (qaf), həm də غ (qeyn)-lə göstərərək, verilən mənalara əlavə ilaraq, “müşavir”, “məsləhətçi”-ni də etmişdir:

[خواجه عبد الرحيم با سيصد ريش سفيد و اتاليغ آمدند. [عالم آرای صفوی]

/xace Əbdorroxim ba sisəd rişsefid və ətəliq amədənd./

- Əbdürrəhim ağa üç yüz ağsaqqal və müşavirlə təşrif gətirdi.

- /arxalıq/→/ərxə:lo(e)q /ارخالق – arxalıq (adətən tirmə, məxmərdən olan qısa kişi üst geyimi)

مرد ها با ... ارخالق های شیر شکری و عرق چین های سفید... در رفت و آمد بودند. [میر

صادقی]

/mərdha .. ba ərxaloqha –ye şir-şəkəri və əraqçinha-ye sefid... dər rəft o aməd budənd./

- Başlarında araçqın, əyinlərində açıq şəkəri rəngli arxalıq olan kişilər, get-gəl edirdilər.

Fars dilində işlənən Azərbaycan sözlərini müəyyən etmək üçün aşağıdakı

üsullar meyar kimi göstərilir:

I. Fars dilində işlənən və öz-özlüyündə alınma söz olduğu məlum olan leksik vahidlər. Məs.: bacı, quş, yüz başı, ağ, qardaş və s.

II. Ərəb əlifbası ilə yazılmış və tərkibində qaf samiti olan sözlərin çoxu Azərbaycan-türk dilindən alınmışdır. Məs.: qaçaq, qaşiq, qiymə, qoruq, qayıq, qazan və s.

III. Fars dilində sonu aşağıdakı səslərlə bitən sözlərin əksəriyyəti Azərbaycan-türk sözləridir:

a) Sonu -aq, -ağ, -ək, -ok ilə bitən sözlər. otaq, sorağ, ələk, çabuk və s.

b) Sonu -mə//-me feildən isim düzəldən şəkilçilərlə formalaşan sözlər. Məs.: geymə//ğeyme, çəkmə//çəkme, sormə//sorme və s.

c) Sonu -uq, -oq, -iq, -uk fonem birləşmələri ilə bitən leksemlər. Məs.: goroğ, iliğ, boluk və s.

ç) Sonu -çi və -ci şəkilçisi ilə bitən sözlər. Məs.: gurçi, surçi, çayçi, arabaçi və s.

d) Sonu “lıq”, “ləq”, “loq” səs birləşmələri ilə bitən sözlər. Məs.: ətaliğ, gərleğ, başloğ və s.

e) Sonu “laq”, “lax” morfemlərilə bitən sözlər: yeylağ, gəşlağ, batlağ, utlağ və s.

ə) Sonu “maq”, “məq” şəkilçisi ilə bitən sözlər. Məs.: çəxməğ, geyməğ, çəxməğ və s.

f) Sonu “ar”, “ər” leksik şəkilçi ilə bitən sözlər. Məs.: çapar, açar, çəpər və s.

g) Sonu “er”, “or” səsləri ilə bitən sözlər. Məs.: gater, çaroğ, çador və s.

ğ) Sonu “ol”, “avol” səsləri ilə bitən sözlər. Məs.: gəravol, gərgəvol və s.

h) Sonu “daş”, “taş” səsləri ilə bitən sözlər. Məs.: dadaş, adaş, Teymurtaş və s.

x) Sonu “ğə//ğe”, “qə//qe”, “kə//ka”, “gə//ge” səsləri ilə bitən sözlər. Məs.: daruğə//daruqe, yorğə//yorqe və s.

ı) Sonu “qi”, “qu”, “ğu” səsləri ilə bitən sözlər. Məs.: gərqi, yorqu, olqu və s.

Nəticə: Nəticə olaraq, onu demək istəyirik ki, dillərin qarşılıqlı əlaqələri zəminində Azərbaycan dilindən fars dilinə, eləcə də fars dilindən Azərbaycan dilinə saysız miqdarda sözlər keçmişdir. Azərbaycan və fars dillərinin qarşılıqlı əlaqəsi mövzusu olduqca maraqlı və mühüm məsələlərdəndir. Burada verdiyimiz dəyişikliklər onların yalnız bir hissəsini əhatə edir və yazılı dilə məxsusdur. Danışiq dilində, ağız ədəbiyyatında ləhcə və dialektlərdə hər iki dilin alınmaları daha çoxdur. Bu keçmələrin tarixi çox qədim olmaqla bərabər, miqdarı da durmadan artmışdır. Bu sahənin mükəmməl araşdırıcısı, tədqiqatın incəliklərinə nüfuz edə bilən bir neçə dili öz ana dili kimi bilən görkəmli alim Həsən Zərinəzadə fars dilindəki Azərbaycan alınmaları haqqında yazırdı: “Səfəvilər dövründə fars dilində işlənmiş azərbaycanca sözlər bu dövrdən əvvəlkilərə nisbətən, müasir fars dilində isə Səfəvilər dövrünə nisbətən daha artıqdır” [10, 419].

ƏDƏBİYYAT

1. Axundov A.A.. Azərbaycan dilinin fonetikasi. Bakı: Maarif, 1984, 390 s.

2. David Kristal. A Dictionary of Linguistics and Phonetics. Fifth Edition. Blackwell Publishing, 2003, 508 p.

3. Dilçilik Ensiklopediyası. I cild. F.Veysəllinin redaktəsi ilə. Bakı: Mütərcim, 2006, 243 s.
4. Əli Əkbər Dehxoda. Loğatname. Nəşer: məəssese-ye enteşarat və çap-e daneşqah-e Tehran. celdha-ye əvvəl və dovvom. Tehran: 1372, 3068 s.
5. Fars dilinin orfoqrafiyası, (fars dilindən tərcümə, ön söz, şərhlər və lüğət Ə.B.Məmmədovaya məxsusdur). Bakı: Elm və təhsil, 2011, 231 s.
6. Fərhang-e bozorg-e soxən. 8 celdi. be sərperəsti-ye Həsən Ənvəri. Tehran: Nəşriyye-ye Soxən, nəşr-e əvvəl, 1381, 8592 s.
7. Məmmədova Ə.B.. Fars dilində vurğu (eksperimental tədqiqat işi), AMEA. Bakı: Nafta press, 2007, 242 s.
8. Məmmədova Ə.B.. Fars dilində Təlim və tədrisdə morfoloji çevrilmələrdə fonetik faktorun mövqeyi. Çağdaş dövr və sosial elmlərin aktual problemləri mövzulu Ümumrespublika elmi-praktik konfransın materialları, BDU, 19 dekabr. Bakı, 2016, s. 285-288.
9. Şükürlü Əlisa. Gəncəli Nizamidə türkçülük. Bakı Slavyan Universiteti. Bakı: Kitab ələmi, 2002, 247 s.
10. Zərinəzadə H.. Fars dilində Azərbaycan sözləri. Bakı: Az. SSR EA, 1962, 435 s.

ФОНЕМНАЯ ИЗМЕНЕНИЕ АЗЕРБАЙДЖАНСКИХ ЗАИМСТВОВАННЫХ СЛОВ В ПЕРСИДСКОМ ЯЗЫКЕ

А.Б.МАМЕДОВА

РЕЗЮМЕ

Лексика персидского языка на протяжении его исторического развития претерпела значительные изменения, испытывая воздействие различных языков и пополняясь за счет многочисленных заимствований.

В данной статье под названием «Фонемная изменение азербайджанских заимствованных слов в персидском языке» по мере возможности дается информация о гласных фонемах персидский и Азербайджанских языках. Под изменением и адаптацией заимствуемых слов мы понимаем приспособление этих слов к фонетическому нормам заимствующего языка.

Ключевые слова: Азербайджанский язык, Персидский язык, гласные, фонема, заимствование слова, изменение

PHONEMIC ADAPTATION OF AZERBAIJAN LOAN WORDS IN PERSIAN LANGUAGE

A.B.MAMEDOVA

SUMMARY

The lexicon of the Persian language during its historical development underwent significant changes, testing influence of various languages and replenishing due to numerous loans.

The article is deals “Phonemic adaptation of Azerbaijan loan words in Persian language”. We understand the adaptation of these words as adaptation of borrowed words to norms of borrowing language. Adaptation can be phonetic and grammatical.

Keywords: Azerbaijani language, Persian language, vowels, phoneme, loan words, changes

UOT 811; 811.411.21

**MÜASİR İBRI DİLİNDƏ İNKAR FORMASININ İFADƏSİNDƏ
ƏDATLARIN FUNKSIONAL ROLU****G.QASIMOVA***Bakı Dövlət Universiteti*
gulgasyanova@bsu.edu.az

İbri dilində köməkçi nitq hissələri əsas nitq hissələri hesab olunan sözlər və həmin sözlərdən əmələ gəlmiş tərkiblər, cümlələr arasında müxtəlif qrammatik məna yaratmağa xidmət edir, sözlərə, söz birləşmələrinə və cümlələrə müxtəlif məna çalarlığı verirlər. İbri dilində köməkçi sözlər nitq hissələrini daha dəqiq təyin etməyə xidmət edən, cümlədə üzvlərin qarşılıqlı əlaqələrinin ifadə olunmasına və cümlələr arasında əlaqə yaratmağa xidmət edən sözlədir. İnkər ədatları köməkçi nitq hissələri arasında xüsusi yeri tutur. İnkər ədatları məna zənginlikləri ilə seçilir. Onlar arasında ümumi oxşarlıqlar olsa da, bəzən fərqlər də meydana çıxır. İbri dilində uzun müddət zərflərin tərkibinə daxil edilən ədatlar bu gün istər şifahi, istərsə də yazılı nitqdə inkarın daha canlı və obrazlı ifadəsinə xidmət edir. Köməkçi nitq hissəsi olmaq etibarını ilə inkər ədatlarının söz tutumu və əhatə dairəsi indi çox genişdir.

Açar sözlər: köməkçi nitq hissələri, inkarlıq kateqoriyası, inkər ədatları, bitişən əvəzliliklər, tərkib

Bütün dillərdə olduğu kimi ibri dilində də köməkçi nitq hissələri qoşulduqları sözlərlə müəyyən məna çalarları əmələ gətirirlər. Köməkçi nitq hissələri mənşə etibarını ilə əsas nitq hissələrindən əmələ gəlsələr də, müstəqil lüğəvi mənaya malik olmamaları, hərəkət, hadisə və əşya bildirməmələri ilə əsas nitq hissələrindən fərqlənirlər. Bu və ya digər əsas nitq hissəsinin tədricən öz lüğəvi mənasını itirməsi və köməkçi sözlərə çevrilməsi yolu ilə yaranırlar. Odur ki, köməkçi sözlər tarixən əsas nitq hissələrindən sonra yaranmışdır. Elə buna görə də hər bir dilin qədim dövrlərinə getdikcə köməkçi nitq hissələrinin sayının az olduğunu görə bilərik [1, 43].

İbri dilində köməkçi nitq hissələri adı altında ədat, bağlayıcı, nida, modal sözlər, söz önləri və zərflər öyrənilir. Lakin bu bölgü mütləq deyil. F.Şapira və M.Qrande bu bölgünü əsas hesab etsələr də, onlardan fərqli olaraq A.Y.Ayxenvald zərflə köməkçi deyil, xüsusi nitq hissəsi hesab etmiş və onu ayrıca nitq hissəsi kimi qeyd etmişdir. Ayxenvald köməkçi nitq hissələri adı altında söz önlərini, bağlayıcıları, ədat və nidaları birləşdirirdi [2, 29].

İbri dilində köməkçi nitq hissələrinin sözlər və cümlələr arasında yaratdıqları əlaqələr müxtəlif olsa da, onlar arasında mütləq sərhəd çəkmək olmaz. Çünki köməkçi nitq hissələrindən biri digərinin vəzifəsini yerinə yetirə bilər. Bəzən müəyyən bir köməkçi söz fərqli qrammatik funksiyada və fərqli şəkildə işləyə bilər. Məsələn, ל (le-a²) ön qoşması yiyəlik halında olan ismin qarşısında sözünü kimi, feilin qarşısında isə bağlayıcı kimi işləyə bilər.

İbri dilində köməkçi nitq hissələrinə daxil olan ədat mənə zənginliyi ilə seçilir. Ədatlar son dərəcə cansızlaşmış, lakin qrammatik cəhətdən çox ümumiləşmiş dil vahidləridir [1, 48]. Ədat sözlərin, birləşmələrin və ya bütöv cümlələrin mənasını qüvvətləndirən, cümlədə müxtəlif mənalar yaradan sözlərdir. Ərəb sözü olub tərcümədə "hissəcik" mənasını verən ədat ibri dilində də leksik-lüğəvi mənaya, morfoloji əlamətlərə malik deyil. İbri dilində ədat əksərən həcm etibarilə özündə ən az səsi birləşdirən ən yığcam dil vahidlərindən ibarət olur. Lakin qrammatik mənası çox güclü olub cümlədə müxtəlif mənaların yaradılmasında aparıcıdır.

İbri dilində ədat mənasına görə məhdudlaşdırıcı (קַרְ), qüvvətləndirici (אֲשֶׁר, וְ), sövqedici (אֵין), sual (מַה) və inkar ədatları kimi növləri vardır. Ədatın bu növləri cümləyə müxtəlif mənə incəlikləri verir, ifadəni səlisləşdirir, fikrin məntiqi qurulmasına kömək edir. Lakin ədatların mənə üzrə bu bölgüsü şərti xarakter daşıyır; bir ədat müxtəlif mənə növlərinə xidmət edə bilər. İbri dilində ədatlardan bir qismi yalnız ad qrupu sözlərlə, bir qismi isə fellərlə işlənir. Bir qismi ilkin mənşəyi ilə əlaqəni tam itirmiş, bir qismi əsas nitq hissələri ilə əlaqəsini və mənə izlərini saxlamışdır. Odur ki, mənə cəhətdən bu ədatların hamısına eyni nəzərlə baxmaq olmaz. Ədatlar ayrılıqda heç bir suala cavab vermir, dəyişmir, cümlədə sintaktik əlaqəyə girmir və cümlə üzvü olmur. Lakin ədatın mənə növlərindən biri olan inkar ədatları özündən sonra gələn üzvlə birlikdə suala cavab verir və cümlə üzvü ola bilər. İnkar ədatlarının cümlədə rolu çox müxtəlifdir, yəni qoşulduğu, işləndiyi sözdən asılı olaraq, yaxud da özünün xüsusiyyətlərinə görə cümlədə müxtəlif cümlə üzvü vəzifəsində çıxış edirlər.

Müasir ibri dilində inkar ədatları ilə bağlı diqqətçəkən məqamlardan biri də odur ki, uzun illər ölü dillər sırasına daxil olan ibri dili dirçəldikdən sonra inkarın ifadəsində fərqli ifadə formaları meydana çıxdı. Belə ki, bəzi inkar ədatları yeni mənalar qazandı, bəzi klassik inkar ədatları isə istifadədən tamamilə çıxdı. Eyni zamanda, ibri dilində inkarın ifadəsinin yeni forması yarandı – təsdiq cümlənin inkarlıq ifadə etməsi.

Qeyd etmək lazımdır ki, inkarlıq kateqoriyası dünya dillərində nəzəri dilçiliyin öyrəndiyi ümumlingvistik kateqoriyalardan biri hesab olunur. Müxtəlif dillərdə inkarlıq vasitələrinin izahı bu kateqoriyanın mahiyyətinin izahına xidmət edir. Dilçilik ədəbiyyatında inkarlıq kateqoriyasının statusuna dair fikirlər fərqlidir. Bəziləri bu kateqoriyanı sintaktik kateqoriya (N.A.Bulax), bəziləri qrammatik kateqoriya (E.İ.Şendels), bəziləri isə məntiqi-qrammatik kateqoriya (V.Bondarenko) hesab edir [3, 105].

İnkarlıq kateqoriyası feillərdə iş və hərəkətin icrası ilə bağlı olur. Əgər iş

icra edilirsə, onda təsdiq, icra edilmirsə, inkar hesab olunur. İbri dilində inkar bağlayıcılarının olmamasına baxmayaraq, inkar ədatları mövcuddur. İbri dilində inkarlıq, inkarlıq məzmunu yaratmaq üçün inkar ədatlarından istifadə olunur. Müxtəlif mənaya malik inkar ədatları cümləyə inkarlıq mənası verməklə yanaşı, həm də cümlənin bədii təsir gücünü də artırır. İbri dilində cümlədə inkarın ifadəsi adətən, xəbərin inkarda olduğu ilə göstərilir. Lakin bəzən inkarlıq cümlənin başqa üzvlərinə də aid ola bilər:

.הוא לא יבוא [Hu lo yavo]- O gəlməyəcək.

.הוא יבוא לא מחר = הוא לא יבוא מחר [Hu yavo lo maxar]- O, sabah gəlməyəcək.

.הוא לא יבוא לא מחר ולא מחרתיים. [Hu lo yavo lo maxar lo moxartaym]- O nə səbah, nə də birigün gələcək.

İbri dilində inkar ədatları adlara və feillərə aid heç bir xüsusiyyətə malik deyildir, yəni şəxsə, kəmiyyətə, zamana görə dəyişməzlər (כסר ədatı istisnadır). Bu ədatlar yalnız adlar və feillərlə işlənərək inkarlıq bildirirlər. Bu ədatların hamısı ayrı yazılır. Lakin klassik dövrə aid əlyazmalara nəzər salsaq görərik ki, Müqəddəs Beşliyə daxil olan kitabların bəzi hissələrində bir sıra isimlər inkarlıq ifadə edirdi. Dil dirçəldikdən sonra isə bu sözlər dilin lüğət tərkibindən sanki “silindi” [5, 149]. Buna görə də müasir ibri dilində inkar ədatlarını ayrı-ayrılıqda təsnif etmək məqsədə uyğundur.

1. לא [Lo]. Cümlənin bilavəsitə qəti inkarda olduğunu göstərir. Lo ədatı ibri dilində ən çox işlənən və inkarlıq bildirən ədatdır, Azərbaycan dilinə “ma²” kimi tərcümə olunur. Bu inkarlıq ədatı həmişə hərəkətə aid olub feil qarşısında işlənir və demək olar ki, feilin bütün zamanları ilə işlənir:

.לא אתה בא אתי? [Ha-im ata ba iti?]-Sən mənimlə gəlirsənmi? [Lo]- Yox.

.אני לא ידעתי. [Ani lo yadati]- Mən bilmirdim.

.לא אני עשיתי את זה אלא מישהו אחר. [Lo ani asiti et ze ela mişehu axer]-Bunu mən yox, bir başqası edib.

לא ədatından aşağıdakı hallarda istifadə olunur [8, 94]:

1) Feili xəbərli cümlələrdə;

2) Xəbərin deyil, hər hansı bir digər cümlə üzvünün inkarda olduğunu göstərmək üçün;

3) İş və hərəkətin məhz inkarda olduğunu vurğulamaq üçün.

Bəzən לא ədatı özündən sonra gələn isimlə əlaqəyə girərək sifət rolunda da çıxış edir:

לא דבר - [lo davar]- boş şey.

2. אין [Eyn]. אין inkar ədatı י [yeş] -[var] sözünün antonimidir. Bu inkar ədatının tam forması olan אין-[ayn] inkar ədatına müasir dildə nadir hallarda rast gəlinir. “Ayn” inkar ədatı klassik dilə daha xarakterikdir. Adətən bu formadan ədəbi əsərlərdə cümlənin sonunda fikri daha da qüvvətləndirmək üçün istifadə olunurdu, çünki bu zaman tam forma inkarı daha da sərtləşdirilirdi [6, 58]: אין זה וזה [ze veze ayn]- [Bu və məhz bu yoxdur].

Bu inkar ədatından aşağıdakı hallarda istifadə olunur [11]:

1) Bir əşya və hərəkətin yoxluğunu bildirmək üçün: אין לי דירה - [Eyn li

dira] – [Mənim mənzilim yoxdur].

2) Özündən sonra məsdərlə işlənersə (feilin qeyri-müəyyən forması) “dəyməz, olmaz, lazım deyil” mənalərini ifadə edir: אין לעשות כך - [Eyn laasot kax]- [Belə etməyə dəyməz (lazım deyil)]. Müasir danışıqda אין inkar ədatının bu funksiyasından çox istifadə olunur.

3) İsmi xəbərlə cümlədə xəbər rolunda: אין זה נכון. - [Eyn ze naxon]-[Bu düzgün (və ya düz) deyil].

Bu ədat bitişən əvəzlilərlə işlənərək şəxs əvəzlilərinə aid olub onlarda və bəzən müəyyən bir əşya və ya hadisənin hansı bir xüsusiyyətində inkarlıq bildirir. Bu formadan isə daha çox müasir ədəbi nitqdə istifadə olunur. İbri dilində אין inkar ədatı ad qrupu sözlərin inkarına da xidmət edir. Bu zaman אין inkar ədatı isim, sifət və ya indiki zamanda işlənən feilin inkarda olduğunu bildirir. Feili sifət bir tərəfdən feilin formalarından biri olduğundan, digər tərəfdən isə sifətin əsas əlamətlərini daşdığından (şəxs bildirmədiyindən), indiki zamanın inkarını אין ədatı ilə göstərmək daha doğrudur. Biz אני לא יודע -[Ani lo yodea]-[Mən bilmirəm] deyərək, klassik qrammatik nöqtəyi-nəzərdən səhv etmiş oluruq [11]. İndiki zamanda feilin inkarda olduğunu göstərmək üçün אין inkar ədatının şəxs əvəzliləri ilə işlənən formalarından istifadə etmək daha doğrudur:

אינני = אני + אין [Eyneni] - mən + inkarda olan feil

אינך = אתה + אין [Eynxa] - sən (k.c) + feil

אינך = את + אין [Eynex] - sən (q.c) + feil

אינו = הוא + אין [Eyno] - o (k.c) + feil

אינה = היא + אין [Eyna] - o (q.c) + feil

איננו = אנחנו + אין [Eynenu] - biz + feil

אינכם = אתם + אין [Eynxem] - siz (k.c) + feil

אינכן = אתן + אין [Eynxen] - siz (q.c) + feil

אינם = הם + אין [Eynam] - onlar (k.c) + feil

אינן = הן + אין [Eynan] - onlar (q.c) + feil

Klassik ibri dilində bəzən אין inkar ədatından sonra şəxs əvəzlilərinin müstəqil forması da gələ bilirdi. Bu zaman şəxs əvəzliyi אין inkar ədatından sonra işlənirdi [5, 73]:

אין אתה יודע - [Eyn ata yodea]-[Sən bilmirsən].

Lakin אתה אין יודע [ata eyn yodea] forması düzgün deyildir. Şəxs əvəzliyi אין ədatından sonra gəlməlidir və ya şəxs əvəzliyinin אין inkar ədatı ilə birləşən formasından istifadə olunmalıdır (אינך יודע).

Bitişən əvəzlilərlə işlənən bu ədat feillərin qarşısında işlənərək “ma²” kimi işlənir və şəxsə aid olur.

מדוע איןך מדבר עברית? [Madua eynxa medaber ivrit?] - [Niyə ibri dilində danışırsan?]

3. אל [Al]. İbri dilində çox işlənən inkar ədatlarından biri də אל inkar ədatıdır. אל ədatı təkə inkar ədatı deyil, o, həm də qadağa bildirir. אל inkar ədatı II şəxs gələcək zamana aid olan feillə işlənən feilin əmr formasının

inkarı bildirir. Dilimizə “olmaz, qadağandır” kimi tərcümə olunur:

!אל תיכנס לשם [Al tikanes leşam]- Ora girmə!

Göstərilən nümunələrdə לֹא inkar ədatından istifadə olunsa idi, o zaman gələcək zamanı ifadə edərdi:

.לא תיכנס לשם [Lo tikanes leşam]- Ora girməyəcəksən.

לֹא inkar ədatı yalnız gələcək zamanda olan feillərlə işlənir. Bu xüsusiyyət yalnız müasir ibri dilinə aiddir Bəzən bu inkarlıq ədatı feili isim və ya isimlərlə işlənərək dilimizə “dəyməz, lazım deyil” kimi də tərcümə olunur:

!אל בכי [Al bexi]- Ağlama. (Dəyməz, lazım deyil)

4. טרם [Terem]. İbri dilində inkarı ifadə etmək üçün istifadə olunan klassik inkar ədatlarından biri də טרם inkar ədatıdır. טרם inkar ədatı daha çox bədii üslubda istifadə olunur. Dilimizə “hələ...yox” kimi tərcümə olunan bu inkar ədatı ibri dilindəki “עוד לא” sözünə uyğun gəlir:

.טרם אכלתי=עוד לא אכלתי [Od lo axalti]- Hələ yeməmişəm = [Terem axalti]- Hələ yeməmişəm.

טרם inkar ədatı bəzən לֹא inkar ədatı ilə eyni mənanı verərək dilimizə “yox” kimi tərcümə olunur:

?האם קראת את הספר שנתתי לך? [Ha-im karata et ha-sefer şenatati lxa?]-[Sənə verdiyim kitabı oxumusanmı?]

.טרם [Terem]-[Hələ yox].

Bəzən טרם inkar ədatı dilimizə “ nə qədər ki...” kimi tərcümə olunur:

.טרם יבוא, תסיימי את התרגיל. [Terem yavo tesayyemi et ha-tarqil]-[Nə qədər ki gəlməyib tapşırığı bitir].

5. ללא [Lelo] və בלא [Belo]. Bu inkar ədatları isimlərin qarşısında işlənir və “sız” mənasını verir. Əsasən ismə aid olur və sifət rolunu oynayır:

.ללא שימוש [Lelo şimuş]- [istifadəsiz].

.בלא עת [Belo at]-[vaxtıdan əvvəl, vaxtsız].

Qeyd etmək lazımdır ki, בלא və ללא inkar ədatları klassik dövrün qalıqları hesab olunur. Müasir ibri dilində nadir hallarda istifadə olunur, adətən gündəlik danışmada onları בלי inkar ədatı əvəz edir.

6. בלי [Bli]. Bu inkar ədatı isimlərin qarşısında işlənir və “sız⁴” mənasını verir. Bu ədat də qoşulduğu sözlə birlikdə ismə aid olur, sifət rolunu oynayır: .בלי עבודה [iş bli avoda]-işsiz adam.

Bu ədat həmçinin məsdər qarşısında da işlənir, bu zaman o, işləndiyi sözlə birlikdə feilə aid olur:

.ענה בלי לדעת [Ana bli ladaat] – Bilmədən cavab verdi.

7. בלתי [Bilti]. בלתי ədatından sonra adətən, feili sifətin məchul formaları işlənir: .בלתי נדלה [bilti nidle]-[bitməz-tükənməz].

8. חסר [Xaser]. חסר inkar ədatı isimlərin qarşısında işlənərək “sız⁴” kimi tərcümə olunur. İşləndiyi sözlə ismə aid olur və sifət rolunu yerinə yetirir. Bu inkar ədatı cins və kəmiyyətə görə dəyişir. חסר ədatı antonim sözlərin yaranmasında iştirak edir: .איש חסר ניסיון [iş xaser nisayon]-[təcrübəsiz insan].

Bu ədatın חוסר [xoser] forması isimlərin qarşısında işlənərək qoşulduğu

sözlə birlikdə feilə aid olur və mücərrəd mənalı isimlər əmələ gətirir:

להתלבש בחוסר טעם [lehitlabəş bəxoser taam]–[zövqsüz geyinmək].

חוסר-סבלנות [xoser savlanut]–[səbrsizlik]

9. אי [İ] inkar ədatı isimlərin qarşısında işlənərək “sız⁴”, bəzən də “qeyri” mənasını verir və işləndiyi sözlə birlikdə isimə aid olub sifət rolunda iştirak edir:

רחוב אי-רעש - [rxov i-raaş]–[səs-küysüz küçə]

אי[i] inkar ədatı özündən sonra feili isim və ya isim tələb edərək mücərrəd mənalı isimlər də əmələ gətirir: אי-ודאות - [i-vadaut]–[özünəinamsızlıq].

Bu ədat köməkçi feil olan אפשר [efşar] sözü ilə (“olar”) işlənərək “olmaz” mənasını verir və özündən sonra məsdər tələb edir: אי-אפשר ללכ - [i-efşar lalexet]–[Getmək olmaz].

10. בל [Bal] və לבל [Leval]. Bu ədatlardan yalnız yazılı nitqdə tabeli mürəkkəb cümlələrdə istifadə olunur:

הזהרתי אותי לבל ייכנס לחדר. [Hizharti oto leval yikanes la-xeder]–[Onu xəbərdar etdim ki, otağa girməsin].

11. פן [Pen]. פן inkar ədatı yazılı və ədəbi üslubda işlədilir. Dilimizə “...məmək üçün” kimi tərcümə olunur:

הוא נזהר פן ישיבור מאשהו החדר. [Hu nizhar pen yişbor maşehu ba-xeder]–[O otaqda heç nə sındırmamaq üçün ehtiyatla davrandı].

12. שום [Şum] və אף [Af]. Bu inkar ədatları “heç” mənasını verir, adlar qarşısında, bəzən də tək işlənilirlər:

שום דבר - [şum davar]–[heç bir şey]

אף אחד - [af exad]–[heç kəs]

13. נטול [Netul]. Xüsusi terminologiyada נטול inkar ədatına da rast gəlinir [9, 48]. Bu ədat dilimizə “məhrum edilmiş, -sız” kimi tərcümə olunur. Cins və kəmiyyətə görə dəyişir:

קפה נטול קפאי - [kafe netul kafein] – [kofeinsiz kofe].

14. בלעדי [Biladey]. בלעדי inkar ədatı günədlilik ibri dilində istifadə olunmur, bu inkar ədatına biz ali nitqdə rast gələ bilərik:

בלעדי זה לא הייתי יודע מה לעשות. [Biladey ze lo hayiti yodea ma laasot] – [Bu olmadan nə edəcəyimi bilməzdim].

Bəzən bu inkar ədatının əvəzinə בלי ədatından istifadə olunur, lakin bu zaman inkarın təsir qüvvəsi nisbətən zəifləyir. בלעדי inkar ədatı şəxs əvəzlilikləri ilə birləşir:

בלעדי [biladay]–[mənsiz]

בלעדיך [biladeyxa]–[sənsiz (k.c)]

בלעדיך [biladayx]–[sənsiz (q.c)]

בלעדיו [biladav]–[onsuz (k.c)]

בלעדיה [biladeyha]–[onsuz (q.c)]

בלעדינו [biladeynu]–[bizsiz]

בלעדיכם [biladeyxem]–[sizensiz (k.c)]

בלעדיכן [biladeyxen]–[sizensiz (q.c)]

בלעדיהם [biladeyhem]-[onlarsız (k.c)]

בלעדיהן [biladeyhen]-[onlarsız (q.c)]

Yekun. Göründüyü kimi, ibri dilində inkarın funksional ifadəsində ədatların rolu əvəzsizdir. İbri dilində inkar ədatları arasında ümumi oxşarlıqlar olsa da, bəzən fərqlər də meydana çıxır. Uzun müddət zərflərin tərkibinə daxil edilən ədatlar bu gün istər şifahi, istərsə də yazılı nitqdə inkarın daha canlı və obrazlı ifadəsinə xidmət edir. Hal-hazırda köməkçi nitq hissəsi olmaq etibarlı ilə inkar ədatlarının söz tutumu və əhatə dairəsi indi çox genişdir. Müasir ibri dili inkişaf etdikcə, dilə sözlər daxil olduqca, yeni sözlər yarandıqca, həmçinin inkar ədatları da inkişaf edərək dəyişmiş, bəzən yeni formalara, bəzən isə yeni mənalara malik olmağa başlamışdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Rəcəbli Ə. Dilçiliyə giriş. Bakı: Nurlan, 2008
2. Айхенвальд А.Ю. Современный иврит. М.: Наука, ГРБЛ, 1990
3. Гезениус В. Еврейская грамматика. М.: Книга по Требованию, 2013
4. Зелигер Л. Иврит: Фонетика и Морфология. М.: Сефер, 1992
5. Крюков А.А. Краткая история возрождения разговорного иврита. М.: Муравей, 2004
6. Lewis Glinert. Modern Hebrew, an essential grammar. USA, Routledge, 2005
7. עוזי אורנג' "דקדוק הפה והאוזן" מאגנס, מהדורה מעודכנת, תשע"ו 2016
8. האקדמיה ללשון "החלטות האקדמיה בדקדוק", האקדמיה ללשון העברית, תשע"ח 2017
9. אהיטוב ש'. אסופת כתובות עבריות. ירושלים - מאור 2017
10. «Как сказать нет на иврите». <https://ivrika.ru/net-na-ivrite/>, 31.07.2020
11. Кондракова Ю.Н «Отрицание при инфинитиве в современном иврите», Вестник МГОУ. Серия «Лингвистика». № 1 / 2011, https://vestnik-mgou.ru/Articles/Doc/6106_02.08.2020

ФУНКЦИОНАЛЬНАЯ РОЛЬ ЧАСТИЦ В ВЫРАЖЕНИИ ОТРИЦАТЕЛЬНОЙ ФОРМЫ В СОВРЕМЕННОМ ИВРИТЕ

Г.ГАСЫМОВА

РЕЗЮМЕ

Вспомогательные части речи на иврите служат для создания различных грамматических значений между предложениями и словами, которые считаются основными частями речи, и дают различные оттенки значения словам, фразам и предложениям. На иврите вспомогательные слова - это слова, которые служат для более точного определения частей речи, для выражения взаимосвязей между членами предложения и для установления связей между предложениями. Отрицательные частицы занимают особое место среди вспомогательных частей речи и отличаются богатством смысла. Хотя между ними и есть общие сходства, иногда есть и различия. Частицы, которые издавна были включены в наречия на иврите, сегодня служат более ярким и образным выражением отрицания как устно, так и письменно. Как вспомогательная часть речи, словарный запас и область использования отрицательных частиц в настоящее время очень широкие.

Ключевые слова: вспомогательные части речи, категория отрицания, отрицательные частицы, энклитические формы местоимений, оборот

THE FUNCTIONAL ROLE OF PARTICLES IN EXPRESSION OF NEGATIVE FORM IN MODERN HEBREW

G.QASIMOVA

SUMMARY

The auxiliary parts of speech in Hebrew serve to create different grammatical meanings between sentences and words that are considered the main parts of speech, and give different shades of meaning to words, phrases and sentences. In Hebrew, auxiliary words are words that serve to more accurately define parts of speech, to express relationships between members of a sentence, and to establish connections between sentences. Negative particles hold a special place among the auxiliary parts of speech and are distinguished by the richness of meaning. While there are common similarities between them, sometimes there are differences. Particles, which have long been included in Hebrew to adverbs, today serve as a more vivid and figurative expression of negation, both orally and in writing. As an auxiliary part of speech, the vocabulary and field of use of negative particles is currently very wide.

Keywords: auxiliary parts of speech, category of negation, negative particles, enclitic forms of places, device.

UOT 811; 811.41

QURANDA İŞLƏDİLMİŞ ANTROPONİM VƏ TOPONİM OLMAYAN QEYRİ-ƏRƏB MƏNŞƏLİ XÜSUSİ İSİMLƏR**M.AĞAVERDİYEV***Bakı Dövlət Universiteti**maisagaverdiev@bsu.edu.az*

Quranda işlədilmiş qeyri-ərəb mənşəli sözlər mövzusu Quran nazil olduğu dövrdən etibarən dilçi və müfəssirlərin nəzər-diqqətini cəlb etmişdir. Klassik müfəssirlərdən başlayaraq qeyri-ərəb mənşəli bu və digər söz haqqında mülahizələr yürüdülmüşdür. İyirminci əsrdən etibarən isə bir sıra avropalı şərqşünaslar da bu mövzunu yaxından tədqiq etməyə başlamışlar.

Qurani-Kərimdə işlədilmiş qeyri-ərəb mənşəli sözlərin təxminən dördə birini xüsusi isimlər təşkil edir. Bu isimlər də öz növbəsində üç qrupa bölünür. Birinci qrupa qeyri-ərəb mənşəli antroponimlər, ikinci qrupa qeyri-ərəb mənşəli toponimlər, üçüncü qrupa isə antroponim və toponim olmayan qeyri-ərəb mənşəli xüsusi isimlər daxildir. Bu məqalədə biz üçüncü qrupa daxil olan isimlər, yəni Qurani-Kərimdə işlədilmiş antroponim və toponim olmayan qeyri-ərəb mənşəli xüsusi isimlər mövzusunun araşdıracağıq.

Açar sözlər: xüsusi isimlər, alınma söz, ərəb mənşəli söz, qeyri-ərəb mənşəli söz

Məqalədə Quranda işlədilmiş antroponim və toponim olmayan qeyri-ərəb mənşəli xüsusi isimlər mövzusu araşdırılmışdır. Qeyd etmək lazımdır ki, Qurandakı qeyri-ərəb mənşəli sözlərin təxminən dördə birini xüsusi isimlər təşkil edir. Xüsusi isimlər də öz növbəsində üç qrupa bölünür. Birinci qrupa qeyri-ərəb mənşəli antroponimlər, ikinci qrupa qeyri-ərəb mənşəli toponimlər, üçüncü qrupa isə antroponim və toponim olmayan qeyri-ərəb mənşəli xüsusi isimlər daxildir. Bu məqalədə biz üçüncü qrupa daxil olan isimlər, yəni Qurani-Kərimdə işlədilmiş antroponim və toponim olmayan qeyri-ərəb mənşəli xüsusi isimlər mövzusunun araşdırmışıq. Tədqiqat obyektini İslam dininin müqəddəs kitabı olduğu üçün müsəlmanlarla yanaşı avropalı şərqşünasların da maraq diqqətində olmuşdur. Məqalənin hazırlanmasında orijinal klassik ərəb mənbələrinə üstünlük verilmişdir. Bu da onunla əlaqədardır ki, sonradan yazılmış əsərlər də məhz həmin klassik ərəb mənbələrinə əsaslanmışdır.

Antroponim və toponim olmayan qeyri-ərəb mənşəli xüsusi isimlər. Qurani-Kərimdə işlədilmiş antroponim və toponim olmayan qeyri-ərəb mənşəli xüsusi isimlər aşağıdakılardır:

1. إبليس sözü [ʾİbliˁs]; (İblis, şeytan). Bu söz Quranda 11 dəfə, o cümlədən əl-Bəqərə surəsinin 34-cü ayəsində işlədilmişdir. Rağib İsfahani [4, 60] bu sözün “ümidini itirmək, məyus olmaq” mənasını verən “بَلَسَ” kökündən olduğunu qeyd edərək sırf ərəb mənşəli olduğunu bildirmiş, şeytanın da məhz Allahın rəhmətindən məyus olduğu üçün İblis adlandırıldığını göstərmişdir. Əksər klassiklər, o cümlədən Təbəri də eyni fikirdə olmuşdur. Lakin Zəməxşəri onun alınma söz olduğunu bildirmişdir [9, 23].

Avropalı tədqiqatçıların çoxu bu sözün yunan dilindəki “diapolos” sözündən alındığı fərziyyəsini irəli sürmüşlər. Yunancadakı mənası “düşmən, rəqib” olan bu söz kilsə tədqiqatçılarının əsərlərində “şər ordusunun başçısı” mənasında işlədilmişdir ki, bu da “إبليس” sözünün Qurandakı mənası ilə tam uyğun gəlir. Əgər bu fərziyyə ilə razılaşsaq, onda “إبليس” sözünün siryani dilinin vasitəsilə ərəb dilinə keçməsi fikri ilə razılaşmaq olar. Lakin arami dilli xristianlar arasında da bu sözün yayılması fikrini qəbul etsək, onda belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, bu söz ya arami dilinin vasitəsilə, ya da bilavasitə yunan dilindən ərəb leksikonuna daxil olmuşdur.

2. إنجيل sözü [ʾİncil]; (İncil, İsa peyğəmbərə nazil olmuş səmavi kitab). Bəzi müəlliflər bu sözün “تجل” kökündən düzəlmiş ərəb sözü olduğunu demişlər. Lakin Zəməxşəri qətiyyətlə onlara qarşı çıxaraq bildirmişdir ki, bəzi qıraətlərdə bu sözün “أنجيل” kimi tələffüz edilməsi onun alınma söz olduğundan xəbər verir [8, 336]. Cəvaliqi [6, 17], İbn Mənzur [16, 171] və Zübeydi kimi leksikoqraflar da “إنجيل” sözünün qeyri-ərəb mənşəli olduğunu göstərmişlər. Onun alınma söz olduğunu deyənlərin çoxu ya ibri, ya da siryani dilindən gəldiyini bildirmişlər. Həbəş və səba dilindən gəldiyini deyənlər də vardır. Lakin səba kitabələrində bu sözə qətiyyətlə rast gəlinməmişdir. Daha inandırıcı görünən odur ki, bu söz yunan mənşəlidir. Hərçənd ərəb dilinə bilavasitə yunan dilindən deyil, siryani dilindən keçmişdir. Frankel isə belə hesab edir ki, “إنجيل” sözü ərəb dilinə bilavasitə yunan dilindəki “ogliyon” və ya “anglion” sözündən keçmişdir. “إنجيل” sözü Quranda 12 dəfə təkrar edilmişdir.

3. تَبَعَ sözü [Tubbəʿ]; (Himyər hökmdarlarına verilmiş ləqəb). Bir çox mənbələrdə “تَبَعَ” sözünün Himyər dövlətinin hökmdarlarına verilmiş ləqəb olduğu bildirilir. Bu da ondan irəli gəlmişdir ki, hər bir hökmdar özündən əvvəlki hökmdarın yolu ilə gedib sanki ona tabe olmuşdur. Zəməxşəri isə Himyər dövlətinin hökmdarlarından birinin adının “تَبَعَ” olduğunu bildirir. O hətta Tubbənin peyğəmbər olması ehtimalı ilə bağlı həzrət Peyğəmbərdən belə bir hədis də nəql edir: “ما أدري أكان تبع” (Bilmirəm Tubbə peyğəmbər olub, ya yox.) Zəməxşəri, həmçinin yazır ki, deyilənlərə görə Kəbə evinin örtüyünü də Tubbə salmışdır [10, 279-280].

Frankel “تَبَعَ” sözünün həbəş dilindən götürüldüyünü və mənasının “qüvvətli, mərdanə” olduğunu qeyd edir. Nöldeke də Frankelin fikri ilə razılaşır. Lakin Cənubi Ərəbistandakı kitabələrdən də məlum olduğu kimi, bu söz Cənubi Ərəbistan ləhcəsindən ərəb dilinə keçmişdir. Belə görünür ki, Quranda 2 dəfə – “əd-Duxan” surəsinin 37 və “Qaf” surəsinin 14-cü ayələrində işlədilmiş “تَبَعَ” sözü İslamdan qabaqkı ədəbiyyatda da geniş yayılmışdır.

4. تَوْرَا sۆzü [Taurat]; (Musa peyğəmbərə nazil olmuş səmavi kitab). Yəhudilərin müqəddəs kitabının adı olaraq nəzərdə tutulmuş bu söz Quranda 18 dəfə təkrar edilmişdir. Bəzi müəlliflər, o cümlədən İbn Mənzur və Rağib İsfahani [4, 521] onun “وَرَى” kökündən düzəlmiş ərəb mənşəli söz olduğunu qeyd etmişlər. Ancaq əksər tədqiqatçılar, o cümlədən Zübeydi və Bəğəvi haqlı olaraq “تَوْرَا” sözünün ibri dilindən alındığını bildirmişlər. Zəməxşəri “əl-Kəşşaf” əsərində [8, 335] onun ərəb mənşəli olduğunu deyənlərin fikrinə qarşı çıxmışdır. Avropalı şərqşünaslar, o cümlədən Qayger, Kremer, Marqlit, Cefri də “تَوْرَا” sözünün ibri mənşəli olduğunu qeyd etmişlər. Yalnız Frankel onun arami dilindən götürüldüyünü bildirmişdir. “تَوْرَا” sözündən İslamdan əvvəlki ədəbiyyatda da geniş istifadə edilmişdir.

5. رُوم sۆzü [Rūm]; (Bizans, bizanslılar. “روم” sۆzü əslində yunanlar üçün nəzərdə tutulmuş ümumi bir isim olsa da Bizans imperiyasının adı kimi də qəbul edilmişdir. Bir çox qədim müsəlman mənbələrində bu sözün sırf ərəb mənşəli olduğu bildirilərək “meyl etmək, istəklilə olmaq” mənasını bildirən “رام” feilindən alındığı göstərilmişdir. Bizanslılar tarixən Konstantinopolu ələ keçirmək istəyində olduğu üçün ərəblər onları “روم” adlandırmışlar. Lakin Cəvaliqi, habelə Suyutinin fikrincə “روم” sۆzü ərəb dilinə başqa dildən keçmişdir. Latın dilindəki Roma sözündən götürülmüş bu söz ərəb dilinə yunan və ya siryani dili vasitəsilə keçmişdir. Bu proses ərəblərin bilavasitə Şərqi Roma imperiyası ilə əlaqəsi nəticəsində baş vermişdir. “روم” sۆzü Qurani-Kərimdə yalnız bir cə dəfə – eyniadlı surənin 2-ci ayəsində işlədilmişdir.

6. زُبُر sۆzü [Zəbūr]; (Davud peyğəmbərə nazil olmuş səmavi kitab). Bu sözün qiraətində “زُبُور” forması ilə yanaşı “زُبُور” formasına da təsadüf edilir [4, 211]. “زُبُور” sۆzü Quranda 3 dəfə (“ən-Nisa” surəsinin 163, “əl-İsra” surəsinin 55 və “əl-Ənbiya” surəsinin 105-ci ayələrində) işlədilmişdir. 7 dəfə isə bu sözün cəm forması olan “زُبُر” sözündən istifadə edilmişdir. Cəm formasında işlədilmiş ayələrdə, məsələn, “وَإِنَّ لَفِي زُبُرِ الْأَوَّلِينَ” ayəsində (“əş-Suəra” 196) “bütün səmavi kitablar, səhifələr” mənasında, yalnız “وَكُلُّ شَيْءٍ فَعَلُوهُ فِي الزُّبُرِ” ayəsində (“əl-Qəmər” 52) “insanların əməl dəftərləri” mənasında nəzərdə tutulmuşdur. Lakin sözün tək formasında işlədildikdə təkcə Davud peyğəmbərə nazil olmuş kitab nəzərdə tutulmuşdur. Əksər müəlliflər bu sözün “yazmaq” mənasını verən “زَبَرَ” kökündən düzəlib ərəb mənşəli olduğunu bildirmişlər [18, 324; 4, 211]. Lakin avropalı şərqşünaslardan Frankel onun siryani, ya da həbəş dilindən alındığını iddia etmişdir. Qurandan əvvəlki ərəb ədəbiyyatında da “زُبُور” sözündən geniş istifadə edilmişdir. Məsələn, İmriul-qeysin bir beytində deyilir:

لَمَنْ طَلَّ أَبْصَرَتْهُ فَشَجَانِي كَخَطِّ زُبُورٍ فِي عَسِيْبٍ يَمَانِي

7. سَلْسَبِيل sۆzü [Səlsəbi-İ]; (Səlsəbil bulağı). Quranda yalnız bir dəfə – “əl-İnsan” surəsinin 18-ci ayəsində işlədilmiş bu söz Cənnətdə bir bulaq adını ifadə edir. Bəzi mənbələrdə onun qeyri-ərəb mənşəli söz olduğu bildirilir [6, 85]. Zəməxşəri yazır ki, bəzi müfəssirlər “سَلْسَبِيل” sözünün əslində “سَلَّ سَبِيْلًا” (bir yol soruş) ifadəsindən düzəldiyini bildirmişlər. Sanki Cənnətdəki həmin bulağa çatmaq üçün yaxşı əməllər vasitəsilə soraqlayıb yol tapmaq lazımdır [10, 672]. Bəzi mənbələrdə bu sözün fars mənşəli olduğu göstərilə də onun alınma

olduğu bir o qədər də inandırıcı görünür.

8. شِعْرَى sözü [Şi'rā]; (Şira ulduzu). Müfəssirlər Şira ulduzunun İslamdan öncə Bəni-Xüzaə qəbiləsinin ibadət etdiyi ulduz olduğunu və bunu Əbu Kəbşə adlı bir nəfərin adət halına saldığını yazırlar. [10, 428] Əksər leksikoqraflar bu sözün “tük” mənasındaki “شِعْر” kökündən düzəldiyini, ərəb mənşəli söz olub “tükli” mənasını verdiyini bildirmişlər. Artur Cefri isə onun yunan dilindəki “shepios” sözündən götürüldüyünü, sadəcə olaraq “p” samitinin “ع” samiti ilə əvəz edildiyini qeyd etmişdir [2, 272]. Ancaq Cefrinin bu iddiası elə də ağılabatan görünür. Çünki “شِعْرَى” sözü yunan dilindəki “shepios” sözündən alınsaydı və “p” samiti “ع” samiti ilə əvəz edilsəydi, onda bu söz “شِعْرَى” yox, “شِعْعَا” formasında olmalı idi. “شِعْرَى” sözü Quranda təkə bir dəfə, “ən-Nəcm” surəsinin 49-cu ayəsində işlədilmişdir.

9. فِرْعَوْنُ sözü [Fir'aun]; (Firon). Müfəssirlər yazırlar ki, Firon Misir hökmdarlarına verilmiş ləqəb olmuşdur. İran şahlarına Xosrov, Bizans hökmdarlarına imperator ləqəbi verildiyi kimi, Misir hökmdarlarına da Firon ləqəbi verilmişdir. Cəvaliqi “فِرْعَوْنُ” sözünün alınma olduğunu bildirmişdir [6, 112]. Əksər şərqşünaslar da bu fikirdə olmuşlar. “فِرْعَوْنُ” sözünün ibri, siryani, həbəş, yunan dillərində də oxşar variantlarına rast gəlirik. Bəzi müəlliflər onun ibri dilindən alındığını bildirsə də ərəb dilindəki formasına ən uyğun gələni siryani dilindəki formadır. Şpringer maraqlı bir məsələyə toxunaraq bildirir ki, bütünlüklə Misirdə cərəyan edən hadisələrdən bəhs edən “Yusuf” surəsində birçə dəfə də olsun “فِرْعَوْنُ” sözü işlədilməmişdir. Bu isə onu göstərir ki, deməli, o vaxta qədər “فِرْعَوْنُ” sözü hələ ortaya çıxmayıbmış. İslamdan öncəki ədəbiyyatda “فِرْعَوْنُ” sözünün işlədilməsinə dair mötəbər mənbəyə rast gəlinmir. Züheyri və Ümyyənin bəzi beytlərində bu söz işlədilsə də, həmin beytlərin adı çəkilən şairlərə mənsub olmadığı məlum olmuşdur.

10. قُرْآنُ sözü [Qur'ān]; (Quran, Məhəmməd peyğəmbərə nazil olmuş səmavi kitab). Qurani-Kərimdə “قُرْآنُ” sözü 52 dəfə “ال” müəyyənlik artıqlı ilə, 20 dəfə isə artiklsız verilmişdir. Artiklsız verilmiş 20 yerdən dördündə, “əl-İsra” surəsinin 78-ci (“أَقِمِ الصَّلَاةَ لِذُلُوكِ السَّمْسِ إِلَى غَسَقِ اللَّيْلِ وَقُرْآنِ الْفَجْرِ إِنَّ قُرْآنَ الْفَجْرِ كَانَ مَشْهُودًا”) və “əl-Qiyamə” surəsinin 17-18-ci (“إِنَّ عَلَيْنَا جَمْعَهُ وَقُرْآنَهُ. فَإِذَا قَرَأَهُ فَاتَّبِعْ قُرْآنَهُ”) ayələrində söhbət heç də səmavi kitab olaraq nazil edilmiş Qurandan getmir. “Əl-İsra” surəsinin 78-ci ayəsində “sübh namazı”, “əl-Qiyamə” surəsinin 17 və 18-ci ayələrində isə “oxutmaq” mənasında nəzərdə tutulmuşdur [1, 378; 1, 845].

“قُرْأَ” kökünə cüzi fərqlərlə Sami dillər qrupundan Cənubi Ərəbistan ləhcəsində, həbəş, arami, ibri və finik dillərində də rast gəlirik. Lakin akkad dilində və Şimali Ərəbistan ləhcəsində bu sözə təsadüf edilmir.

Geniş yayılmış fikrə görə “قُرْآنُ” sözü “قُرْأَ” kökündən olub ismi-feildir. Quranın nazil olduğu vaxta qədər bu sözün işlədilməsinə təsadüf edilmədiyini üçün bəzi şərqşünaslar belə hesab etmişlər ki, “قُرْآنُ” sözünü ilk dəfə Mühəmməd (s) peyğəmbər özü işlətməmişdir. Lakin Qətadə və Əbu Übeydə kimi klassik leksikoqraflar “قُرْآنُ” sözünün “قُرْنُ” kökündən götürüldü “toplamaq” mənasını verdiyini bildirmişlər. Ancaq Suyuti qeyd edir ki, bir qrup dilçilər “قُرْآنُ” sözünün nə “قُرْأَ”, nə də “قُرْنُ” kökündən götürülmədiyini bildirmişlər. Onların fikrincə “تَوْرَاةٌ” yəhu-

dilərin, “إنجيل” isə xristianların səmavi kitabının adı olduğu kimi, “فُرْآن” da müsəlmanların səmavi kitabı üçün nəzərdə tutulmuş xüsusi bir isimdir [14, 124].

Bəzi şərqşünaslar “فُرْآن” sözünün ibri dilindən qaynaqlandığını bildirmişlər. Nöldekenin bu sözün “قرأ” kökündən düzəldiyini bildirməsinə baxmayaraq o da bu fikrə üstünlük vermişdir. Lakin siryani dilində “قراءة” sözünün “müqəddəs kitabı oxumaq” mənasını verdiyini nəzərə alaraq “فُرْآن” sözünün də məhz siryani dilindən alındığı daha inandırıcı görünür.

11. فُرَيْش sözü [Qureyş]; (Məkkə şəhərinin Məhəmməd peyğəmbərin də mənsub olduğu ən güclü ərəb qəbiləsi). Mühəmməd (s) peyğəmbərin də mənsub olduğu qəbilənin məhz “فُرَيْش” adlanmasının səbəbi barədə fərqli mülahizələr yürüdülmüşdür. Zəməxşəri yazır ki, Qüreyş qəbiləsinin adı Qüreyş ibn Nəzr ibn Kənanənin adından götürülmüşdür. Leksik mənası “kiçik köpək balığı” deməkdir. Başqa bir mülahizəyə görə qüreyşlilər ticarət və alış-verişlə məşğul olduğu üçün onların qəbiləsi Qüreyş adlandırılmışdır [10, 801]. Bəzi müəlliflərin fikrincə isə bu qəbilənin adamları Məkkədə toplaşdığı üçün “فُرَيْش” adlandırılmışdır. Bu söz “toplaşmaq” mənasını verən “تَقَرَّش” sözündən düzəlməmişdir [15, 226]. Nöldeke belə hesab edir ki, “فُرْش” kökündən düzəlib “kiçik köpək balığı” mənasını verən “فُرَيْش” sözü yunan dilindəki “iti dişləri olan kiçik köpək balığı” mənasındakı “καρχarias” sözünün qısaldılmış formasıdır. Lakin bu söz ərəb dilinə bilavasitə deyil, arami dilinin vasitəsilə daxil olub müəyyən fonetik dəyişiklərə məruz qalmışdır. Bəzi şərqşünaslar isə “فُرَيْش” sözünün fars dilindəki “خورشید” sözündən alındığını bildirmişlər. “فُرَيْش” sözü Quranda yalnız bir dəfə – eyniadlı surənin 1-ci ayəsində işlədilmişdir.

12. يَهُود sözü [Yəhüd]; (İslam dininin meydana gəldiyi dövrdə yaşamış yəhudilər). Əksər dilçi və müfəssirlər Quranda 3 dəfə təkrar edilmiş bu sözün alınma olduğunu söyləsələr də onun ibri, yoxsa fars dilindən alındığı mübahisə obyektinə olmuşdur. Cəvaliqi [6, 157], Xifaci [7, 216] onun ibri mənşəli olduğunu bildirmişlər. Suyuti “əl-İtqan” əsərində “هُود” sözünün ibri mənşəli olduğunu qeyd etsə də, “əl-Mutəvəkkili” əsərində onun fars dilindən alındığını bildirmişdir. Lakin bu sözün fars dilindən alındığını iddia etmək olduqca təəccüblü görünür. Düzdür, Avestada da bu sözə rast gəlirik, ancaq belə nəticəyə gəlmək olar ki, bu söz həm qədim fars, həm də ərəb dillərinə arami dilinin vasitəsilə ibri dilindən keçmişdir.

“يَهُود” sözünün İslama qədərki ədəbiyyatda, o cümlədən İmriul-Qeysin şeirlərində də işlədilməsi onu göstərir ki, Cahiliyyətdə ərəbləri bu sözlə tanımaq olmuşlar. Qeyd etmək yerinə düşər ki, Quranda “يَهُود” sözünün işlədildiyi bütün ayələrdə Mühəmməd (s) peyğəmbərin dövründəki yəhudilər nəzərdə tutulmuşdur. Qədim dövr yəhudilərindən söhbət gedən ayələrdə isə onların barəsində “بني إسرائيل” ifadəsi işlədilmişdir.

Biri “يَهُودِي”, üçü isə “هُود” olmaqla “يَهُود” sözü Quranda ümumilikdə 12 dəfə təkrar edilmişdir.

Nəticə. Məqalədə Quranda işlədilmiş antroponim və toponim olmayan xüsusi isimlər mövzusu araşdırılmışdır. Qeyd etmək lazımdır ki, Qurandakı qeyri-ərəb mənşəli sözlərin təxminən dördüdə birini xüsusi isimlər təşkil edir. Xüsusi

isimlər də öz növbəsində üç qrupa bölünür. Birinci qrupa qeyri-ərəb mənşəli antroponimlər, ikinci qrupa qeyri-ərəb mənşəli toponimlər, üçüncü qrupa isə antroponim və toponim olmayan qeyri-ərəb mənşəli xüsusi isimlər daxildir. Bu məqalədə biz üçüncü qrupa daxil olan isimlər, yəni, Qurani-Kərimdə işlədilmiş antroponim və toponim olmayan qeyri-ərəb mənşəli xüsusi isimlər mövzusunun araşdırılmışıq. Məqalədə Quranda işlədilmiş 12 sözdən bəhs edilir. Burada klassik ərəb dilçi və müəllifləri ilə yanaşı avropalı şərqşünasların fikirlərinə də toxunulmuşdur. Bəzi müəlliflər burada qeyd edilmiş sözləri ərəb mənşəli hesab etsələr də onların fikrinə hörmətlə yanaşılmış, lakin sözlərin qeyri-ərəb mənşəli olduğu qətiyyətlə bildirilmişdir. Bu sözlərin alınma olduğu fikrimizdə eyni mövqedə olan tədqiqatçılarla da müəyyən fikir ayrılığı vardır. Belə ki, burada qeyd edilmiş bəzi sözlərin hansı dildən alınması məsələsində həmin müəlliflərlə fərqli mövqələrdən çıxış edilmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Məmmədliyəv V.M. Qurani-Kərimin tərcüməsi \V.M Məmmədliyəv, Z.M. Bünyadov. Bakı: Şərq-Qərb, 2012, 956 s.
2. Cefry A. The foreign vocabulary of the Koran. Tehran: Tus, 2006, 462 p.
3. القرآن الكريم المدينة المنورة، مجمع الملك فهد لطباعة المصحف الشريف، 1428 هـ، 604 ص.
4. راغب الاصفهاني، المفردات في غريب القرآن، طهران، دفتر نشر الكتاب 1404 هـ، 556 ص.
5. ثعالبي، فقه اللغة، مكتبة العصرية، بيروت، 1979، 611 ص.
6. الجواليقي، المعرب فيما وقع من كلام العرب، القاهرة، مطبعة الميمنية، 1420 هـ، 158 ص.
7. الخفاجي، شفاء الغليل فيما في كلام العرب من الخيل، القاهرة، مطبعة الميمنية، 1418 هـ، 245 ص.
8. الزمخشري، الكشاف عن حقايق غوامض التنزيل و عيون الأقاويل في وجوه التأويل، منشورات البلاغة، [مجلدات]، المجلد الأول، قم، 1413 هـ، 697 ص.
9. الزمخشري، الكشاف عن حقايق غوامض التنزيل و عيون الأقاويل في وجوه التأويل، منشورات البلاغة، [مجلدات]، المجلد الثالث، قم، 1413 هـ، 619 ص.
10. الزمخشري، الكشاف عن حقايق غوامض التنزيل و عيون الأقاويل في وجوه التأويل، منشورات البلاغة، [مجلدات]، المجلد الرابع، قم، 1413 هـ، 825 ص.
11. السيوطي، المزهرة، مطبعة السعيدية، القاهرة، 1987، 344 ص.
12. السيوطي، المهذب فيما وقع في القرآن من المعرب، مطبعة السعيدية، بيروت، 1982، 14 ص.
13. محسن بيدارفر، ترتيب المعجم المفهرس لألفاظ القرآن الكريم، انتشارات بيدار، قم 1314 هـ، 750 ص.
14. ابن منظور، لسان العرب، [18 مجلد]، المجلد الأول، دار إحياء التراث العربي، الطبعة الأولى، بيروت، 1988، 566 ص.
15. ابن منظور، لسان العرب، [18 مجلد]، المجلد الثامن، دار إحياء التراث العربي، الطبعة الأولى، بيروت، 1988، 282 ص.
16. ابن منظور، لسان العرب، [18 مجلد]، المجلد الرابع عشر، دار إحياء التراث العربي، الطبعة الأولى، بيروت، 1988، 350 ص.
17. مجد الدين محمد ابن يعقوب الفيروز ابادي، [مجلدين]، القاموس المحيط، دار إحياء التراث العربي، طبعة جديدة محققة، الطبعة الأولى، بيروت، 1997، 1882 ص.
18. ابو نصر اسماعيل ابن حماد الجوهرى الفارابى، الصحاح، [5 مجلدات]، دار إحياء التراث العربي، الطبعة الأولى، بيروت، 1999، 2123 ص.

СОБСТВЕННЫЕ ИМЕНА НЕАРАБСКОГО ПРОИСХОЖДЕНИЯ, ИСПОЛЬЗОВАННЫЕ В КОРАНЕ НЕ ЯВЛЯЮЩИЕСЯ АНТРОПОНИМАМИ И ТОПОНИМАМИ

М. АГАВЕРДИЕВ

РЕЗЮМЕ

Статья посвящена исследованию собственных имен неарабского происхождения, использованных в Коране и не обозначающих антропонимы и топонимы. Следует отметить что, одна четверть слов неарабского происхождения, использованных в Коране состоит из собственных имен. Собственные имена, в свою очередь делятся на три группы. Первая группа включает в себе антропонимы неарабского происхождения, вторая группа топонимы неарабского происхождения, третья группа собственные имена неарабского происхождения, которые не являются антропонимами и топонимами. В этой статье рассматривается третья группа собственных имен, т.е. собственные имена неарабского происхождения употребляемых в Коране и необозначающие антропонимы и топонимы.

В статье автор исследует 12 собственных имен неарабского происхождения и рассматривает мнения европейских востоковедов наряду с мнениями арабских лингвистов и грамматистов на эту тему. Несмотря на то, что некоторые ученые считают эти собственные имена арабского происхождения, автор смог доказать, что они имеют неарабское происхождение. Еще одна проблема заключается в том, что из каких языков эти имена заимствованы. И в этом вопросе имеется разногласие между лингвистами и учеными.

Ключевые слова: имена собственные, заимствованные слова, слова арабского происхождения, слова неарабского происхождения

PROPER NOUNS OF NON ARABIC ORIGIN THAT ARE NOT ANTHROPONYMS AND TOPONYMS USED IN THE QUR'AN

M. AGHAVERDIYEV

SUMMARY

In this article the subject of proper nouns that are not anthroponyms and non-toponyms used in the Qur'an is investigated. It should be noted, that proper nouns comprise about a quarter of the words of non-Arabic origin in the Qur'an. Proper nouns, in turn, are divided into three groups. The first group includes anthroponyms of non-Arabic origin, the second group consists of toponyms of non-Arabic origin, and the third group is composed of proper nouns of non-Arabic origin that are not anthroponyms and toponyms.

In this article we have investigated the subject of nouns belonging to the third group, meaning, proper nouns of non-Arabic origin that are not anthroponyms and toponyms used in the Holy Quran. The article discusses 12 words used in the Quran. Both the opinions of classical Arabic linguists and authors, and of European orientalists are touched upon here. Although some authors consider the words highlighted here to be of Arabic origin, and though their opinions are respected, it is stated in this article that the words are of non-Arabic origin. There are still certain disagreements among researchers who are of the same opinion that these are borrowed words.

Thus, those same authors have taken different positions on which language some of the words indicated here are derived from.

Keywords: proper names, borrowed word, Arabic word, non-arabic word

JURNALİSTİKA

UOT 002.2 (091)

ÜZEYİR HACIBƏYLİ MƏTBUAT HAQQINDA

A.ƏZİMOVA

Bakı Dövlət Universiteti
aygunezimova@bsu.edu.az

Məqalədə Azərbaycan jurnalistikası tarixinin dahi şəxsiyyətlərindən biri olan Üzeyir Hacıbəylinin redaktor, jurnalist və publisist kimi fəaliyyətindən bəhs edilir. Ədibin müxtəlif qəzetlərdə dərc olunan əsərlərinin ictimai xarakteri, janr palitrası, mövzu rəngarəngliyi və toxunduğu problemlərə nəzər salınır, bu irslə müasir dövrümüz arasında maraqlı tarixi paralellər axtarmaqla xalqı, milləti düşündürən suallara cavab tapılır və tarixi həqiqətlər ortaya qoyulur.

Ü.Hacıbəylinin mətbuata dair nəzəri fikirlərinin Azərbaycan jurnalistikası tarixində yerinə və roluna qiymət verilir.

Açar sözlər: Üzeyir Hacıbəyli, mətbuat, jurnalistika, cəmiyyət, publisistika, qəzet, söz azadlığı, hürriyət

Azərbaycan jurnalistikası tarixində elə şəxsiyyətlər var ki, onların mətbu fəaliyyətlərini araşdırmaqla tarixin konkret bir dövrünün həqiqət və gerçəkliklərini ortaya qoymaq mümkündür. Azərbaycan müstəqillik əldə etdikdən sonra, yəni mənəvi dəyərləri qlobal surətdə yenidən qiymətləndirmə dövründə bu klassiklərə və onların yaradıcılıq fəaliyyətlərinə yenidən nəzər salınmağa başlandı. Azərbaycanda yenidən latın qrafikasına keçid ədəbi-bədii irsin yenidən tədqiqi üçün imkanlar yaratmaqla həm mətbuatın, eləcə də publisistikanın istər mövzu-ideya, istərsə də sənətkarlıq baxımından yeni baxış bucağından araşdırılması zərurətini və hər şeyə obyektiv tarixi qiymət vermək kimi təxirəsalınmaz vəzifəni ortaya qoydu. Bu sırada əsərlərinin bir hissəsi nəşrlərdən kənar qoyulmuş, bir hissəsi isə ixtisar edilmiş, yetmiş ildə jurnalistik və publisistik fəaliyyətinə nisbətə musiqi fəaliyyəti daha çox qabardılan, mətbuatını və eləcə də dövlətini azad və demokratik, millətini isə savadlı və dünya xalqları içərisində öz yerini tutmasını görmək istəyən və bunun üçün mətbuatı tribunaya çevirən şəxslərdən biri - Üzeyir Hacıbəylinin irsinin öyrənilməsi də aktual bir problem olaraq tədqiqatçıların qarşısında duran mühüm bir vəzifə kimi qiymətləndirilməlidir.

Üzeyir Hacıbəylinin “Kaspi” qəzetindən tutmuş “Azərbaycan” qəzetinə

qədər olan publisistikasını izləsək görürük ki, bu irsin ictimai xarakteri, janr palitrası, mövzu rəngarəngliyi və toxunduğu problemlərlə çağdaş dövrümüzün gerçəklikləri arasında bir bağılıq, paralellik özünü göstərir. Yəni bu irslə müasir dövrümüz arasında maraqlı tarixi paralellər axtarmaqla xalqı, milləti düşündürən suallara cavab tapmaq, tarixi həqiqətlərə nail olmaq mümkündür. Bir sözlə, Ü.Hacıbəylinin həyat yolu və onun zəngin fəaliyyəti yüz il keçməsinə baxmayaraq bizim üçün reallıq, əsərləri günümüzün gerçəkliyi, dövr, zaman fərqli olsa da, qaldırdığı məsələlər də eynisi ilə bizi bu gün də düşündürən problemlərdir.

Kəsərli qələm sahibi olan jurnalist, incə yumora malik dramaturq, gözəl pedaqoq, elmi nəzəri fikirləri ilə seçilən alim, yorulmaz ictimai xadim Üzeyir bəy Hacıbəylinin yaradıcılığının ana xəttini, qayəsini elə məhz istiqlalçılıq, millətçilik, vətəncilik=azərbaycançılıq təşkil edir. O, bu mövzuda məhəbbətlə yazır, düşündürür, fikirlərini əsaslandırır, tutarlı, dolğun faktlardan, mənbələrədən məharətlə istifadə edərək əsərləri ilə sanki bu günkü günümüzdə ayna tutur.

Kəskin üslubu ilə Molla Nəsrəddin məktəbini layiqincə davam etdirən Ü.Hacıbəyli insanların savadsızlığını, dini fanatizmi, imperializmi və müstəmləkə siyasətini, qadın hüquqsuzluğunu satirik yolla cəsarətlə tənqid etmiş, millətin varlığının əsas göstəricisi olan ana dili məsələsini ön plana çəkməklə məktəblərdə ana dilinin tədrisi ilə də bağlı özünü göstərən ciddi problemlərin millətin inkişafında yaratdığı mənfə təsirləri qabartmağa çalışmışdır.

Ü.Hacıbəyli millətin, məmləkətin xoşbəxtliyini mətbuatın azad və demokratik olmasında görürdü. Bu mənada onun “Kaspi”dən tutmuş “Həyat”, “İrşad”, “Tərəqqi”, “Həqiqət”, “İqbal”, “Yeni iqbal”, “Açıq söz”, “Doğru söz”, “İttihad”, “Tərcüman”, “Təkamül”, “Azərbaycan” qəzetlərində və “Molla Nəsrəddin” jurnalınadək publisistik fəaliyyəti əhəmiyyətli yer tutur. Bu mətbuat orqanlarında ədib "Ordan-burdan", "O yan-bu yan", "O yandan-bu yandan", "Dərədən-təpədən", "Surna" və s. başlıqlar altında “Ü”, “Üzeyir”, “Bir kəs”, “Filankəs", "Behmankəs", "Bisavad", "Avara", "Çi" və s. altmış beş adda gizli imzalarla dövrünün mühüm ictimai-siyasi, maarifçilik məsələlərinə dair çoxlu məqalə, kəskin felyetonlar və satirik miniatürlerini, korrespondensiyalarını dərc etdirmişdir. Ümumiyyətlə, Üzeyir bəyin mətbuat səhifələrində dərc olunan iki mindən çox publisistik yazısı millətin tərəqqi və təkamülündə böyük rol oynamış, onları Cümhuriyyətə gedən bir yola istiqamətləndirmişdir.

Üzeyir Hacıbəyli publisistikasının məzmununa diqqət yetirsək görürük ki, dövrün bütün aktual problemlərini əhatə edən bu yazılar real həyatla bağlıdır. Bu publisistikada ictimai mühitin mürəkkəbliyi, cəmiyyətdə baş alıb gedən problemlər, bunları yaradan səbəblər, onların aradan qaldırılması yolları öz əksini tapır.

Mətbuat tarixinin tədqiqatçılarından olan Şirməmməd Hüseynov Ü.Hacıbəyli şəxsiyyətini belə qiymətləndirir: “Üzeyir Hacıbəyov o cür xoşbəxt sənətkarlardan və ictimai xadimlərdəndir ki, zaman keçdikcə böyüklüyü, fəaliyyətinin mütərəqqi və humanist mənası daha parlaq şəkildə gözə dəyməkdədir.

Onun zəngin irsi indi də diqqəti cəlb edir və mündəricə genişliyi, dərin mənası ilə bizi heyran buraxır” [4, 95].

Qeyd etdiyimiz kimi, Üzeyir Hacıbəyli jurnalistik fəaliyyətinə 1904-cü ildə “Kaspi” qəzeti ilə başlamışdır. Onun qəzetin 1904-ci il sentyabr, oktyabr, noyabr, dekabr və 1905-ci il yanvar saylarında “U” imzası ilə 10 korrespondensiyası işıq üzü görmüşdür.

O, 1905-ci ildə öz ətrafına demokratik milli ruhlu ziyalıları toplayan “Həyat” qəzetində tərcüməçi olaraq çalışmağa başlayır. Tezliklə “Həyat”da tərcüməçi-mütərcim vəzifəsinə qəbul edilir. 1905-ci il sentyabrın 7-də qəzetin 59-cu sayında “mütərcimi Üzeyir” imzası ilə yazı dərc etdirir. Rus dilindən Azərbaycan türkcəsinə tərcümə edilmiş reportaj səciyyəli -“Avqustun 20, 21, və 23-də “Küçə müqatiləsi” sərlövhəli bu yazı, əvvəlcə Peterburqda çıxan “Novoye vremya”, sonra isə ermənipərəst “Baku” qəzetində dərc olunmuşdu. Üzeyir bəyin “Novoye vremya” qəzetinin Bakıda məzuniyyətdə olan müxbirinin erməni-müsəlman davası zamanı şahidi olduğu hadisələrə, faktlara həsr olunmuş bu tərcüməni verməkdə məqsədi Qərb mətbuatının hadisələrə olan münasibətini oxuculara təqdim etmək idi.

“Həyat” qəzetində Üzeyir Hacıbəylinin ilk müstəqil, çox ciddi, elmi-nəzəri və tarixilik baxımından əsaslandırılmış tənqidi bir yazısı- “Bir xanım əfəndinin bizlərə hüsni-təvəccöhi” [2, 10 sentyabr, 1905, N62] sərlövhəli məqaləsi dərc olunur. Bu yazı 20 yaşı tamam olmamış bir gəncin- Üzeyir bəyin Azərbaycan sevgisi və qətiyyəti ilə yoğrulmuş qələminin milli jurnalisti-kamızda yeni bir cığır açmasından xəbər verirdi.

“Peterburqkie vedemosti” qəzetinin 210-cu sayında alman mənşəli mühərrir Maqda Neymanın “qoca administratorun” dilindən: “əsrəlcə şəqavət və sui-rəftar üzrə güzəran edən və bundan naşi zətən şəqi və şərir olan Teymurləng ordusu nəslini (yəni biz türkləri-Ü. Hacıbəyli), Şimali Amerikanın “qırmızı dəri” vəhşilərini mədəniləşdirmək namümkündür” fikri ilə Qafqaz müsəlmanları haqqında yağdırdığı böhtan, yalan və iftiralарına azərbaycanlı balasının kəskin, tutarlı cavabı idi: “...Əcəba, bu tazə kəşfiyyat deyilmi? Necə ola bilər ki, ədalətli olan həqq sübhənəhu və taala tək bir türk tayfasını yarıdanda onun xəmirəsində istedad qoymayıb, binəva türklərin xislət və təbiətlərini qabili-mədəniyyət və mərifət yaratmaya?...oxuduğunuz cəfəngiyatı dəstəviz edərək belə əhəmm məsələlərdən mübahisə etməklə özünüz heç, darüssəltənədə intişar olan “Петербургские ведомости” kimi böyük bir cəridəni bədnam edirsiniz. Nə qayırdığınızdır?” [2, 10 sentyabr, 1905, N62].

100 il keçməsinə baxmayaraq bu gün də Qərb və rus mətbuatı ermənilərin böhtan və iftira kampaniyalarında fəallıq göstərməklə Azərbaycan xalqı haqqında mənfi rəy formalaşdırmaqda davam edir.

Üzeyir Hacıbəylinin “İrşad” qəzetindəki fəaliyyətini onun yaradıcılığının intibah dövrü kimi qiymətləndirmək olar. Ədibin bu qəzetdə çarizmin, çar məmurlarının, imperializmin mənfur müstəmləkə siyasətinin ifşasına, Şərq xalqlarının milli-azadlıq uğrunda mübarizəsinə, Qafqaz türklərinə qarşı kütləvi qırğınlar,

məktəb və təlim üsullarına, ana dilinə olan münasibətə, əxlaq və tərbiyə problemlərinə, дума, seçki məsələlərinə, bu gün də Azərbaycan tarixinin böyük bir bələsi – yarası olan Qarabağ probleminə, erməni-müsəlman münacişəsinə həsr olunmuş 300-dən artıq yazısı çap olunmuşdur. Bu yazılar Azərbaycan xalqının ictimai-siyasi düşüncəsinin, milli ideologiyanın formalaşmasında mühüm rol oynamışdır.

“İrşad” fəaliyyət göstərdiyi təqribən iki il yarım ərzində qəzet iki dəfə bağlanmışdır ki, bunun da səbəbi Üzeyir bəyin yazdığı felyetonlar olub. Birinci dəfə o, “Stolipinin xəyalı”(7, 30 may 1907, N100) felyetonunda Stolipinin xəyalı “deputat seçimi”ni və çarizmi - irtica siyasətini kinayə ilə ifşa etmişdir ki, bu da qəzetin fəaliyyətini dayandırır. 1908-ci ildə “Nağıl” [7, 17 iyun 1908, N89] felyetonu ilə 1905-ci il rus-yapon müharibəsində böyük dövlətlərin bir-birinə münasibətlərində olan ikiüzlü siyasətini açıb göstərir, milli-azadlıq uğrunda mübarizə aparan əhalinin konstitusiyaya hüquqlarının pozulması və azadlıqlarının buxovlanmasına qarşı çıxır, İvan obrazı ilə çar hökumətinin bu oyunlarda mövqeyini ifşa edir. Qəzet bağlandıqdan sonra M.Muxtarovun vəsaiti hesabına nəşr olunan “Tərəqqi” qəzetində, sonra isə “Həqiqət” (1909) qəzetində fəaliyyətini davam etdirir.

Ü.Hacıbəyli iştirak etdiyi mətbuat orqanlarının bir çoxunda həm jurnalist və publisist kimi, həm də redaktor kimi fəaliyyət göstərir ki, bu da Azərbaycan mətbuatı tarixində onun bir redaktorluq məktəbi yaratması kimi qiymətləndirilə bilər.

Ədibin mətbuatla bağlı, jurnalistikanın cəmiyyətdə yeri və rolu barədə maraqlı yazıları var ki, bu məqalələrdə təqdim olunan tezislər bugünkü yazarlar üçün bir proqram kimi qəbul edilməlidir. “Həqiqət” qəzetinin 1909-cu il dekabr 25-də dərc etdirdiyi “Bəyani-məslək” proqram məqaləsi qəzetçilik üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bu gün mənasız yazılarla qəzet səhifələrini bəzəyən redaktorlara və dövr, zaman üçün əhəmiyyətsiz olan məsələlərdən bəhs edən yazılarının çap olunmamasından şikayətlənən yazarlara üz tutan Üzeyir Hacıbəyli yazırdı:

““İrşad” və “Tərəqqi” qəzetlərində mühərrirlik etdiyimiz zaman bir takım qəzetçi sənətindən layiqincə müxbir olmayan məqalələrinin məzkur qəzetlərdə çap olunmadığından naşi bizə etiraz edib “Hürriyyəti-kəlame yol vermirsiniz” deyirdilər. Lakin bəzi şəxslər orasını unudurdular ki, hər bir qəzetin müəyyən bir məsləki olmalıdır. Ona binaən haman qəzetdə yazılan hər bir məqalə də haman məsləkə müvafiq olub onun, yəni o məsləkin qarelərə təlqini yolunda xidmət etməlidir” [3, 25 dekabr 1909-cu il, N1].

Qəzetin müəyyən bir məsləki olmadığı halda, o qəzetdən az mənfəət görüldüyünü vurğulayan Üzeyir Hacıbəyli məslək anlayışına aydınlıq gətirir, “Həqiqət” qəzetinin məsləki haqqında məlumat verir:

“Söz yoxdur ki, xalq arasında mütəəsəl oxunan bir şeyin oxuculara bir təsiri olur. Bu təsir sayəsində oxucuların fikri cümbüşə gəlib bir yol, bir məslək tutmaq istəyir.

İndi əgər haman oxunulan şey qəzet olsun, jurnal olsun. Daim bir məslək üstündə qalıb o yoldan, o məsləkdən o yan-bu yana səpməzsə, oxucularının da fikri haman məsləkə alışıb, hər kəs müəyyən bir fikir, əqidə sahibi olar” [3, 25

dekabr 1909-cu il, N1].

Bunu oxucular üçün mənəvi bir tərbiyə adlandıran ədib vətəndaşlıq mövqeyindən çıxış edərək qəzetin məsləkinin oxucularına böyük təsir etdiyini göstərir. Əgər qəzet bir məsləkə xidmət etməzsə, o halda oxucuları da məsləksizliyə, əxlaqsızlığa yönəltdiyini qətiyyətlə bildirir:

“Çünki məsləksizlik yolsuzluqdur, əxlaqın pozğunluğudur”. “Məsləksiz qəzet müzür olan kimi məsləksiz insan da müzürdür” deyən Üzeyir Hacıbəyli məsləki xüsusiyyətinə görə iki qrupa bölür: yaxşı və pis. Ədib cəmiyyət üçün təhlükəli olan məsləksiz insanı yaman məsləkli adamdan da zərərli hesab edir, yaman məsləkin müəyyən olduğu halda, onun zərərinə rəf etməyə çarə tapmağın asan olduğunu göstərir.

Üzeyir Hacıbəyliyə görə məslək hər kəsin etiqad etdiyi yoldur. Ədib ümumi xoşbəxtliyin, tərəqqi və inkişafın, mədəni həyatın göstəricisi olan yaxşı məsləkin uğurlu bir yoldan xəbər verdiyi qənaətinə gəlir və məsləkin daha ali, daha müqəddəs bir yola yaxınlaşması üçün çalışmaq lazım olduğunu və millət üçün vacibliyini qeyd edir:

“Bizim məsləkimiz odur ki, millətimizin tərəqqisinə bais olan hər bir həqiqi vasitə və vasitələrə yol verməli və millətimizi cəhalətə və yaxud tərəqqiyiməkusə sövq edən şeyləri dəf və izalə etməlidir” [4, 25 dekabr 1909-cu il, N1]. Üzeyir bəy bu proqram məqaləsi ilə bir daha göstərir ki, hər bir jurnalist və onun mənsub olduğu qəzet öz vəzifəsini yerinə yetirərkən cəmiyyət qarşısında daşdığı məsuliyyəti dərk etməlidir.

Rusiyada senzura idarəsinin mövcudluğu mətbuatda azad sözün boğulmasının əsas vasitəsi idi. Baxmayaraq ki, 1905-ci il manifestindən sonra hüriyyəti-mətbuat olacağına dair bir sıra vədlər verilmişdi, lakin bunların heç biri reallaşmadı. Bütün bunları görəndə Üzeyir Hacıbəyli “İrşad” qəzetində “Üzeyir” imzası ilə azad mətbuatın vəzifələrini aydınlaşdıran “Hüriyyəti- mətbuat” [7, 1907-ci il, 1 mart. №3] sərlövhəli məqaləsini yazır.

Ü.Hacıbəyli Rusiyada bəzi tayfaların ancaq dövlət senzurasından asılı vəziyyətdə olduğu dövrdə yerli müsəlmanların həm dövlət senzurasının, həm də yerli əhalinin təzyiqinə məruz qaldığını söyləyir. Bu səbəbdən qonşu tayfalar yalnız bir hökumətin yaxasından tutub hüriyyəti-mətbuat tələb etdiyi zaman, bizimkilərin bir əli hökumətin, o biri əli camaatın yaxasında olur ki, bəs bizə azadi-kəlam lazımdır. Hüriyyəti –mətbuat və azadi-kəlam nədir sualını verən publisist bu məsələnin mahiyyətini anlamaq üçün öncəliklə hüriyyəti-kəlamın xalq üçün hansı mənfəətləri olduğunu başa salır:

“Hüriyyəti-kəlamın, yaxud azadi-mətbuatın ümumxalq üçün nəfi bundan ibarətdir ki, bunların sayəsində ümum əhalinin və ya məlum bir camaatın mübtəla olduğu dərddə şərh edib müalicəsi üçün tədbirlər axtarmaq mümkündür” [7, 1907-ci il, 1 mart. №3]. Mətbuatın xalqla hökumət arasında vasitəçilik rolunu qiymətləndirən ədib göstərir ki, xalq hökumətin qəbul etdiyi hər hansı qanunun millətin xeyrinə olmadığı təqdirdə mətbuatdan istifadə edərək ona öz etirazını bildirə bilər. Ola bilər ki, hansısa məmur öz şəxsi mənafeyi

naminə xalqa zülm etsin, onlara gün verib işıq verməsin. Məmurun zülmkarlığının tək xilas yolunu mətbuatda görün Üzeyir bəy mətbuatın hürr və azad olmasını mütləq şəkildə təqdim edir:

“Vaxtı ki, “senzür” idarələri bu günə fəqərələrin mətbuata səbt olunmasını qoymayı, onda məlum olur ki, həmin senzuru təyin etmiş hökumət öz əhalisinin yaxşı və yaman gün keçirməsinə heç bir əhəmiyyət verməyib, ümum əhali mənafeyini öz əmrinə qurban edir, yəni əhalinin, məmləkətin qeydinə qalmayıb, ancaq hökm sürmək, hökmfərma olmaq və bilaxır, əhalini boynuna minmək arzusunda bulunur.

Bizim camaatın dəxi hüriyyəti-mətbuata düşmən olan üzvləri yenə də fəna fikirdə olub öz şəxsi mənfəətlərini ümumcamaat mənafeyindən artıq bilirələr və ikincisini birincisinə fəda etməyə çalışırlar” [7, 1907-ci il, 1 mart. №3]. Üzeyir Hacıbəyli burada diqqəti vacib və bu gün də çox əhəmiyyətli olan bir məqama yönəldir. Qeyd edir ki, bir çoxları mətbuat azadlığından sui-istifadə edib mətbuatı öz şəxsi və camaat mənafeyinə dəxli olmayan işləri üçün bir alət bilirlər. Bundan sui-istifadə edib bir çox qəzetlərin hüriyyətpərvərliyindən yararlanıb öz şəxsi işlərini millətə çatdırırlar:

“Mətbuatın vəzifeyi-müqəddəsəsinə ehtiram və əhəmiyyət nəzərilə baxanlar hüriyyəti-mətbuat və azadiyi-kəlamın mənaiyi-həqiqisinə layiqincə vaqif olub, qəzet sütunlarını öz şəxsi mənfəətinə alət etmək təşəbbüsündən hər vaxt intixab etməlidirlər.”

Mətbuatın cəmiyyətin formalaşmasında nə qədər əhəmiyyət daşdığını anlayan Üzeyir Hacıbəyli “Qəzet oxuyan” [7, 2 mart 1906, N79] yazısında bu mövzuya həssaslıqla yanaşır. Üzeyir Hacıbəyli qəzetin tutduğu mövqeyi xalqa göstərir, onları məlumatlı, bilikli olmağa dəvət edir. Satiranın qüvvətli metodlarından istifadə edən publisist “qəzet oxumaq müsəlmanlara haramdır” söyləməklə dövrün acısını, qəzet oxumamaq bəlasını açıq şəkildə izhar edir. Ədib ürək yanğısı ilə yazır:

“Qəzet oxuyan müsəlman öz dərd və ehtiyacatını, qardaşının giriftar olduğu müsibət və bəlanı qəzet sütunlarında yazılmış görür, yaxud millətini təhdid edən müsibətdən xəbərdar olur. Ona görə, “qəzet oxumaq müsəlmanlara haramdır” [7, 2 mart 1906, N79]. Qəzet materiallarında dünyada, ölkədə baş verən hadisələr haqqında geniş, təfsilatlı məlumatlar verilir. Gündəlik qəzetlərin və yazarların məqsədi camaatı bu informasiyalar ilə təmin etmək, xalqın bilgi dairəsini genişləndirməkdir. Üzeyir bəy sadalanan bütün incəliklərin mətbuatın məramı olduğunu dəfələrlə vurğulayıb. Hər bir fərd qəzet oxuyaraq dünyagörüşünü artırır, hadisələrə baxış tərzi dəyişir, real faktları, gerçəklikləri görür, onlardan nəticə çıxarır. Lakin ədib bunların hər birinin müsəlmanlara yad olduğunu, dargöz, dünyadan bixəbər olmağı üstün tutduqlarını təəssüflə qələmə alır:

“Qəzet oxuyan müsəlman qəzet sütunlarında dərdinə dərman, ehtiyaclarına əlac, işinə əncam tapır. Ona görə qəzet oxumaq müsəlmanlara haramdır” [1, 350].

Millətin maarif və mədəniyyətinin inkişafında, siyasi mübarizəyə və

azadlığa gedilən yolda mətbuatın-qəzetin böyük roluna böyük qiymət verir:

“Birdən fərz elə, Avropada...qəzetlərin hamısı durduğu yerdə bağlandı. Onda nə olar:

... Banklar qapanar, birjalar sönər, fabrikələr batır, dəmiryol işləməz... Qərər zəlzələ olar, tufan qopar, hamı kar olar, kor olar, lal olar. Bəs bizim qəzetlər bağlansa nə olar?

-Heç zad” [3, 25 dekabr 1909-cu il, N1].

Üzeyir bəy görürdü ki, Avropa ölkələri, eləcə də qonşu millətlər qəzetlərin sayını çoxaltdıqca ictimai-siyasi düşüncələrini artırmaqla öz siyasi hüquqları uğrunda mübarizə yolunda inkişafa doğru irəliləyirdilər. Bizdə isə hələ də “it böğuşdürməg”ə, “xoruz döyüşdürməg”ə başı qarışan millətimiz bütün Avropanı və Rusiyanı bürüyən hürriyyət və inqilab sədalarını eşitmək istəmişlər.

Üzeyir Hacıbəyli irsinin pərəstişkarı və tədqiqatçısı professor Şirməmməd Hüseynov Üzeyir bəyin bu vaxta qədərki nəşrlərdə kənara qoyulmuş əsərlərini toplayıb oxuculara çatdırmağı özünə ali məqsəd bilərək və onun “Kaspi”, “Həyat”, “İrşad”, “Tərəqqi”, “Həqiqət”, “İqbal” qəzetlərində və “Molla Nəsrəddin” jurnalında dərc edilmiş bu qəbildən olan əsərlərinin 1904-1912-ci illəri əhatə edən yazılarını - “Nəşrlərdə kənara qoyulmuş mətbu əsərləri (1904-1912)”, 1915-1917-ci illəri əhatə edən “Yeni İqbal”, “Sovqat”, “Açıq söz”, “Doğru söz”, “İttihad” qəzetlərində dərc edilmiş əsərlərini isə “Nəşrlərdə kənara qoyulmuş, ixtisar və “redaktə” edilmiş əsərləri” adlı iki cildlik kitabında toplayaraq oxuculara təqdim etmişdi. Bu cildlərə həmçinin Üzeyir bəyin “Kaspi”dən tərcümə edib “Həyat” qəzetində dərc etdirdiyi çox əhəmiyyətli bir neçə məqaləsi də daxil edilmişdirki, bu yazılar bu gün də aktualıq baxımından dəyərini qoruyub saxlayır.

Üzeyir Hacıbəylinin “xalq istəyi” və “hökumət təzyiqləri”, millətin taleyində böyük rol oynayan söz və fikir azadlığı uğrunda mübarizəni əks etdirən publisistik yazılarından biri olan “Hürriyyəti-kəlam...” [1, 351] məqaləsində oxuyuruq:

“Hürriyyəti-kəlam, hürriyyəti-şəxsiyyət, hürriyyəti-ictimai, hürriyyəti-mətbuat, hürriyyəti-vicdan.

Həmin bu beş hürriyyətlərin üstündə bir çox qanlar töküldü, canlar güdazə getdi. Camaat dedi: “Alacağam”“. Hökumət dedi: “Verməyəcəyəm”. Camaat dedi: “Öləsən də alacağam”. Hökumət dedi: “Öləsən də verməyəcəyəm”. Xülasə, elə indi də elə bunların üstündə camaat ilə hökumətin arası düzəlməyibdir”.

Ü. Hacıbəyli məqalədə göstərir ki, bir çoxları bu azadlıqların mahiyyətini dərk etmirlər. İstənilən ictimai yerlərdə xalqı söyüb biabır etməyi hürriyyəti-kəlam, həmçinin günün günorta çağı özgəsinin cibinə girməyi hürriyyəti-şəxsiyyətə hesab edirlər.

Burada hürriyyəti-mətbuat deyib qəzeti əhəmiyyətsiz yazılarla həlim aşına döndərənlərə də ədəbin yanaşma tərzini və istehzasını görürük.

Bu gün qəzeti ictimai maraq kəsb etməyən boş mənasız yazılarla doldurub “həlim aşına” döndərən redaktorlar yəqin ki, Ü. Hacıbəylinin mətbuata dair yazılarını oxuyub mətbuatın cəmiyyətdə oynadığı böyük rolu qiymətləndirib “bir qədər qəzetçilik dər”indən öyrəndiklərini fəaliyyətlərində tətbiq

edərlər. Bu gün qəzet bolluğunda yaşadığımız bir dövrdə - mətbuatın kəmiyyətinin keyfiyyətini üstələdiyi zamanda klassiklərdən öyrəndiklərimiz bizi düz yola istiqamətlənməyimizdə bir mayak rolunu oynaya bilər.

Üzeyir bəyin «Bir qədər qəzetçilik dərsi» [6, 23 oktyabr 1908, №83] sərlövhəli felyetonu nəinki XX əsrin əvvəlləri, həmçinin müasir mətbuatın problemləri baxımından da maraq doğurur. Dialoq şəklində təqdim olunan bu felyetonda Üzeyir bəy qəzetin fəaliyyət prinsiplərini elə dəqiq qoyur ki, onunla tanış olandan sonra sadə oxucu “Qərb meyarlarının” Azərbaycan jurnalistikasında bir əsr əvvəl tətbiq edildiyinin şahidi olur. Felyetona diqqət edək:

“Müəllim: Qəzetə hər bir şey yazmaq olarmı?

Şagirdlər: Xeyir, olmaz!

Müəllim: Necə olmaz? Bəs qəzetin başında «Hürriyyət» yazılıbdır?

Şagirdlər: Doğrudur, hürriyyət yazılıbdır, amma hürriyyət ondan ötrü yazılmayıbdır ki, hər kəsin ağına nə gəlsə, götürüb qəzetə vurdursun.

Müəllim: Çünki o halda qəzet nə olar?

Şagirdlər: O halda qəzet zibil səbəti olar.

...Müəllim: Bəs qəzetə nə tövr məqalə yazmalıdır ki, çap olunsun?

Şagirdlər: Əvvələn qəzetin məsləkinə müvafiq olsun.

Müəllim: Məsələn nə tövr?

Şagirdlər: Tərəqqiyə mane olan şeylər rəf edilsin... mətbuat qanunlarına müğayir olmasın...qərəzi-şəxsi ilə yazılmasın, biməna şeylər yazılmasın...fitnə və fəsad qovzayan olmasın”.

Gətirilən örnəklərdən aşkar görüldüyü kimi, bu felyetonu müasirlik baxımından şərh etməyə ehtiyac yoxdur. Sadəcə bugünkü onlarca mətbuat orqanının bu prinsiplərə necə əməl etdiyini xarakterizə etmək kifayətdir.

Mətbuatın cəmiyyətin həyatında böyük rol oynadığını qiymətləndirən Ü. Hacıbəyli qəzeti bilik mənbəyi, informasiya daşıyıcısı, əlaqə və ünsiyyətin vəsiləsi, mənəvi və əxlaqi tərbiyənin əvəzsiz vasitəsi sayır, dövr, zaman üçün ictimai əhəmiyyətini qeyd edirdi.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan mətbuat tarixi antologiyası. I cild. Bakı: Elm və Təhsil, 2010.
2. “Həyat” qəzeti (1905-1907).
3. “Həqiqət” qəzeti (1909-1910).
4. Hüseynov Şirməmməd. Mətbu irsimizdən səhifələr. Bakı: Çənlibel NPM, 2007.
5. Hüseynov Şirməmməd. Ü.Hacıbəyli. Nəşrlərdə kənara qoyulmuş mətbu əsərləri. Bakı: Elm, 2009.
6. Hüseynov Şirməmməd. Ü. Hacıbəyli. Nəşrlərdə kənara qoyulmuş, ixtisar və “redaktə” edilmiş mətbu əsərləri. Bakı: Elm, 2010.
7. “İrşad” qəzeti (1905-1906)
8. “Tərəqqi” qəzeti (1908-1909).

УЗЕЙР ГАДЖИБЕЙЛИ О ПЕЧАТИ

А.АЗИМОВА

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается деятельность Узеира Гаджибейли, одного из выдающихся деятелей истории азербайджанской журналистики в качестве редактора, журналиста и публициста. Рассмотрены общественный характер, жанровая палитра, разнообразие тем и проблем авторских работ, опубликованных в различных газетах, приводятся интересные исторические параллели между тем наследием и современностью, исследуются вопросы, волнующие общественность и сегодня, раскрываются исторические истины.

В научном труде оценивается место и роль теоретических взглядов У.Гаджибейли на прессу в контексте истории азербайджанской журналистики.

Ключевые слова: Узеира Гаджибейли, пресса, журналистика, общество, публицистика, газета, свобода слова, независимость

UZEYİR HAJİBAYLI ABOUT PRESS

A.AZİMOVA

SUMMARY

The article discusses the activities of Uzeyir Hajibeyli, one of the great personalities in the history of Azerbaijani journalism, as an editor, journalist and publicist. Public nature of the author's works published in various newspapers, genre palette, topic diversity and the problems it touches upon are considered, by looking for interesting historical parallels between this heritage and our modern times, the questions that concern the people and the nation are answered and historical truths are revealed.

The role of U.Hajibeyli's theoretical views on the press in the history of Azerbaijani journalism is assessed.

Keywords: Uzeyir Hajibeyli, press, journalism, society, newspaper, freedom of speech, freedom

УДК 070

ЭССЕ: ТРАНСФОРМАЦИЯ ЖАНРА

Г.К.САДЫГОВА

Бакинский Государственный Университет
gunaysadixova90@gmail.com

В статье исследуется трансформация таких жанров как дневники, мемуары, исповеди и др. в эссе. Вместо вышеуказанных жанров сегодня творчески настроенный человек предпочитает написать небольшое эссе. Меняются общественные формации, литературные эпохи, стили. Эссе остается внутренне неизменным. Это говорит о наличии в нём некоего «стержня», удерживающего, при всём внешнем разнообразии, единство структуры жанра. Этот стержень - содержание. А содержание эссе – личность автора. Несмотря на всё разнообразие внешних форм, эссе, тем не менее, мало изменилось. Писатели рассказов, воспоминаний, дневников и очерков пользуются фрагментарной композицией. Если авторов этих жанров заботит разворачивание картины события или характера, то у эссеиста совсем другой предмет. Именно он определяет «сходство несходного». И форма здесь на последнем месте.

Вследствие «переходности» эпохи, требующей осмысления и оценки, жанр эссе не только прижился (в Азербайджане), но даже претендует по популярности на первенство среди остальных художественно-публицистических жанров. Эссеистический подход автора к собственному внутреннему переживанию принципиально отличает эссе от других – отражающих, так или иначе, виртуальный мир.

Ключевые слова: художественный документализм, художественная публицистика, философия, дифференциация, автор, эссе, дневник, мемуар, жанр

В современных медиа прослеживается все большее количество произведений, в которых сильно авторское, субъективно-эмоциональное, «эссеистическое» начало. Многие журналы, большинство аналитически ориентированных газет имеют рубрику «Колонка редактора». Можно смело утверждать, что практически любое средство массовой информации, имеющее аналитическую составляющую вещания, старается сегодня использовать услуги эссеистов. Исходя из этого, имеет место исследования художественной публицистики, наличие в ней элементов художественной литературы, где автор через анализ произведения предлагает свой взгляд на мир, и все средства выразительности. По выражению авторов, «... в любом эссе голос, говорящий с нами вступает в отношения лишь с нами». Все элементы художественного слова наблюдаются в творениях таких писа-

телей-публицистов Азербайджана как Анара («Подвиг поэта»), Эльчина («Человек, несущий добрые вести»), Сабира Рустамханлы («Книга жизни»), проф. Дж. Мамедли («Осенние цветы») и многих др. Таким образом, выявляются формы эссе, которые значительно дифференцируются. Творческий анализ эссе отечественных писателей-публицистов Азербайджана, а также экскурс в историю появления этого жанра доказывает вышесказанное.

Словари утверждают: эссеист - «то же, что очеркист», а эссе – синоним очерка. Эссе [фр. *essai*] Спец. Очерк, трактующий литературные, философские, социальные и другие проблемы не в систематическом научном виде, а в свободной форме. Виды: Литературно-критическое эссе, Философское эссе[11] Представляется важным уточнить происхождение самого термина «эссе». Этот жанр можно считать универсальным в том смысле, что они могут быть и аналитическими и художественными. Эссе все более включается состав таких жанров, как автобиография, биография, дневник, мемуары, очерк, эпистолярная литература, документальная драма и др. к так называемой «художественно-документальной литературе» или, иначе, к «литературе факта». Эти произведения имеют философский, историко-биографический, публицистический, литературно-критический, научно-популярный, беллетристический характер.

Современный читатель предпочитает художественную документалистику, первыми видами которого считаются мемуары, биографии и эпистолярные произведения, возникающие в период поздней античности. Теория жанра не может строиться на основе анализа произведений одной эпохи, при том, что эссе - жанр, имеющий глубокие корни в истории человечества, который появился в Японии, причем гораздо раньше - в X веке - и под другим названием - «дзуйхицу». Здесь «основательницей» считают Сэй Сёнагон - фрейлину императорской свиты, назвавшую свое произведение «Записки у изголовья»[7].

«Записки у изголовья» [14] - прежде всего, совершенно особый, эстетический, взгляд на мир. Сэй Сёнагон не задавалась целью подробно и в деталях описывать дворцовую жизнь. Ее занимали не сами события, а впечатления от этих событий. Главное место в книге заняли мысли и наблюдения, по-новому (с неожиданной, субъективной точки зрения) раскрывавшие привычные (обыденно-бытовые) вещи, явления, события. Мысль ее неуловима, невозможно порой угадать, куда приведут писательницу те или иные ее размышления. Часто ее эссе заканчиваются неожиданной нотой, но никогда - фальшивой. На страницах ее произведения отразилось эстетическое мировоззрение современной ей эпохи - периода Хэйан. Он начался с конца VIII века, когда японский император и его придворные обосновались в новой столице, назвав ее Хэйан - «мир и покой». Этот период господства японской аристократии продлился вплоть до конца XII века и стал золотым веком японской культуры и литературы, особенно поэзии и романа. Сочетание субъективного взгляда на вещи, собственной позиции и чисто-

сердечного, непосредственного выражения душевных переживаний и размышлений в свободной форме - как композиционной, так и стилистической - и позволяет исследователям относить «Записки» к эссеистике. История возникновения «Записок» и «Опытов» [13] говорит о том, что основной, причиной или толчком к появлению такой литературной формы как эссе послужило некое «жизненное содержание», сходная общественная потребность, общая для таких несхожих культур как западная и восточная.

К этому же периоду относится зарождение жанра эссе в творчестве Мишеля Монтеня. Фраза Монтеня уже стала крылатой: «Содержание моей книги - я сам». Но это «я сам» особого рода. Это не фиксация значимых событий как в дневнике; это не рассказ о своей жизни, мыслях и поступках, как в автобиографии; это не покаяние, как в исповеди. Это экзистенциально окрашенные впечатления и размышления автора - результат личностного самоанализа в ситуации проблемы, выбора [9].

В XX веке произошел скачок как во всех сферах деятельности журналистского творчества, так и в развитии художественно-документальной литературы, которая в известной степени начинает теснить некоторые традиционные жанры. Художественно-публицистические жанры не умирают, но трансформируются, в современности они отошли на задний план, уступив место информационным и аналитическим. Исследуя художественную публицистику проф. Дж. Мамедли пишет: «В научном направлении Азербайджанской журналистики публицистика изучена достаточно. Среди них к особому исследованию были привлечены публицисты Дж. Мамедкулизаде, Уз. Гаджибеков, М. С. Ордубады, Н. Нариманов, С. Вургун, М. Ибрагимов, и др. Но фундаментально художественная публицистика в Азербайджане была исследована доктором наук, профессором Ф. Мехти [3]. На примере очерка теоретик раскрывает творческий подход к изображению человека, его переживания. В публицистике, как и литературе подход к изображению переживаний и чувств эстетический - различает их фактичность [2].

Эссе Анара «Подвиг поэта» [1], посвященное гениальному азербайджанскому поэту Имамеддину Насими знакомит читателя с миром царящим в литературе. Цитируются газели Насими, что и придает эссе художественную выразительность, эмоциональность с использованием фактических данных. В личности Имамеддина Насими автор раскрывает его творчество и трагичную судьбу. Он пишет: «Судьбы большинства великих поэтов прошлого - трагические судьбы. (Впрочем, и наш век не составляет исключения - Муса Джалиль, М. Мушфиг, Г. Джавид, Лорка, Нурдал Григ, Никола Вапцаров и мн. др.). Этот горестный мартиролог можно продолжать еще долго. Непонимание, забвение, духовная, если не физическая изоляция, одиночество – это еще не самое худшее из того, что выпадает на долю истинных поэтов». Художественное начало присутствует в высказываниях писателя: «Но, по легенде, капля крови Насими попала на палец этого самого захида (захид - буквально «аскет», предста-

витель одного из самых ненавистных Насими институтов исламской религии)», «Конечно, Насими не был атеистом в современном понимании этого слова (хотя хулители и называли его безбожником)».

Рассмотрев художественный документализм в эссе Анара мы видим как он дает полную информацию о том, кто такой Насими, о роли в его жизни Фазлуллаха Наими - об учениях, сторонником которого он был. Описание выражено философскими мыслями, что и присуще эссе, оставляя отпечаток в памяти читателя, заставляя его задуматься: «Долготерпение, безропотное приятие судьбы, какой бы горькой и несправедливой она ни оказалась - вот «мудрость» исламской религии, как впрочем, и всех остальных религий. Обещание счастья в необозримом будущем, во всяком случае, не в нашем мире, или по пространственной, или по временной, неважно по какой причине - вот посулы всех религий» [1].

В итоге используя элементы художественной литературы Анар с гордостью и восхищением перемещает Насими в современный город Баку. Буд-то он вернулся через шесть столетий в столицу Советского Азербайджана со своими прекрасными творениями. Анар осмысливает факты, создавая целостный образ действительности имеющие, наряду с практическим и познавательным, художественно-эстетическое значение. Завершают эссе великие строки Насими: «В меня вместятся оба мира, но в этот мир я не вмещусь» [1].

Первое, что бросается в глаза при чтении крупных эссеистических произведений это то, что практически все они рождались из личной потребности «понять», «познать», «разобраться», хотя иногда и просто «запечатлеть» окружающий мир. Бесспорно: эссеистика - одна из форм познания. Всех эссеистов отличает огромная и напряженная внутренняя работа, причем часто - наперекор «сознательному мировоззрению».

Исходя из вышесказанного, эссе все более включается состав таких жанров, как автобиография, биография, дневник, мемуары, очерк, эпистолярная литература, документальная драма и др. Возьмем к примеру эссе Эльчина Ефендиева «Человек, несущий добрые вести», вбирающий элементы воспоминания – «В памяти всплыл уже ушедший в восьмилетнюю давность день – 10 августа 2002 года, день когда во втором часу заверещал мой мобильник и голос Фахраддина сообщил мне прекрасную новость: - Поздравляем вас! У вас родился внук!». И так, появился на свет маленький человечек, и мы нарекли его Ильясом» [15]. И далее, автор вспоминает всю историю знакомства и встречи своих друзей «...Если не ошибаюсь, тогда мы впервые с Фахрадином оказались за одним столом, и у меня до сих пор в памяти застольная культура, аккуратность, теплота и смак разговоров Фахраддина в той доверительной компании». Эссе жанр чувств и человеческих переживаний – «...Пишу эти строки, и мне вдруг кажется, что много позднее налетевшие вот такие же лихие ветры унесли Фахраддина в мир иной...» [15].

В публицистике, как и в литературе подход к изображению пере-

живания эстетический. «Переживание, чтобы эстетически уплотниться, положительно определиться, должно быть очищено от нерастворимых смысловых примесей, от всего трансцендентно значимого, от всего того, что осмысливает переживание не в ценностном контексте определенной личности и завершённой жизни, а в объективном и всегда заданном контексте мира и культуры: все эти моменты должны быть имманентизованы переживанию, собраны в принципиально конечную и законченную душу, стянуты и замкнуты в ней, в ее индивидуальном внутренне наглядном единстве; только такую душу можно поместить в данный наличный мир и сочетать с ним, только такая концентрированная душа становится эстетически значимым героем в мире» — утверждал Бахтин [6].

В основе художественной публицистики лежат документальные факты, но «определяющим становится авторское впечатление от факта, авторская мысль». К способам предъявления фактического материала относятся авторская интерпретация, образная трактовка и приемы художественной литературы, которые присутствуют во всех эссеистских произведениях профессора Дж.Маммедли. Реальное жизненное внутреннее пространство, в котором существуют чувства и сознание эссеиста — это его «литертурный» мир. Это «пространство», духовная структура, определяет его мироощущение и направляет человека в его жизненной деятельности: дает отношение к происходящему, «выбирает» ориентиры для будущего, окрашивает внешний мир в уникальные, индивидуально-неповторимые тона, в общем, — составляет чувственно-эмоциональную часть картины мира: «Шумит ветер в полночь и несет листья... Так и жизнь в быстротечном времени срывает с души нашей восклицания, вздохи, полу мысли, полочувства... Которые, будучи звуковыми обрывками, имеют ту значительность, что «сошли» прямо с души, без переработки, без цели, без преднамеренья — без всего постороннего... Просто — «душа живет»... то есть «жила», «дохнула»... С давнего времени мне эти «нечаянные восклицания» почему-то нравились. Собственно, они текут в нас непрерывно, но их не успеваешь (нет бумаги под рукой) заносить, — и они умирают. Потом ни за что не припомнишь. Однако кое-что я успевал заносить на бумагу. Записанное все накапливалось. И вот я решил эти опавшие листья собрать. Зачем? Кому это нужно? Просто — мне нужно...» [8]

«Осенние цветы» — эссе, посвященное покойной супруге автора, которое оставило своим глубоким творческим профессионализмом впечатление у своих читателей. Вот уникальность художественного слова: «Последний месяц осени, и прошло пять лет с того времени, как многие цветы, за которыми ты так трепетно ухаживала и выращивала не вынесли недавно наступивших осенних холодов. Но природа меня пожалела. Все-таки на твоих саженцах появились первые раскрывшиеся бутоны...» [4,36].

«Я в дороге... С собою наедине. Изредка, с горечью оглядываюсь на свободное переднее сиденье, которое сжимает мне сердце. На сиденье,

которое осталось свободным навсегда» [4,36].

Автор использовал приемы художественной литературы, демонстрирует свои чувства и переживания, придавая художественную окраску глубоким философским осмыслением, впечатляющим и заставляющим читателя задуматься над человеческими судьбами – надолго. Внутренняя жизнь - «душа» - оформляется или в самосознании («внутренней жизни автора»), или, организованном сознании, в сознании другого («внутренней жизни другого человека» - героя, персонажа). И в том, и в другом случае душевная эмпирика - как абстрактный продукт мышления – одинаково преодолевается.

Достижения мастеров в журналистике столь же уникальны, как в любом другом искусстве. На основании оставленных в наследство дневников, воспоминаний, мемуаров, жен (Гамида ханум Джаваншир-Мамедкулизаде, Ханифа ханум Меликова и др.) Азербайджанских классиков-публицистов были сделаны множество научных исследований, изучающих жизнь и творчество великих мастеров слова. Факты, вложенные в эти рукописи в сопряжении с чувствами и переживаниями авторов вбирают элементы жанра эссе – которое на сегодняшний день завоевало своей эстетичностью огромную популярность.

ЛИТЕРАТУРА

1. Anar. Dünya bir rəncərədir. Bakı: Gənclik, 1986, 218 s.
2. Mehdi F. Bədii publisistika. Bakı: Maarif, 1982, 293 s.
3. Məmmədli C. Jurnalistikanın nəzəriyyəsi və təcrübəsi. Dərslük. Bakı: Zərərli LTD MMC, 2012, 616 s.
4. Məmmədli C. Payız gülləri. // Füyuzat jurnalı, № 6 (68), 2012, 36 s.
5. Məhərrəmli Q. Mediada işlənmə alınma sözlər. İzahlı lüğət. Bakı: Elm, 2008, s.70
6. Бахтин М.М. Автор и герой в эстетической деятельности // Бахтин М.М. Эстетика словесного творчества. М.: Искусство, 1986.
7. Горегляд В.Н. Дневники и эссе в японской литературе X-XIII вв. Главная редакция Восточной Литературы. М.: Наука, 1975.
8. Дмитриевский А.Л. Эссе как жанр публицистики: диссертация ... кандидата филологических наук: 10.01.10. Санкт-Петербург, 2002, 202 с.: ил. РГБ ОД, 61 03-10/438-0
9. Дмитриевский А.Л. Жанр эссе. Очерк теории жанра: монография. Орёл: Каргуш, 2006.
10. Достоевский Ф.М. Дневник писателя. Избранные главы. СПб.: Азбука, 2015.
11. Кузнецов С.А. Большой толковый словарь русского языка. 1-е изд-е: СПб.: Норинт, 1999
12. Лямзина Т.Ю. Жанр эссе: (К проблеме формирования теории). http://psujournal.narod.ru/lib/liamzina_essay.htm.
13. Монтень М. Опыты: Полное издание в одном томе. пер с фр. А.С.Бобовича, Ф.А.Коган-Бернштейн, Н.Я.Рыковой. Москва, Изд.Альфа-книга, 2017
14. Сэй Сёнагон. Записки у изголовья. Серия: Black and White. Перев.Маркова В.Н. СПб.: Аркадия, 2019
15. Эфендиев Э.И. Человек, несущий добрые вести. [Электронный ресурс] Зеркало.az. 15.05.2010.

ESSE: JANRIN TRANSFORMASIYASI

G.K.SADIQOVA

XÜLASƏ

Məqalədə bədii-publisistikaya daxil olan gündəliyin, memuarın, etirafın və başq.-n esse janrına transformasiyası (çevrilməsi) tədqiq olunur. Bu gün yazıçı və publisistlərimiz yuxarıda adı çəkilən janrların əvəzinə kiçik bir esse yazmağı üstün tuturlar. Belə ki, sosial formasiyalar, ədəbi dövrlər və üslublar dəyişməkdədir.

Esse janrını saxlayan onun daxili dəyişməyən «sütün»udur – fəlsəfi ifadə, fəlsəfi yanaşma. Yazıçı-publisistlər hekayə, xatirə, gündəlik və oçerklərini fraqmentar kompozisiya üzərində qururlar. Bu janrların müəlliflərinin məqsədi hadisə və xarakterlərlə bağlı olan problemlərə qayğı ilə yanaşmadır. Fərd kimi, daxili hissələrinə esseist yanaşması prinsipial olaraq esse müəllifini digərlərindən fərqləndirir - «virtual dünya»nın əks olunması.

Açar sözlər: bədii sənədlilik, bədii publisistika, yazıçı, fəlsəfə, müəllif, janr, esse, hekayə, gündəlik, xatirə, memuar.

ESSAY: TRANSFORMATION OF THE GENRE

G.K.SADIQOVA

SUMMARY

Journalism was personalized - due to openness, pluralism of opinions, openness of society, it became possible to freely discuss any problems and express your thoughts, speaking on your own behalf. Information resources became available - archives, the Internet and the media. The political and ideological struggle intensified - a consequence of the "transitional" era, requiring rethinking, evaluation. In this situation, the essay genre has not only taken root (revived both in Azerbaijan and in other countries), but even claims to be a leader among other artistic and journalistic genres in popularity. The author's essayist approach to his own inner experience fundamentally distinguishes the essay from other artistic and journalistic works, reflecting, one way or another, the virtual world. The article explores the transformation of such genres of artistic journalism as diaries, memoirs, confessions and etc. in essays. For example, instead of the above genres, today a creative person prefers to write a short essay.

Keywords: artistic documentary, artistic publicism, philosophy, differentiation, author, essay, diary, memoir, genre

KİTABXANAŞÜNASLIQ**UOT 021.13****KİTABXANALARDA OXUCU MƏMNUNİYYƏTİNƏ VƏ
XİDMƏT KEYFİYYƏTİNƏ TƏSİR EDƏN AMİLLƏR**

A.İ.QURBANOV
Bakı Dövlət Universiteti
azadkurbanov@bsu.edu.az

Məqalədə Azərbaycan kitabxana-informasiya fəaliyyətinin güclü və zəif tərəflərini müəyyən etmək məqsədilə ümumi oxucu məmnuniyyətinə və xidmət keyfiyyətinə təsir edən amillər tədqiq edilmişdir. Tədqiqat SERVQUAL modeli əsasında aparılmışdır. Oxucu məmnuniyyəti indeksi – CSI (Customer Satisfaction Index) hesablanmış, 5 ölçü üzrə 7 ballı Laykert şkalası əsasında qiymətləndirmə aparılmış və “kəsilmə” göstəricisi təyin edilmişdir. Alınmış nəticələrin təhlili əsasında erqonometrik mühit, yeni informasiya təminatı, personalın peşəkarlığı və idarəetmədə innovasiyalara açıqlıq oxucu məmnuniyyətinə və xidmət keyfiyyətinə təsir edən əsas amil kimi müəyyən edilmişdir.

Açar sözlər: erqonometrik mühit, oxucu məmnuniyyəti, SERVQUAL modeli, kitabxanaçı etikası və peşəkarlığı, kitabxana menecmenti

İnformasiya XXI əsr iqtisadiyyatının lokomotivinə çevrilmiş, intellektual kapital daha böyük dəyər kəsb edərək istehsalın əvəzedilməz amili kimi çıxış etməkdədir. Dəqiq və dolğun informasiyaya operativ əlyətərlik bu gün cəmiyyətin ən aktual sosial sifarişidir və informasiya menecmenti müəssisələrinin, ilk növbədə kitabxanaların əsas vəzifələrindən biridir. Bu gün kitabxanalarla yanaşı informasiya xidməti göstərən çoxlu sayda təşkilatlar, o cümlədən də kommersiya müəssisələri vardır. Biliklərin daim yenilənməsi nəticəsində yeni informasiyaya əlyətərlik informasiya xidmətində rəqabətə davamlılığın ən mühüm elementi hesab olunur. Həmçinin operativlik, xidmətin davamlılığı, səmərəlilik və keyfiyyət informasiya xidmətinin əsas göstəricisi hesab edilir. Kommersiya tipli informasiya müəssisələrindən fərqli olaraq, kitabxanalarda informasiya xidmətində əsas hədəf maliyyə qazancı deyil, oxucu məmnuniyyətidir. Oxucu məmnuniyyətinin təmin edilməsi kitabxanaların İKT-nin yaratdığı qlobal informasiya mühitində öz informasiya bazarını saxlayıb genişləndirə bilməsi üçün əsas şərtidir. İstifadəçi məmnuniyyətinin təmin

edilməsi üçün müasir oxucunun kitabxanadan nə gözlədiyini və göstərilən informasiya xidmətini necə qavradığını müəyyən etmək, məmnuniyyət indeksini hesablamaq və indeksə təsir edən [1, 2] amilləri təyin etmək lazımdır. Bu amillərin təyin edilməsi isə xidmət keyfiyyətinin ölçülməsi üsulları vasitəsilə elmi təhlillərin aparılmasını ön plana çəkir.

Kitabxananın fəaliyyətinin qiymətləndirilməsi SSRİ kitabxanaşünaslığında əsasən kitabxana arxivləri-fond, nadir nüsxələr, hazırlanan biblioqrafik göstərici və vəsaitlər, yerinə yetirilən biblioqrafik sorğular, oxucu sayı, oxucuların davamiyyəti və s. parametrlər əsasında müəyyən olunurdu. Təəssüf ki, bu metodikadan Azərbaycanda bu günə qədər də istifadə edilir. Halbuki, kitabxana-informasiya fəaliyyətinin keyfiyyətini qiymətləndirmək üçün Qərbi Avropa, Türkiyə, ABŞ, Kanada və s. inkişaf etmiş ölkələri 90-cı illərdən başlayaraq, Rusiya Federasiyası isə son dövrdə fərqli yanaşmadan – xidmət keyfiyyətinin ölçülməsi üsullarından istifadə edirlər [3]. Qeyd edək ki, kitabxana xidmətinin keyfiyyətinə dair problem yönümlü məsələlər kitabxana menecmenti və marketinqi, keyfiyyət menecmenti, personalın idarə edilməsi istiqamətləri üzrə tədqiq edilmişdir [4, 6]. A.Parazurman, L.Berri və B.Zaytmal, C.Cook, F.Heath, B.Thompson və s. müəlliflər isə öz əsərlərində xidmət keyfiyyətinin ölçülməsi üsullarını göstərmişlər [7, 16].

Xidmət keyfiyyətini qiymətləndirmək üçün bir sıra modellər işlənmişdir. Lakin praktikada SERVQUAL, SERVPERF, Grönroos və Gap (Gap), Kritik Hadisələr modellərindən daha çox tez-tez istifadə edilir [3,8,11]. Bu modellərin əsas üstünlüyü onların universal olması və informasiya xidməti sektorunda asanlıqla tətbiq edilə bilməsidir. Biz də tədqiqat modeli olaraq, SERVQUAL modelinə üstünlük vermişik. Bu model, 1983-1988-ci illərdə ABŞ mütəxəssisləri A.Parazurman, L.Berri və B.Zaytmal tərəfindən elmi ədəbiyyata daxil edilmişdir [7]. Modelin mahiyyəti xidmət keyfiyyətindən istifadəçinin (oxucunun) nə gözlədiyini və real xidmətdən nə dərəcədə məmnun olduğunu müəyyən etmək və gözlənilən nəticə ilə real nəticə arasında yaranan fərqi-kəsilməni (gap) müəyyən etməkdir. Qeyd edək ki, kəsilmə aşağıdakı riyazi düstur əsasında hesablanır:

$$Q=P-E$$

burada **Q** – kəsilmə və ya keyfiyyət göstəricisi, **P** - real xidmət göstəricisi, **E** - gözlənilən xidmət göstəricisidir. Məhz kəsilmənin müəyyən edilməsi xidmət keyfiyyətinin zəif sahələrini müəyyən etməyə, ölçülməsi isə məmnunluq dərəcəsini qiymətləndirməyə imkan verir.

Tədqiqat işində aşağıdakı 5 ölçü üzrə qruplaşmış 22 parametr əsasında 10 ali məktəb kitabxanası və 5 kütləvi kitabxananın xidmət keyfiyyəti qiymətləndirilmişdir:

1. Kitabxana mühiti, yer və avadanlıqlar.
2. Personalın kompetentliyi.
3. Müstəqil iş üçün imkanlar.
4. İnformasiyanın əldə edilməsi.

5. Müştəri ilə münasibət / empatiya.

Anket sorğusunda 7 ballıq Laykert şkalası [9] əsasında 500 oxucu hər bir parametr üzrə xidmətin real və gözlənilən nəticəsini qiymətləndirmişdir. Qiymətləndirmə əsasında kəsilmələr müəyyən edilmişdir. Bu zaman digər analoji tədqiqatlardan fərqli olaraq, tolerant zona (Zone of Tolerance) nəzərə alınmışdır.

Nəticələrin təhlili Personalın kompetentliyi və Müştəri ilə münasibət / empatiya ölçmə qrupu üzrə istər ali məktəb kitabxanaları, istərsə də kütləvi kitabxanalar üçün mənfi kəsilmənin aşkarlanmadığını göstərdi. Bu tədqiqata cəlb olunan kitabxanalarda kədr təminatının oxucu məmnuniyyətinə tam cavab verdiyi anlamını verir. İnformasiya əldə etmək qrupu üzrə oxucu məmnuniyyəti ali məktəb kitabxanalarında təmin edilmir. Paradoksal haldır ki, kütləvi kitabxanalarda informasiya əldə etmək qrupu üzrə oxucu məmnuniyyətinin səviyyəsi yüksəkdir. Bu ali məktəb kitabxanalarının oxucularının yeni elmi informasiyaya daha çox tələbkar olması ilə izah oluna bilər. Müstəqil iş üçün imkanlar qrupunda da oxucu məmnuniyyəti tam ödənilməmişdir.

Oxucu məmnuniyyətinə təsir edən amillər. Oxucu məmnuniyyəti üçün kitabxana mühiti xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Oxucular kitabxanada 7-8 saat, bəzi hallarda daha çox mütləq ilə məşğul olurlar. Bu müddətdə oxucu rahatlığını təmin edən ergonomik şərait yaradılmalıdır. Ergonomik mühit birbaşa və ya dolayı yolla insan orqanına, hərəkət sistemini təşkil edən elementlərə, sümüklərə, oynaqlara, əzələlərə, sinir sisteminə təsir göstərir [17]. Ergonomik mühit peşə sağlamlığı və təhlükəsizlik baxımından işçilər üçün də vacibdir. Buna nail olmadıqda, kitabxanaçıda yarana biləcək narazılıqlar xidmət prosesində özünü göstərərək haqlı oxucu narazılığına da səbəb olacaq.

Kitabxanada ergonomik mühitin yaradılması avadanlıqlardan, atmosfer və səs xüsusiyyətlərindən, işıqlandırma formalarından asılıdır. Qeyd edək ki, kitabxana avadanlıqları insanın antropometrik ölçülərinə uyğun olmalıdır. Təəssüf ki, Azərbaycanda kitabxana avadanlıqları istehsal edən ixtisaslaşmış müəssisə olmadığından buna çox az hallarda əməl olunur və nəticədə oxucular müəyyən müddətdən sonra yorğunluq və diskomfort hiss edirlər.

Kitabxana binasının içərisindəki havanın keyfiyyəti, temperatur, rütubət, təzyiq və elektroklimat xüsusiyyətləri bir binanın atmosfer xüsusiyyətlərini təşkil edir. Kitabxanadakı havanın keyfiyyəti, yaşanan həcmdə nəfəs aldığımız havanın təmizliyi ilə əlaqədardır. Təmiz hava səlahiyyətli orqanlar tərəfindən müəyyən edilmiş zərərli konsentrat səviyyəsindən aşağı olan, məlum çirkləndiricilər olmayan və bu havanı, nəfəs alan 80% və ya daha çox insanın havanın keyfiyyətindən narazılıq etmədiyi hava kimi müəyyən edilir. Kitabxana qapalı məkan olduğu üçün havanın çirklənməsi insanların sağlamlığına və məhsuldarlığına mənfi təsir göstərir. Havadakı dəm qazı, karbon qazı, kükürd dioksidi, azot oksidi, formaldehid, siqaret tüstüsü, radon, asbest, qurğuşun uçucu üzvi birləşmələr, müxtəlif mikroorqanizmlər və allergenlər tənəffüs yollarında narahatlıq yaradan patogenlər adlanan viruslar, bakteriya və göbələklər kimi mikroorqanizmlərin yayılmasına səbəb olur. Kitabxanada hava keyfiyyətinin təyini 1999-cu ildə ASHRAE

(Amerika Santexnika Mühəndisləri Birliyi) tərəfindən qəbul edilən qapalı hava keyfiyyəti üçün ən son standart havalandırma sistemində verilmişdir. Kitabxanalardakı çirkli hava əsasən toz hissəciklərinin normadan artıq olması, nəm disbalansının mövcudluğu və oksigen çatışmazlığı ilə xarakterizə olunur. Kitabxanada aparılan fəaliyyətlər fizioloji fəaliyyətlərdən daha çox zehni aktivləşdirmə elementlərini ehtiva edir. Beynin zehni fəaliyyətlərdə kifayət qədər oksigen əldə etməsi çox vacibdir. Təmiz hava qavramaya birbaşa təsir göstərir. Buna görə də adekvat və keyfiyyətli havalandırma oxucu məmnuniyyətinə müsbət təsir edən amil kimi qiymətləndirilir. Kitabxanada temperatur qış aylarında 22-26 C, yay aylarında isə 18-22 C, nisbi rütubət 30%-65% olmalıdır. Mütləq rütubət dəyəri ən çox 11,5 q/kq hava ilə məhdudlaşır. Normal temperatur səviyyəsinə nail olmaq üçün yerləşdiyi xarici iqlim və məkanın ölçüsü nəzərə alınmaqla müvafiq istilik və kondisioner sistemi qurulmalıdır [17].

Kitabxanalarda istifadəçi məmnuniyyətinə təsir edə biləcək amillərdən biri də səs xüsusiyyətləridir. Oxucular kitabxanada zehni fəaliyyətlə məşğul olurlar və kitabxananın sakit və rahat yer olmasını istəyirlər. Səs-küy onların diqqətini yayındırır və son nəticə olaraq, psixoloji vəziyyətinə mənfi təsir göstərir. Səs-küyə qarşı kitabxanalarda xüsusi akustik və izolyasiya tədbirlərinin görülməsi vacibdir. Digər tərəfdən müasir kitabxanalar multimedia xidməti göstərirlər. Bu xidmətin göstərilməsi üçün də xüsusi şəraitin yaradılması tələb olunur. Lakin təəssüflə qeyd etmək lazımdır ki, Bakı şəhərində əksər kütləvi kitabxanalar yüksək mərtəbəli binaların birinci mərtəbələrində yerləşir və səsle bağlı standarta əməl olunmur. Bu da haqlı oxucu narazılığına səbəb olur.

İşıqlandırma məsələsi də oxucuları narahat edən və kitabxanalar üçün çox vacib olan bir məsələdir. Kitabxanalarda təbii və süni işıqlandırmadan istifadə edilir. Təbii işıqlandırma gündüz saatlarında normal pəncərələrlə təmin edilə bilər. Ancaq yüksək tavanlı və böyük sahəyə malik kitabxana binalarının təbii işıqlandırılma üsulları məhduddur. Bu səbəbdən və təbii işıqlandırmayı idarə etmək çətin olduğundan süni işıqlandırmadan istifadə etmək qaçılmaz olur.

Kitabxana binalarında işıqlandırmayı düzgün təşkil etmək son dərəcə vacibdir [18,19]. Bu gün kitabxana arxivlərində mikrofilm, film, musiqi və elektron mediaya ötürülən bir çox məlumatlar vardır və onlar tədqiqatçılara təqdim olunur. Kitabxanalarda bu cür materialların təhlili və qiymətləndirilməsi üçün xüsusi vasitələrlə təhciz olunmuş musiqi dinləmək, film izləmək üçün zallar, kompüter salonları yaradılmışdır. Belə yerlərin işıqlandırılması ehtiyaclarının oxu zallarının işıqlandırılma ehtiyaclarından fərqli olması qaçılmazdır. Süni işıqlandırma günəş şüalarının mövcud olmadığı və ya qeyri-kafi olduğu mühitlərdə istifadə olunan bir işıqlandırma mənbəyidir. İşıqlandırmada əsas məqsəd vizual baxımdan ən yüksək keyfiyyətli mühiti təmin etməkdir. Süni işıq mənbəyini idarə etmək mümkün olduğundan, vizual aşkarlama ən mükəmməl şəkildə təmin edilə bilər. İşıqlandırmının binanın daxili mühit xüsusiyyətləri üçün uyğun olması oxucunun heç bir problem olmadan materialı mənimsəməsini təmin edir.

Kitabxanalar kitab rəfləri, sayğaclar, rəflər, oxu zalları, gözləmə otaqları

və s. fərqli bölmələrdən ibarətdir. Bu şöbələrin sayı müəssisə və ya kampus tələbə quruluşuna və kitabxana binasının sayına görə dəyişir. Bu ərazilərin işıqlandırılması da müəyyən vəziyyətlərinə görə dəyişə bilər. Başqa sözlə, şöbənin məqsədindən asılı olaraq, müxtəlif işıqlandırma avadanlıqları və texnikası istifadə edilə bilər.

Oxucu məmnuniyyətinə təsir edən ən mühüm amillərdən biri yeni informasiyaya əlyətərlikdir. Böyük maliyyə tələb etdiyindən ali məktəb kitabxanalarında əsasən nüfuzlu elmi jurnallara, tammətənlı elmi və indeksləşən məlumat bazalarına əlyətərliyin oxucuların gözlədiyi səviyyədən aşağı olması oxucu məmnuniyyətinə mənfi təsir göstərir.

Oxucu məmnuniyyətinə təsir edən digər amil kimi oxucular kitabxananın iş vaxtının az və istirahət günlərinin düzgün müəyyən olunmamasını, kompüterlərin və periferiya qurğularının (printer, skaner, sürətçıxarma, oxuyucu, multimedia) çatışmazlığını, İnternet rabitəsinin zəif və ya heç olmamasını göstərir.

Nəticə. Kitabxanalarda oxucu məmnuniyyətinin öyrənilməsi hər bir kitabxana üçün gələcək fəaliyyətini müasir biznesin tələblərinə uyğun qurmaq üçün vacibdir. Bunun üçün kitabxana keyfiyyət menecmenti üzrə müstəqil fəaliyyət göstərən müəssisələrə müraciət edə bilər və müvafiq ixtisaslı mütəxəssisləri cəlb etməklə özü tədqiqat apara bilər. Kitabxanalar özləri xidmət keyfiyyətini yoxlamaq üçün LibQUAL+(™) [9], [11, 16] informasiya sistemindən istifadə edə bilər. Oxucular on-line olaraq anket suallarına cavab verdikdən sonra proqram təminatı cavabları təhlil edərək, qiymətləndirmə aparır. Qiymətləndirmənin nəticəsi cədvəl və diaqram formasında istifadəçiyə təqdim edilir.

ƏDƏBİYYAT

1. Bulgan U. Kütüphanecilik sektörünce xizmet kalitesinin ölçümü və bir universite kütüphanesi tıyulması, Beykent Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek lisans tezi, 2002.
2. Nitecki, Danuta A. Quality assessment measures in libraries // *Advances in Librarianship*. Academic Press, 2001. Vol. 25, p. 133.
3. Редькина Н.С. Обзор современных методов оценки качества обслуживания пользователей библиотек // *Библиосфера*, 2016, № 3, с. 65–73
4. Басамыгина И.Н., Апанасенко А.А. Маркетинг как технология управления современной библиотекой. М.: Литера, 2009, 126 с.
5. Васильева Т.В. Управление персоналом библиотеки: взгляд специалиста // *Информационный бюллетень РБА*. 2008, № 46, с. 67–69.
6. Колесникова М. Н. Менеджмент библиотечно-информационной деятельности: учеб. для вузов. М.: Либеря-Бибинформ, 2009, 255 с.
7. Parasuraman A., Zeithaml V. A., Berry L. L. A Conceptual model of service quality and its implications for future research // *Journal of Marketing*. 1985. Vol. 49, № 3, p. 41–50.
8. Parasuraman A., Zeithaml V. A., Berry L. L. SERVQUAL: a multiple-item scale for measuring consumer perceptions of service quality // *Journal of Retailing*. 1988. Vol. 64, № 1. P. 12–40
9. Shorb S.R., Driscoll L. LibQUAL+(™) meets strategic planning at the University of Florida // *Journal of Library Administration*. 2004. Vol. 40, № 3/4. P. 173–180
10. Parasuraman A., Berry L.L. & Zeithaml, V. Alternative scales for measuring Service Quality; A comprehensive assessment based on psychometric and diagnostic criteria //

Journal of Retailing. 1994, Vol. 70, No 3, p. 201–230.

11. Линден И. Л. Новый инструмент оценки качества библиотечного обслуживания – SERVQUAL/LibQUAL // Научные и технические библиотеки. 2008, № 4, с. 45–54.
12. Макева О. В. Возможности метода LibQUAL. Новая программа для увеличения эффективности работы // Библиотека. 2010, № 6, с. 38–42.
13. Cook, C., Heath, F., & Thompson, B. LibQUAL+: One instrument in the New Measures toolbox // ARL Newsletter: A Bimonthly Report on Research – Library Issues and Actions from ARL, CNI, and SRARC 2000, October. - P. 4-7.
14. Thompson, B., Cook, C., & Heath, F. The LibQUAL + gap measurement model: The bad, the ugly, and the good of gap measurement. Performance Measurement and Metrics. – 2000. No. 1. – P. 165–178;
15. Cook C., Heath F., Thompson B., & Thompson R. L. LibQUAL+: Service quality assessment in research libraries // IFLA Journal. – 2001. – No. 4. – P. 264–268.
16. Cook C., Thompson B. Psychometric Properties of Scores from the Webbased LibQUAL+ Study of Perceptions of Library Service Quality, Library Trends, 49, (4- Spring), 2001 pp. 585-604
17. Galip Akın, Başak Koca Özer “Ergonomik Tasarım ve Tasarımdaki Ergonomik Kriterler”, Standard, Türk Standartları Enstitüsü, Yıl.43, Sayı 510, Haziran 2004, s. 80.
18. Müjgan Şerefhanoglu Yapıların İç Aydınlatmasında Gün Işığı İle Lamba Işığının Temel Özellikleri ve Ayrımları, Yıldız Teknik Üniversitesi Mimarlık Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1992, s.1
19. Feyyaz Ataç Kütüphanelerde Doğal ve Yapay Aydınlatma Kriterleri: Ortadoğu Teknik Üniversitesi Merkez Kütüphanesinin Okuma Salonlarının İncelenmesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Atılım Üniversitesi, Ankara, 2013, s.25 (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi)

ФАКТОРЫ, ВЛИЯЮЩИЕ НА УДОВЛЕТВОРЕННОСТЬ ЧИТАТЕЛЯ И КАЧЕСТВО ОБСЛУЖИВАНИЯ В БИБЛИОТЕКАХ

А.И.КУРБАНОВ

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются факторы, влияющие на общее удовлетворенность читателя и качество обслуживания, чтобы выявить сильные и слабые стороны библиотечно-информационной деятельности в Азербайджане. Исследование было основано на модели SERVQUAL. Индекс удовлетворенности клиентов CSI (Customer Satisfaction Index) был рассчитан, оценен по 7- балльной шкале Лайкерта по 5 измерениям, и был определен показатель «разрыва». На основе анализа полученных результатов в качестве основных факторов, влияющих на удовлетворенность читателей и качество обслуживания, были определены эргономическая среда, предоставление новой информации, профессионализм персонала и открытость для управленческих инноваций.

Ключевые слова: эргономическая среда, удовлетворенность читателя, модель SERVQUAL, библиотечная этика и профессионализм, библиотечный менеджмент.

FACTORS INFLUENCING READER SATISFACTION AND QUALITY OF SERVICE IN LIBRARIES

A.I.KURBANOV

SUMMARY

The article examines the factors influencing the overall satisfaction of the reader and the quality of service in order to identify the strengths and weaknesses of library and information activities in Azerbaijan. The research was based on the SERVQUAL model. The CSI (Customer Satisfaction Index) was calculated, rated on a 7-point Likert scale across 5 dimensions, and a gap was determined. Based on the analysis of the results obtained, the ergonomic environment, the provision of new information, the professionalism of the staff and openness to managerial innovations were identified as the main factors influencing the satisfaction of readers and the quality of service.

Keywords: ergonomic environment, reader satisfaction, SERVQUAL model, library ethics and professionalism, library management.

UOT 01; 02

**ƏLİ BƏY HÜSEYNZADƏ İRSİNƏ DAİR SƏNƏD AXINININ İNKİŞAFI
VƏ İNFORMASIYA RESURLARINDA ƏKS OLUNMASI****N.İSMAYİLOV, V.XUDİYEVA***Bakı Dövlət Universiteti**nadirismayilov@bsu.edu.az, vazufaxudiyeva@bsu.edu.az*

Gündən-günə sürətlə artan sənəd axını və toplanan sənəd kütləsini idarə olunan hala gətirmək üçün yaradılan informasiya resurslarının cəmiyyət həyatındakı rolu danılmazdır. Müxtəlif sənədlərdə əks olunmuş sosial informasiyanı sistemli şəkildə özündə cəmləşdirən bibliografik informasiya resursları hər hansı bir elm sahəsi üzrə və yaxud hər hansı bir tarixi şəxsiyyət haqqında bütünlüklü mənbələri əlçatan edir. Məqalədə böyük mütəfəkkir, eləcə də çoxşaxəli fəaliyyəti boyunca yaratdığı zəngin fəlsəfi-publisistik, ədəbi və elmi irsi sayəsində Azərbaycan-Türk ictimai fikir tarixinin ən görkəmli nümayəndələrindən biri, tanınmış maarifçi və yazıçı-publisist Əli bəy Hüseynzadə irsi və onun haqqında sənəd axınının inkişafı, onun bir informasiya resursu halında formalaşmasına təsir edən amillər və mərhələlər araşdırılmış, onun irsi və haqqında yazılan sənəd kütləsi və axınının inkişaf meyilləri, coğrafi miqyası statistik baxımdan təhlil olunmuşdur.

Açar sözlər: Əli bəy Hüseynzadənin yaradıcılıq irsi, Əli bəy Hüseynzadə haqqında sənəd kütləsi və axınının inkişaf mərhələləri, bibliografik monitoring, informasiya resursları, I Türkooloji Qurultay, “Füyüzat” jurnalı, “Həyat” qəzeti, Azərbaycan mühacirlərinin Türkiyədə mədəni və siyasi fəaliyyəti

Bildiyimiz kimi zamanla tarixi-siyasi aspektlərdən yanaşmalar müxtəlif növ gərəkli informasiyaların müəyyən təzyiqlərə və təsirlərə məruz qalmasına səbəb olub. İnsan hüquqlarına zidd qanunlar əsasında totalitar dövlət rejiminin törətdiyi fiziki və mənəvi zorakılıq təbii ki, cəmiyyətin informasiya təminatı hüququnu da zədələməkdən yan keçməmişdir.

Əli bəy Hüseynzadə irsi nəşr olunmuş 168 məqalə, 19 kitab, 16 rəsm əsərindən və 115 əlyazmadan ibarətdir. “Ömər Hayyam” adlı ilk məqaləsi 1890-cı ildə İstanbulda işıq üzü görmüşdür. “Vəba və mikrobu” adlı ilk kitabı 1900-cü ildə İstanbulda çapdan çıxmışdır. Günümüzə gəlib cəmi 16 ədəd gözəl rəssamlıq nümunələri olan rəsm əsərləri hal-hazırda Azərbaycanda “İstiqlal Muzeyi”ndə saxlanılır.

Əli bəy Hüseynzadənin həyatı və fəaliyyəti haqqında isə bu günümüze

qədər 20 adda kitab nəşr olunmuş, 877 məqalə yazılmış, 25 adda elmi əsər (dissertasiya və avtoreferatlar), 184 adda elektron resurs (xəbərlər, məlumatlar, müsahibələr, məqalələr) hazırlanmış və haqqında bir film (2006-cı il, Bakı) çəkilmişdir. Haqqında ilk məqalə Asan Sabri Ayyvazov tərəfindən 1906-cı ildə Azərbaycanda “Füyuzat” jurnalında “Həyat”ın qürubundan və “Füyuzat”ın tüluundan hasil olan təəssüratım” başlığı ilə dərc edilmişdir. Haqqında ilk kitab isə 1992-ci ildə Türkiyədə Ali Haydar Bayatın müəllifi olduğu “Azərbaycanın yigit evladı Ali bey Hüseynzadə (prof.dr.Hüseynzadə Ali Turan) ve Türkiyede yayınladığı eserleri” adı ilə nəşr olunmuşdur.

Araşdırma apardığımız mövzu Ə.Hüseynzadə irsi və haqqında yaranan sənədlər sisteminin inkişaf mərhələlərini, coğrafi miqyasını, eyni zamanda informasiya resurslarında əks olunma səviyyəsini müəyyən etməkdir. Bu mövzuya dair araşdırmaların təhlili nəticəsində bütövlükdə sənəd axınının inkişafını aşağıdakı kimi dövrləşdirmək olar :

I mərhələ - 1920-ci ilə qədərki dövr

II mərhələ - 1921-1937-ci illər

III mərhələ - 1938-1960-cı illər

IV mərhələ - 1961-1990-cı illər

V mərhələ - 1991-cı ildən bugünədək

I mərhələ (1920-ci ilə qədərki dövr). Əsrin sonlarına yaxın yaranan nisbi sabitliyi 1905-1907-ci illərdə Bakıda da güclü əks-səda doğuran Birinci Rus inqilabı pozdu. Bu inqilabın yatırılması ilə başlanan təqiblər, siyasi fəaliyyətin maksimum məhdudlaşdırılması, bir sıra qəzetlərin bağlanması Əli bəy Hüseynzadə, Əhməd bəy Ağaoğlu, Məhəmməd Əmin Rəsulzadə kimi fikir adamlarını və başqalarını ölkəni tərk etmək məcburiyyəti qarşısında qoydu və bununla da milli fikir mərkəzi İstanbula köçdü.

Əli bəy Hüseynzadə “Həyat” qəzetində və “Füyuzat” jurnalında təbliğ etdiyi ideyalarına görə təqiblərə məruz qaldığı üçün 1910-cu ildə İstanbul şəhərinə köçmüş və bundan sonrakı həyatının 30 ilini orada yaşamışdır. Buna baxmayaraq, Azərbaycandakı həmkarları və dövrün ziyalıları Əli bəy Hüseynzadə və onun irsi haqqında yazır, çoxşaxəli fəaliyyəti haqqında fikir və mülahizələr yürüdükdülər. Bu dövrdə Məhəmməd Hadi (2 məqalə), Hüseyn Cavid (1 məqalə), Cəlil Məmmədquluzadə (3 məqalə), Əliqulu Qəmküsar (1 məqalə), Əliabbas Müznib (2 məqalə), Ömər Faiq Nemanzadə (3 məqalə), Məmməd Səid Ordubadi (1 məqalə), Qafur Rəşad (1 məqalə) Abdulla Şaiq (3 məqalə), Əli İsgəndər Cəfərzadə (1 məqalə), Əhməd Kamal (1 məqalə) və başqaları onun yaradıcılığına müxtəlif səviyyələrdə müraciət etmiş, Əli bəy Hüseynzadənin və onun rəhbərlik etdiyi “Füyuzat” ədəbi məktəbinin əhəmiyyətini, özünəməxsus yaradıcılıq ənənəsinin formalaşdırdığını təsdiqləmişlər [9]. Beləliklə, müxtəlif şeir, məqalə, dərslik, monoqrafiya, müntəxabatlarda və sair əsərlərdə təzahür etmiş bu müxtəliflik, ziddiyyətlər öz-özlüyündə Əli bəy Hüseynzadə haqqında informasiya daşıyan sənəd axınının artmasına bilavasitə təsir etmişdir.

Artıq Türkiyədə yaşayan Əli bəy bölgənin ədəbi-siyasi səhnəsində özü-

nəməxsus yer tutan bir şəxsiyyət kimi tanınırdı. Azərbaycan mühacirətinin başında Məmməd Əmin Rəsulzadənin də göstərdiyi kimi “Əhməd bəy Ağaoğlu və Əli bəy Hüseynzadə kimi böyük şəxsiyyətlər dururdu”. 1911-ci ildə Azərbaycan mühacirlərindən Əhməd bəy Ağaoğlu və Əli bəy Hüseynzadənin rəhbərliyi ilə yeni cəmiyyətin əsası qoyuldu. Bu əsasən xeyriyyəçilik fəaliyyətilə məşğul olan və eyniadlı məcmuə dərc edən “Türk Yurdu” idi.

Bu dövrdəki sənəd kütləsinə fikir versək, Ə.Hüseynzadə irsinə həsr olunmuş mənbələrə nəzər yetirsək, Azərbaycanda 17 məqalə, Türkiyədə isə 22 məqalənin nəşr olunduğunu görürük. Abdulla Cəvdət (2 məqalə), Yusif Akçura (3 məqalə), Mehmed Fuad Köprülüzadə (4 məqalə), Ziya Göyöl (5 məqalə) dövrün digər fikir adamları mühüm ideoloji məsələlər haqqında məqalələrlə çıxış etdikləri zaman Əli bəy Hüseynzadə irsinə, onun əsərlərinə müraciət edirdilər.

II mərhələ - (1921-1937-ci illər). 1920-ci il 28 aprel işğalı ilə on minlərlə adam müxtəlif illərdə, müxtəlif motivlərlə Azərbaycanı tərk edərək qürbətə üz tutdu. Sovet hakimiyyətinin ilk illəri Azərbaycan tarixinin ən gərgin və təlatümlü mərhələlərindən biri sayıla bilər. Bu dövr milli dəyərlərə, adət-ənənələrə ciddi qadağalar tətbiq edildi. Azərbaycan ziyalıları, görkəmli dövlət xadimləri, siyasət adamlarını repressiyalara, sürgünlərə və təqiblərə məruz qaldı. Əslində bu, 1917-ci il oktyabr inqilabından sonra başlanan böyük “ağ mühacirət”in, 1919-1921-ci illərdə milli respublikaların qırmızı ordu tərəfindən işğal olunması ilə yaranan nisbətən kiçik ikinci dalğası idi.

1920-ci illərdən sonra Sovet şovinist ideya konsepsiyası çərçivəsinə sığmayan Əli bəy Hüseynzadə ictimai siyasi fəaliyyətinə görə “mürtəcə ideoloq”, “xalq düşməni” adlandırılan [8] və doğma vətəndə siyasi ədəbi irsinin tədqiqinə və nəşrinə qadağalar qoyulan ziyalılardan biri idi. Bununla belə ayrı-ayrı tədqiqatçılar müxtəlif dövrlərdə Əli bəy Hüseynzadənin yaradıcılığı barədə bir sıra ciddi elmi mülahizələr söyləmiş, çox saylı məqalə və məruzələrlə çıxış etmişlər.

Bu dövr Azərbaycanda Əli bəy Hüseynzadə əleyhinə yönələn tərəddüdlərlə dolu ideoloji təzyiq və təsirlərlə səciyyəvidir. SSRİ-nin yaranması və Azərbaycanda sovet hakimiyyətinin formalaşmağa başladığı bir vaxtda yeni rejiminin siyasi prinsipləri ilə əlaqədar olan bu münasibət tərtibi ədəbi-elmi araşdırmalara da təsir edir. Əli bəy Hüseynzadə yaradıcılığı sosioloji araşdırma meyarları ilə təhlil və təftiş edilirdi. Doğrudur, həmin illərdə Hənəfi Zeynallı (1 məqalə), Bəkir Cobanzadə (1 məqalə), Əvəz Sadıq (1 məqalə), Mustafa Quliyev (1 məqalə), Abdulla Şaiq (1 məqalə), Cəlil Məmmədquluzadə (4 məqalə) və başqaları ənənəvi tarixi, müqayisəli təhlil üsulu ilə Əli bəy Hüseynzadənin və ümumilikdə “Füyuzat” ədəbi məktəbinin mövqeyini aydınlaşdırmağa çalışırdılar. Lakin bolşevik ruhu, kommunist düşüncəsi getdikcə ədəbi mühitə hakim kəsilir, ədəbiyyata sosialistlərin çəkist məntiqi ilə qiymət verilir. Ə.Hüseynzadə və onun yaratdığı “Füyuzat” ədəbi məktəbinin üzvlərinə qarşı mübarizənin şiddətlənməsini şərtləndirən amillər sırasına onların türkçülüüyü və islamçı görüşləri idi [9]. Əli bəy Hüseynzadənin birmənalı şəkildə pantürkist, panislamist, kamalist, mürtəcə, millətçi və s. epitetlərlə siyasi cəhətdən damğalanması həmin mərhələyə aiddir.

Belə ki, bu dövrdə Azərbaycanda Əli bəy Hüseynzadəyə 5 məqalə, Türkiyədə isə 12 məqalə (Yusif Akcura 5 məqalə, İsmail Haqqı Baltacıoğlu 3 məqalə, Mirzə Bala Məmmədzadə 2 məqalə, Səməd Ağaoğlu 2 məqalə) həsr olunmuşdur.

Bir nüansı da qeyd etmək yerinə düşər ki, məhz I Türkoloji Qurultayın keçirilməsi mühüm bir hadisə olmaqla yanaşı məzmunca kədərli, hüznlü bir tarix, insanlıq dramıdır [4]. 100-dən artıq iştirakçının, seçmə alim və mütəfəkkirin əksəriyyətinin həbsi və fiziki məhvi ilə bitən bu qurultay yaxın tarixin ən böyük ziyalı alim soyqırımını sənədidir. Qurultayda ədəbiyyat məsələsilə bağlı ən maraqlı məruzələrdən birini Ə.Hüseynzadə oxumuşdur (O, qurultayda Türkiyə Cümhuriyyətini təmsil edirdi). Onun “Qərbin iki dastanında türk” mövzusunda etdiyi məruzə həm Bakıda (1926-cı il “Kommunist” qəzetinin nəşriyyatında), həm də Türkiyədə (1926-cı ildə) çap olunmuşdur.

III mərhələ (1938-1960-cı illər). Bu zaman ərzində Ə.Hüseynzadənin irsi əvvəlki dövrdə olduğu kimi müəyyən məhdudiyətlərlə də olsa, nəşr və təbliğ olunur, ideoloji yöndən təhlil edilirdi. Abdulla Şaiqin “Xatirələrim” (1953) əsərindəki obyektiv münasibət tərzii istisna olunmaqla digər məqalə, monoqrafiya, dərslik, elmi-tədqiqat işi, müntəxəbat və s. əsərlərdə siyasi yanaşma tərzii, ədəbi-elmi təhlili üstələyirdi. Lakin tənqid məqsədilə olsa da Mir Cəlal (1 monoqrafiya), Məmməd Cəfər (1 məqalə), Mirzə İbrahimov (1 məqalə), Cəfər Xəndan (1 məqalə) və başqaları Əli bəy Hüseynzadə yaradıcılığının ədəbi-elmi təhlil müstəvisindən çıxmağa qoymurdular. Qeyd edək ki, Məmməd Cəlal 1946-cı ildə Əli bəy Hüseynzadə haqqında fikirlərinin də əhatə olunduğu “Azərbaycan ədəbi məktəbləri” mövzusunda doktorluq dissertasiyası yazmışdır. Əvvəlki dövrdə olduğu kimi bu dövrdə də əsas sənəd kütləsi yenə də Türkiyədə (14 məqalə) üstünlük təşkil edir. Türkiyədə Səməd Ağaoğlu (2 məqalə, Cəfər Seyid Əhməd Krimer (2 məqalə), Dündar Akünal (5 məqalə), Mirzə Bala Məmmədzadə (3 məqalə) və başqaları Əli bəy Hüseynzadə irsinə böyük önəm verirdilər.

IV mərhələ - (1961-1990-cı illər). SSRİ rəhbəri İ.V.Stalinin vəfatından sonra bütün ölkədə ictimai-siyasi mühitdə olduğu kimi ədəbi-elmi və bədii düşüncədə də müəyyən dəyişikliklər başladı. 1937-ci il repressiya qurbanlarına bəraət verilməsi Azərbaycanda da öz əks-sədasını tapdı və normal yaradıcılıq iqliminin formalaşmasına təsir göstərdi. Bu baxımdan Azərbaycan romantiklərinə yeni baxış, yeni yanaşma tərzii müsbət hal sayılmalıdır. Bəkir Nəbiyev (1 məqalə), Yaşar Qarayev (5 məqalə), Rəfiq Zəka Xəndan (1 məqalə), Abdulla Şaiq (2 məqalə), Əziz Mirəhmədov (3 məqalə), Rasim Kamalov (3 məqalə), Əzizə Cəfərzadə (1 məqalə), Nazim Axundov (1 məqalə), Nizami Cəfərov (1 məqalə), Ofelya Bayramova (6 məqalə), Şamil Vəliyev (4 məqalə) və başqaları milli romantiklərimiz, o cümlədən Əli bəy Hüseynzadə haqqında da elmi mülahizələr söyləyir, mətbuatda yazılarla çıxış edirdilər. Qeyd edək ki, ədəbiyyatşünas alim Ofelya Bayramova 1982-ci ildə Azərbaycanda ilk dəfə Əli bəy Hüseynzadə irsinə həsr olunmuş “Həyat” qəzetində ədəbiyyat məsələləri” adlı doktorluq dissertasiyası yazmışdır. Ofelya Bayramovanın Əli bəy Hüseynzadə irsinin hələ sovet dönəmində də diqqət mərkəzində saxlanması yönündəki

fəaliyyəti xüsusi vurğulanmalıdır [9].

Təbii ki, bütün bunlar da Ə.Hüseynzadə haqqında sənəd axınının yüksək sürətlə artmasına gətirib çıxardı. Belə ki, həmin dövr üçün Azərbaycanda 24 məqalə, Türkiyədə isə (Hilmi Ziya Ülken, Yusif .Akcura, Mirzə Bala Məmmədzadə) 17 məqalə çap olunmuşdur. Türkiyədə 1962-ci ildə Ali Canip Yöntemin Əli bəyə həsr etdiyi “Ziya Gökalpa türkçülüüyü aşıl原因an adam” başlıqlı məqaləsi Türk toplumunun Əli bəy Hüseynzadəyə böyük sevgi və rəğbət bəsləməsini göstərir, onun Türkiyə tarixindəki müstəsna xidmətlərini göz önündə canlandırır.

V mərhələ - (1991-ci ildən bugünədək). Siyasi rejimin, kommunizm ideyalarının arxasında meşşanlıq mərəzinə mübtəla olan kommunist elitesinin qüsurları meydana çıxdı və Sovet imperiyası məhvə məhkum oldu. Müstəqilliyinə qovuşan Azərbaycanda Əli bəy Hüseynzadə ilə birbaşa bağlı olan üçrəngli milli bayrağın ədəbi-mədəni və ictimai tarixi məzmun daşıyan simvolikasına yenidən maraq gücləndi. Həmin marağın meydana çıxması və gündəngünə artması ilə bir tərəfdən ictimai-siyasi azadlıq hərəkatı rol oynadısa da, digər tərəfdən milli özəlliyimizin tarixən mühafizəsində əhəmiyyətli yer tutan, irsi layiqincə araşdırılmayan, repressiyalara məruz qalan, vətəninini tərkd edib mühacirətdə yaşamış bir çox görkəmli şəxsiyyətlərin irsinin öyrənilməsinə də səbəb oldu. Belə ki, Əli Mərdan Topçubaşov, Fətəli Xan Xoyski, Məmməd Əmin Rəsulzadə, Mirzə Bala Məmmədzadə, Əhməd Ağaoğlu və o cümlədən, Əli bəy Hüseynzadə irsi yenidən baxış və araşdırma müstəvisinə gətirildi. Zamanla təhrif olunmuş informasiyalar ictimaiyyətin diqqətinə, müzakirəsinə verildi. Ədəbiyyatşünaslardan Yaşar Qarayev (7 məqalə), Nizami Cəfərov (6 məqalə), Kamil Nərimanoğlu (8 məqalə), Xəyyam Məmmədov (6 məqalə), İsa Həbibbəyli (6 məqalə), Mövlud Süleymanlı (2 məqalə), Ofelya Bayramova (16 məqalə), Şamil Vəliyev (1 monoqrafiya, 26 məqalə), Vilayət Quliyev (24 məqalə), Sədaqət Həsənova (14 məqalə), Rasim Mirzəyev (1 monoqrafiya, 8 məqalə), Alxan Bayramoğlu (6 məqalə), yazarlardan Anar (1 məqalə), Elçin (1 məqalə), Rəfiq Zəka Xəndan (haqqında (azərbaycan dilində) ilk kitabın müəllifidir -1 kitab, 2 məqalə), Azər Turan (6 kitab, 41 məqalə), Dilqəm Əhməd (15 məqalə) və bir sıra publisistlər çoxsaylı elmi təhlilli yazılar, monoqrafiya, məqalə, tədqiqat və tərtib işi ilə həmin dövrdə “Füyuzat”çıların [10], “Həyat” qəzetinin və birbaşa Əli bəy Hüseynzadənin həyat və ictimai-siyasi fəaliyyətinə işıq salmağa başladılar [6].

Azərbaycanda Əli bəy Hüseynzadəyə həsr olunmuş “Unudulmuş dahi” adlı ilk kitab Rəfiq Zəka Xəndan tərəfindən 1994-cü ildə Bakıda, “Qorqud” nəşriyyatında çap olunmuşdur.

Ə.Hüseynzadə irsinin transliterasiya olunaraq yenidən ədəbi-elmi ictimaiyyətə çatdırılması onun irsinin tədqiqi tarixində təqdirəlayiq əhəmiyyət kəsb edir.

Ədibin “Siyasəti-firusət” (1994), “Qərbin iki dastanında Türk” (1998) əsərlərinin, “Füyuzat” jurnalındakı məqalələrin bir qisminin “Qırmızı qaranlıqlar içində yaşıl işıqlar” (1996), “Həyat” qəzetindəki məqalələrinin isə “Türklər kimdir və kimlərdən ibarətdir” (1997) adı ilə ayrıca kitablar şəklində nəşr

olunması bu baxımdan çox əhəmiyyətlidir.

Ə.Hüseynzadə irsinə dair sənəd axınının sürətlə artmasına təkan verən amillərdən biri də müstəqil Azərbaycan dövlətinin yeritdiyi milli özünəqaydış siyasi kursu idi. Belə ki, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin (1993-2003) “Siyasi repressiya qurbanlarına bəraət verilməsi haqqında” (15 mart 1996) sərəncamı [12] bu qəbildən böyük əhəmiyyət daşıdı. Təbii ki, mühacirət həyatı yaşamış və əsərlərinin çap olunmasına, haqqında geniş müzakirələrə uzun illər qadağalar qoyulan Əli bəy Hüseynzadə haqqında da araşdırmalar aparılmağa başlandı ki, bu da onun həyat və fəaliyyəti haqqında yeni mənbələrin yaranmasına təkan verdi.

Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin “Birinci Türkoloji Qurultayın 80 illik yubileyinin keçirilməsi haqqında” 9 noyabr 2005-ci il tarixli sərəncamının [2] əhəmiyyətini xüsusi olaraq vurğulamaq yerinə düşər. Türkoloji qurultayın yubileyinin keçirilməsi haqqında ilk Prezident sərəncamı türk xalqları arasında möhkəm əlaqələrə, beləliklə də türkologiya elminin inkişafına böyük təkan vermişdir. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin “Birinci Türkoloji Qurultayın 90 illik yubileyinin keçirilməsi haqqında” 18 fevral 2016-cı il tarixli sərəncamı da [3] həmin qurultayın türk xalqlarının həyatında necə böyük tarixi əhəmiyyət daşdığını bir daha təsdiq etdi. Bununla da Birinci Türkoloji Qurultaya dair sənədlər, iştirakçılar haqqında araşdırmalar sahəsində yeni konsepsiyaların formalaşdırılması, qurultayda iştirak edənlərin, o cümlədən, Əli bəy Hüseynzadənin də həyat və fəaliyyətini bir daha yenidən təhlil müstəvisinə çıxardı və haqqında sənəd axınının artmasında mühüm əhəmiyyətə malik oldu.

Tarixin Əli bəy Hüseynzadə irsinə münasibətdə vurduğu mədəni və mənəvi zərbənin rəsmi təhisi 2014-cü ildə reallaşdı. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev 2014-cü il 21 yanvar tarixli Sərəncamı [7] ilə Əli bəy Hüseynzadənin anadan olmasının 150 illik yubileyinin keçirilməsinə göstəriş verdi. “Ə.Hüseynzadənin 150 illik yubileyinin keçirilməsi haqqında” Prezident İlham Əliyevin imzaladığı sərəncamdan irəli gələn tədbirlər, özü-özlüyündə Ə.Hüseynzadə irsinə dair sənəd axınının daha da sürətlənməsinə və böyük həcmdə sənəd kütləsinin yaranmasına səbəb oldu.

Ümumilikdə, bu dövr üçün 760 mənbə (məqalə), 20 kitab çap olunmuşdur. Azərbaycanda 670 məqalə, 15 kitab, Türkiyədə isə 90 məqalə və 4 kitab (Türkiyədə haqqında ən çox yazanlar Ali Haydar Bayat 2 kitab [11], 8 məqalə, Yusif Akçura 8 məqalə, Yavuz Akpınar 12 məqalə, Hilmi Ziya Ülken 8 məqalə, Ziya Göyölç 4 məqalə) çap olunmuşdur.

Əli bəy Hüseynzadə haqqında ilk fundamental bibliografiya “Mütərcim” nəşriyyatında “Əli bəy Hüseynzadə - bibliografik monoqrafiya” adlı yeni kitab işıq üzü görüb (2020-ci il). Bibliografik monoqrafiya Bakı Dövlət Universitetinin Bibliografiyaşünaslıq kafedrasının və AMEA-nın Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun qərarı ilə nəşr edilib [5]. Kitabın elmi redaktoru Bibliografiyaşünaslıq kafedrasının müdiri dosent Nadir İsmayılov və filologiya üzrə elmlər doktoru Aybəniz Əliyeva-Kəngərliyədir. Tərtibçi-müəllif Bibliografiyaşü-

naslıq kafedrasının əməkdaşı, AMEA-nın Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun dissertantı Vəzufə Xudiyevadır. Əli bəy Hüseynzadəyə həsr olunmuş bu əsər alimin həyatını, elmi- pedaqoji, ictimai -siyasi və təşkilati fəaliyyətini əks etdirən ilk biblioqrafik xarakterli monoqrafiyadır. Kitabda mütəfəkkirin fəaliyyətinə dair 1890-2019-cı illərin faktları əhatə olunub. Biblioqrafik monoqrafiya 9 bölmədən ibarətdir. Ümümlikdə, biblioqrafiyada 1396 mənbə, həmçinin Türkiyə arxivlərində saxlanan materiallar əlavələr şəklində verilmişdir. Aparılan biblioqrafik axtarışların ən mühüm elmi və praktiki nəticəsi bəhs edilən bu biblioqrafik abidənin yaradılmasına gətirib çıxartdı. Görkəmli fikir adamının ilk dəfə irsinin və haqqında formalaşan informasiya axını bibliometrik baxımdan öyrənildi. Nəhayət, Azərbaycan biblioqrafiya mədəniyyəti sisteminə bir sıra yenilikləri ilə fərqlənən biblioqrafik monoqrafiya daxil oldu.

Nəticə. Beləliklə, yüksələn xətt üzrə xronoloji ardıcılıq və coğrafi miqyas baxımından, sənədlərin artımı və müqayisəsi Ə.Hüseynzadə irsinə dair sənəd kütləsi və axınının ümumi mənzərəsini görürük. Ə.Hüseynzadə 76 illik həyatının 30 ilini Türkiyədə yaşamış, Türkiyədə ictimai fikrin formalaşmasında, elmin inkişafında mühüm xidmətləri olmuş və hər zaman yüksək dəyərləndirilmişdir. Türk toplumunun hörmət və sevgisi ilə əhatə olunmuş və birmənalı şəkildə böyük fikir adamı, ideoloq, əsl ziyalı epitetləri ilə qiymətləndirilmişdir. Ümumiyyətlə, Türkiyədə Ə.Hüseynzadə irsi haqqında 170 məqalə, 4 kitab, 9 elmi əsər yazılmışdır. 1992-ci ildə Ali Haydar Bayat “Azərbaycanın yiğit evladı Ali bəy Hüseynzadə və Türkiyədə yayınladığı eserləri” adlı, Ə.Hüseynzadəyə həsr olunmuş kitabı [1] ilə bir ilkə imza atmışdır. Həmçinin 1978-ci ildə Şahin Başkan “Ali bəy Hüseynzadənin “Füyuzat” dergisindəki makaleləri və görüşləri” adlı dissertasiya yazmışdır ki, bu da ədibə həsr olunmuş ilk elmi əsər sayılır.

Azərbaycan dövlət müstəqilliyini qazandıqdan sonra milli irsə, dəyərlərə göstərilən böyük maraq Əli bəy Hüseynzadənin əsərlərinin böyük tirajlarla nəşr olunub yayılması, haqqında olan mənbələr, müxtəlif istiqamətlərdən araşdırılmaq şərti ilə yazılan elmi tədqiqat əsərləri, yaradıcılığına həsr olunan məqalələr, monoqrafiyalar, filmlər, elektron resurslar və s. sənəd növləri və tipləri artdıqca, özlüyündə ədibin bütün yaradıcı fəaliyyətini və haqqında olan mənbələri əks etdirən biblioqrafik mənbəyə böyük ehtiyac yaranırdı. Əli bəy Hüseynzadə haqqında yazılan ilk biblioqrafik monoqrafiya bu problemin həlli istiqamətində atılmış uğurlu bir addım sayılır.

Əli bəy Hüseynzadənin zəngin irsi hələ uzun illər araşdırılma və tədqiq müstəvisində qalmaqda davam edəcəkdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycanın yiğit evladı Ali Bey Hüseynzadə (prof., dr. Hüseynzadə Ali Turan) və Türkiyədə yayındığı eserləri. / A.Bayat; önsöz T.Yazgan; Ege Üniversitesi Tıp Fakültesi Tıp Tarihi ve Deontoloji Anabilim Dalı. İstanbul: Kuşak Ofset, 1992, 173 s. Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı.
2. Birinci Türkoğlu Qurultayın 80 illik yubileyi haqqında: Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı, 9 noyabr 2005-cü il /Azərbaycan Respublikası Prezident İlham Əliyev // Azərbaycan, 2005, 9 noyabr. s.1
3. Birinci Türkoğlu Qurultayın 90 illik yubileyi haqqında: Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı, 18 fevral 2016-cı il /Azərbaycan Respublikası Prezident İlham Əliyev // Azərbaycan, 2016, 18 fevral. s. 2
4. Dövri mətbuat və məcmuələrdə çap olunan materiallar. Mənbə 112,113,114 / tərt.: K.Nərimanoğlu, Ə.Ağakışiyev, S.Abdullayeva // Latın əsaslı yeni türk əlifbası və I Bakı Türkoğlu Qurultayı: biblioqrafiya / tərt.: K.Nərimanoğlu, Ə.Ağakışiyev, S.Abdullayeva; red. M.Vəliyeva. Bakı, 2006, s.20.
5. Əli bəy Hüseynzadə. [Əli bəy Hüseynzadənin anadan olmasının 155 illik yubileyinə və Bakı Dövlət Universitetinin 100 illik yubileyinə həsr olunur]: biblioqrafik monoqrafiya / tərt.: V.H.Xudiyeva; elmi red. və məsl.: A.İ.Əliyeva-Kəngərli, N.İ.İsmayılov. Bakı: Mütərcim, 2020, 487s.
6. Əli bəy Hüseynzadə: həyatı, mübarizəsi yaradıcılığı və şəcərəsi / A.Turan; red. C.Məmmədli; elmi red. Y.Akpınar. Bakı: Letterpress, 2014, 541s.
7. Əli bəy Hüseynzadənin 150 illik yubileyinin keçirilməsi haqqında: Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı, 21 yanvar 2014-cü il /Azərbaycan Respublikası Prezident İlham Əliyev // Azərbaycan, 2014, 22 yanvar, s.10.
8. Füyuzat. Həftəlik ədəbi, elmi, siyasi-ictimai jurnal. Müdiri və redaktoru: Ə.Hüseynzadə. Bakı, 1906-1907, 16 səh. 30 sm. Şəkilli; 1906 №1(1.XI)-№6 (29.XII); 1907 №1(12.1)-№32 (1.XI) / tərt. N.Axundov // Azərbaycanca dövri mətbuat (1832-1920): biblioqrafiya. Bakı: Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası Nəşriyyatı, 1965, s.65.
9. “Füyuzat”dan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinə doğru // “Füyuzat” ədəbi məktəbi / Ş.Vəliyev; elmi red. və ön sözlün müəll-fil K.Talibzadə. Bakı: Elm və təhsil, 2009, s.3
10. “Füyuzat” jurnalı: Biblioqrafiya /Tərt.ed.:A.Xəlilov; Elmi red.: N.Q.Cəfərov, M.M.Adilov; Azərbaycanca Atatürk Mərkəzi; AMEA Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu. Bakı: AzAtaM, 2002, s.34
11. Hüseynzadə Ali Bey / A.Bayat. I Baskı. Ankara: Atatürk Yüksek Kurumu, Atatürk Kültür Merkezi Baskanlığı Yayını, 1998, 410s.
12. Siyasi repressiya qurbanlarına bəraət verilməsi haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu: Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı, 15 mart 1996-cı il / Azərbaycan Respublikası Prezident Heydər Əliyev // Azərbaycan. 1996, 15 mart, s.1.

РАЗВИТИЕ ПОТОКА ДОКУМЕНТОВ О НАСЛЕДИИ АЛИ БЕКА ГУСЕЙНЗАДЕ И ЕГО ОТРАЖЕНИЕ В ИНФОРМАЦИОННЫХ РЕСУРСАХ

Н.ИСМАИЛОВ, В.ХУДИЕВА

РЕЗЮМЕ

Роль информационных ресурсов в жизни общества, созданных для контроля за быстро растущим потоком документов и массой собранных документов, неоспорима. Библиографические информационные ресурсы, которые систематически собирают социальную информацию, отраженную в различных документах, делают доступными все источники о любой области науки или о любой исторической фигуре. Статья посвящена великому мыслителю, а также видному общественному деятелю, одному из самых ярких представителей истории азербайджано-турецкого общественного мнения в двадцатом веке, известному просветителю и писателю-публицисту Али беку Гусейнзаде, который внес ценный вклад в историю азербайджанского просвещения благодаря своему богатому философско-публицистическому, литературному и научному наследию. Изучено наследие Али бека Гусейнзаде и развитие потока документов о нем, факторы и этапы, влияющие на его формирование как информационный ресурс. Его наследие и тенденция развития и географический масштаб массы и потока документов, написанных о нем были статистически проанализированы.

Ключевые слова: Творческое наследие Али бека Гусейнзаде, этапы развития документооборота и потока об Али беке Гусейнзаде, библиографический мониторинг, информационные ресурсы, 1-й Тюркологический Конгресс, журнал "Фуюзат", газета "Хаят", культурная и политическая деятельность азербайджанских эмигрантов в Турции

DEVELOPMENT OF THE FLOW OF DOCUMENTS ON THE HERITAGE OF ALI BEY HUSEYNSADE AND ITS REFLECTION IN INFORMATION RESOURCES

N.ISMAILOV, V.KHUDIYEVA

SUMMARY

The role of information resources in the life of society, created to control the rapidly growing flow of documents and the mass of collected documents, is undeniable. Bibliographic information resources, which systematically collect social information reflected in various documents, make available all sources about any field of science or any historical figure. The article is dedicated to the great thinker, as well as a prominent public figure, one of the brightest representatives of the history of Azerbaijani-Turkish public opinion in the twentieth century, the famous educator and writer-publicist Ali bey Huseynzade, who made a valuable contribution to the history of Azerbaijani enlightenment thanks to his rich philosophical and journalistic, literary and scientific heritage. The heritage of Ali bey Huseynzade and the development of the flow of documents about him, factors and stages that influence its formation as an information resource have been studied. His legacy and development trend and the geographical scope of the mass and flow of documents written about him were statistically analyzed.

Keywords: The creative heritage of Ali bey Huseynzade, stages of development of document circulation and flow about Ali bey Huseynzade, bibliographic monitoring, information resources, 1st Turkological Congress, "Fuyuzat" magazine, "Hayat" newspaper, cultural and political activities of Azerbaijani emigrants in Turkey

UOT 316.77; 070

**İNFORMASIYA CƏMIYYƏTİNDƏ
REDAKTOR FƏALİYYƏTİNİN ƏSAS İSTİQAMƏTLƏRİ****K.ASLAN****Bakı Dövlət Universiteti
aslanknyaz@bsu.edu.az**

Redaktor fəaliyyəti hər hansı bir mətnin müəyyən normalara uyğunluğunu, eyni zamanda ayrıca bir mətnin və ya bütöv bir nəşrin tamamlanmış, bitkin sistem kimi təqdim olunmasını təmin etmək üçün həyata keçirilir. İnformasiya cəmiyyəti şəraitində redaktorluq fəaliyyəti həm maraqlı, əhəmiyyətli və şəərəfli, həm də əhatəli bilik və davamlı təkmilləşmə tələb edən mürəkkəb və məsuliyyətli işdir.

Bu məqalədə xüsusi olaraq vurğulanır ki, redaktətmə kompleks fəaliyyət sahəsidir. Redaktorun rəngarəng vəzifələri və funksiyaları təşkilati, metodik, idarəetmə işlərindən tutmuş ədəbi və yaradıcılıq fəaliyyətinə qədər müxtəlif məsələlərin məqsədəuyğun şəkildə həyata keçirilməsini tələb edir.

Eyni zamanda məqalədə redaktor ixtisaslaşmasının tipləri haqqında konkret təsəvvür yaradılmışdır. Burada ədəbi redaktorun, elmi redaktorun, bədii redaktorun, texniki redaktorun əsas məqsəd və vəzifələri, onlara lazım olan bilik və bacarıqlar, redaktor fəaliyyətinin əsas prinsipləri haqqında mühüm məlumat verilmişdir.

Açar sözlər: redaktor, redaktətmə, redaktor fəaliyyəti, redaktor sənəti, redaktor ixtisaslaşması, ədəbi redaktor, elmi redaktor, bədii redaktor, texniki redaktor

İnformasiya cəmiyyəti şəraitində ictimai-siyasi, sosial-iqtisadi və elmi-mədəni həyatda baş verən köklü yeniləşmələr bütün istiqamətlərdə zamanın tələbinə uyğun dəyişikliklər aparılmasını tələb edir. İnsan həyatına birbaşa təsir dairəsi geniş olan ənənəvi və elektron kütləvi informasiya vasitələrinin yeni mərhələyə qədəm qoyması, yeni media növlərinin meydana gəlməsi, bununla yanaşı, informasiyaya tələbatın artması bu məsələlərə son dərəcə məsuliyyətli yanaşılması zərurətini aktuallaşdırır.

Müasir dövrdə çap və elektron informasiya vasitələrinin sayının çoxalması, təəssüf ki, bu sahədə müəyyən işlərin tələsik görülməsinə gətirib çıxarmışdır. Bu da nəşrlərin bədii-texniki tərtibatı, ümumi redaktəsi baxımından bir sıra təhriflərə, nöqsanlara yol açmışdır. Ona görə də çoxsaylı tələbatçılara təqdim olunan informasiya kütləsi səriştəli mütəxəssislər tərəfindən nizama salınmalı, üslubiyata, qrammatik qayda-qanunlara uyğunlaşdırılmalı, aydın və

səlis şəkildə çatdırılmalıdır.

Çoxcəhətli anlayış olan “redaktə” termini latın dilindəki “redaktus” (“*re-dactus*”) sözündən alınmışdır, azərbaycanca mənası “nizama, qaydaya, sahmana salınmış” deməkdir. Redaktə müəllifin əlyazma əsərinin (müəllif orijinalının), eləcə də audio və videomaterialların nəşrə (çapa, yayıma) hazırlıq mərhələsidir.

“Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti”ndə “Redaktə” termini “mətni yoxlayıb düzəltmək, sonuncu dəfə işləyib hazırlamaq” şəklində aydınlaşdırılır [2].

“Nəşriyyat işi haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununda “Redaktə” termini “nəşriyyat (naşir) tərəfindən müəllifə (müəlliflərə və tərtibçilərə) verilmiş sifariş əsasında, yaxud müəlliflərin özünün təqdimatı ilə nəşriyyata daxil olmuş əsərin müəllifin razılığı ilə elmi, ədəbi, texniki və bədii cəhətdən təkmilləşdirilməsi, ixtisar, dəyişiklik, əlavə və düzəlişlər etməklə nəşrə hazırlanması” kimi ifadə edilir. “Redaktor” anlayışı isə belə izah olunur: “Redaktor – nəşriyyatlarda çalışan, yaxud müqavilə əsasında kənardan cəlb olunan, nəşriyyat əlyazmasının mətnini elmi, ədəbi, texniki və bədii cəhətdən işləyib nəşrə hazırlayan aparıcı mütəxəssis”dir [3].

Burada diqqəti iki əsas xüsusiyyət (redaktor-rəhbərlə redaktor-mütəxəssis arasında prinsiplial fərq) cəlb edir: Belə ki, redaktor-rəhbərin vəzifələrinə strateji məsələlərin həlli, yəni nəşrin siyasətinin müəyyənləşdirilməsi, ümumi rəhbərlik daxildir. Redaktor-mütəxəssisin vəzifəsi isə konkret materiallarla işləmək, onları təkmilləşdirməkdən ibarətdir.

“Redaktor” anlayışı praktik olaraq nəşri çap üçün hazırlayan peşəkar mütəxəssisi nəzərdə tutur. Əlyazmanın müəllifinə kömək edən və onun gələcək oxucusunun qayğısına qalan həmin mütəxəssis, yəni redaktor öz biliyi və bacarıqları sayəsində qeyri-mükəmməl materialı cilalayır, yenidən işləyib hazırlayır, daha da yaxşılaşdırır [1, 183-184].

Professor İsmayıl Vəliyevin ümumiləşdirdiyi kimi, “yalnız dərin savadı olan, ədəbi dil normalarını gözəl bilən və dilin inkişaf meyillərini duyan, öz əsərini daha parlaq, daha oxunaqlı etməkdə müəllifə kömək göstərmək üçün dilin bütün vasitələrindən istifadə etməyi bacaran mütəxəssis redaktə işini uğurla apara bilər” [9, 10].

Redaktor sənəti: nəzəriyyə ilə təcrübənin qovuşuğunda. Redaktəetmə bütövlükdə nəzəriyyə ilə təcrübənin qovuşuğundan yaranıb inkişaf edən mühüm bir yaradıcı fəaliyyət sahəsidir. İstər mətbu orqanların, istər kitabların, istər elektron nəşrlərin redaktəsi, istərsə də elmin, istehsalatın, mədəniyyətin, ədəbiyyatın və incəsənətin müxtəlif sahələrinə dair hazırlanıb geniş oxucu kütləsinə təqdim olunan digər çap məhsullarının redaktəsi müntəzəm diqqət tələb edən bir sahədir. Bu baxımdan redaktənin əsaslarının öyrənilməsi və öyrədilməsi cəmiyyətdə aparıcı rol oynayan KİV-in, eləcə də müxtəlif sahələrə dair kitabların geniş auditoriyaya çatdırılmasını, fakt və məlumatların daha səhih və dəqiq yoxlanılmasını gündəmə gətirir.

Professor Asif Rüstəmlinin qeyd etdiyi kimi, “Redaktə işi, redaktorluq sənəti – yazının yaranması və təşəkkülü dövrü ilə sıx bağlı olan yaradıcılıq sahəsidir. Redaktorluq fəaliyyəti isə kitab işi ilə birbaşa, sıx bağlı zehni prosesdir” [7, 3].

Nəşrin redaktor hazırlığı çoxcəhətli mürəkkəb bir prosesdir. Redaktora ən müxtəlif mətn materialı üzərində işləmək lazım gəlir. Redaktor kitab bazarını öyrənir, oxucuların marağını, tələbatını və ehtiyacını aşkara çıxarır, nəşrlərin repertuarının problem-tematik və növ-tipoloji tərkibini, təkrar nəşr üçün əsas ola biləcək nəşrləri müəyyənləşdirir, yeni əsərlərin hazırlanması üçün müəlliflər axtarır.

Bundan başqa, redaktor yeni konsepsiya hazırlayır, gələcək nəşr üçün bir model tərtib edir. O, eyni zamanda nəşrin aparatının formalaşmasını təşkil edir, onun ayrı-ayrı elementlərinin hazırlanmasını təmin edir, bədii redaktorla birlikdə kitabın dizaynına və təsvirinə ümumi yanaşmaları müəyyənləşdirir.

Redaktor nəşr üçün reklam kampaniyası proqramını hazırlayır, çap və ya elektron əsərin yayılması prosesində vəziyyəti diqqətlə izləyir.

Redaktorun vəzifələrinə konkret bir nəşrin çapa hazırlanması, nəşriyyat repertuarının formalaşdırılması, redaksiya-nəşriyyat prosesinin təşkili daxildir. Belə deyə bilərik ki, redaktor kitab nəşr işinin təşkilatçısı, rəhbəri, meneceridir.

Redaktorun kompleks vəzifələri və funksiyaları müxtəlif məsələlərin – təşkilati-idarəetmə işlərindən tutmuş ədəbi və yaradıcı fəaliyyətə qədər rəngarəng işlərin həyata keçirilməsini tələb edir. Başqa sözlə, redaktorun vəzifələrinin çeşidi son dərəcə genişdir. Redaktor ədəbi, metodik, məlumatlandırma, təşkilati və yaradıcı fəaliyyətlə məşğuldur. Bu tələblər və iş metodları universaldır və kütləvi auditoriya üçün, orta oxucu kütləsi üçün nəzərdə tutulmuş mətnlərin əksəriyyəti üçün əhəmiyyətlidir.

“Redaktor əlyazmanın kitaba çevrilməsi prosesini, çağdaş poliqrafiya texnikası və texnologiyasının əsaslarını, çap məhsullarının bədii və texniki tərtibat prinsiplərini bütünlüklə bilməlidir. O, yalnız bu halda bütün redaksiya-nəşriyyat proseslərinin daha verimli qurulmasına, yeni texnikanın tətbiqinə, ədəbiyyat buraxılması müddətlərinin qısaltılmasına, çap məhsulları istehsalının maya dəyərinin azaldırmasına, ümumi nəşriyyat uyqarlığının, mədəniyyətinin yüksəldilməsinə yardımçı ola bilər” [9, 10].

Ya mətn, ya əyani material (illüstrasiya), ya da nəşrin texniki tərtibatı redaktənin obyektinə ola bilər. Nəşrin müxtəlif cəhətləri ilə işlər ayrı-ayrı mütəxəssislərin diqqətini tələb edir. Bu baxımdan redaktor ixtisaslaşmasının bir neçə əsas tipi mövcuddur: 1) Ədəbi redaktor; 2) Elmi redaktor; 3) Bədii redaktor; 4) Texniki redaktor [1, 200].

Ədəbi redaktorun məqsəd və vəzifələri. Ədəbi redaktəni həyata keçirən nəşriyyat redaktoru və ya ştatdankənar redaktor *ədəbi redaktor* adlanır. Ədəbi redaktə nəşriyyat-poliqrafiya, kütləvi informasiya vasitələri, elektron media sistemində mühüm yer tutan fəaliyyət sahəsi, mətnlərin oxucu, dinləyici, tamaşaçı və istifadəçi auditoriyasına səmərəli təsirini təmin etməli olan yaradıcılıq prosesidir. Ədəbi redaktorun işi orfoqrafiya, punktuasiyalar, üslublar, janrların nəzəriyyələri sahəsində xüsusi biliklər tələb edən işdir.

Bəzən satirik jurnallarda və ya dostluq şarjlarında redaktor əlində qaşçı tutmuş halda təsvir olunur. Məsələn, Kazanda çıxan “Çayan” (“*Əqrəb*”) həftə-

lik satira və yumor jurnalında vaxtilə dərc olunmuş bir karikaturada rəssam redaktoru cərrahiyyə stolunda uzanıqlı halda təsvir etmişdi. Əməliyyata hazırlaşan cərrah əlini bıçağa uzadır və redaktorun keçmiş “günahlarına” işarə edərək deyir: “*Yadınızdadırmı, siz xatirələr kitabımın ən yaxşı hissəsini kəsib atmışdınız?*” Görünüyü kimi, burada redaktorun mətn üzərindəki düzəliş və ixtisarlara açıq-aydın işarə var [8, 10].

Bir sıra hallarda deyirlər ki, adamların savadının, bilik səviyyəsinin xeyli yüksək olduğu müasir şəraitdə peşəkar jurnalistlərin, tanınmış yazıçıların, görkəmli alimlərin kitablarını, məqalələrini və s. redaktə etməyə ehtiyac yoxdur. Əlbəttə, bu, tamamilə yanlış münasibətdir. Nəşriyyata təqdim olunmuş hər bir əlyazma materialını qiymətləndirmək üçün nüfuzlu bir mütəxəssis lazımdır ki, bu da məhz ədəbi redaktordur.

Redaktə işinin praktikasını müəlliflərin seçilməsini, əlyazmanın nəşriyyata təhvilinə qədər və sonrakı müddətlərdə müəlliflə iş aparılmasını, əlyazmanın qiymətləndirilməsini və rəydən keçirilməsini, əlyazma üzərində düzəlişlər aparılmasını, nəşriyyat korrekturası üzərində işləri, məlumat aparatının hazırlanmasını və s. işləri əhatə edir.

Mətnin yazılışı zamanı yol verilən əsas səhvləri belə qruplaşdırmaq mümkündür:

- a) Orfoqrafiya səhvləri;*
- b) Morfoloji səhvlər;*
- c) Sintaksis səhvlər;*
- ç) Rəqəm və işarə səhvləri;*
- d) Ara məsafələri səhvləri.*

Bütün bu səhvlərin aradan qaldırılması ədəbi redaktordan yüksək ixtisas, ciddi hazırlıq, öz sahəsinə dərindən bələdlik, yenilikləri müntəzəm izləmək, dili mükəmməl öyrənmək, lazım olan sözü, ifadəni, termini dərhal tapa bilmək kimi keyfiyyətlər tələb edir [1, 204].

Ədəbi redaktorun mətn üzərində işinin mərhələlərini təxminən belə qruplaşdırmaq olar:

- Mətnin janrının və həcmnin müəyyənləşdirilməsi;
- Başlığın (sərlövhənin) qiymətləndirilməsi;
- Üslub uyğunluğunun yoxlanılması;
- Başlıq, ad, tarix və abreviaturaların yazılışının yoxlanılması;
- Leksik uyğunluğun yoxlanılması;
- Sintaksisin redaktə olunması;
- Təkrarların mövcudluğunun yoxlanılması;
- İfadəli vasitələrin yerli-yerində olub-olmamasının yoxlanılması;
- Korrektor düzəlişi [5, 121-122].

“Ədəbi redaktə” anlayışı özündə bu məsələləri əhatə edir:

- Leksik səhvlərin düzəldilməsi;
- Mətnin üslub baxımından düzəldilməsi;
- Mətnə məntiqi səhvlərin aradan qaldırılması;

- Məna dəyişikliyi olmadan mətnin ixtisarı və dəyişdirilməsi;
- Fakt materiallarının yoxlanılması [6, 132-133].

Ədəbi redaktə mətnin elə oxunma üsuludur ki, bu zaman ayrı-ayrı səhvlərin düzəldilməsi, mətnin ayrı-ayrı fraqmentlərinin dəyişdirilməsi, cümlələrin yenidən qurulması, artıq təkrarların silinməsi, ikimənalılığın aradan qaldırılması və s. tələb olunur.

Elmi redaktorun vəzifələri. Elmi redaktəni həyata keçirən nəşriyyat redaktoru və ya ştatdankənar redaktor *elmi redaktor* adlanır. Elmi redaktəyə həmişə ehtiyac olmur: əgər söhbət dar ixtisaslı mətnlər haqqında getmirsə, bir qayda olaraq, nəşr üçün cavabdeh olan redaktorun erudisiyası və ümumi bilik səviyyəsi kifayət edir ki, o, mətndə faktiki səhvlərin buraxılmasına yol verməsin və özü də bü cür səhvlərə imkan yaratmasın. Elmi redaktora tələbat o zaman meydana çıxır ki, müəyyən bir material mürəkkəb məzmununa malik olur, xüsusi hazırlıqlı oxucular üçün nəzərdə tutulur və buna görə də həmin məsələyə dair ekspert qiymətləndirməsinə ehtiyac duyulur. Elmi ədəbiyyat üzrə ixtisaslaşdırılmış nəşriyyatlar (*məsələn, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının “Elm” nəşriyyatı*) müxtəlif bilik sahələrində elmi redaktorlar ştatına malik olur. Adi nəşriyyatlar ehtiyac olduğu halda elmi redaktor dəvət edir.

Elmi redaktor nəşrin yüksək elmi və ədəbi səviyyəsini təmin etmək məqsədi ilə müəyyən tematik istiqamətlərdə ən mürəkkəb işlərin elmi redaktəsini həyata keçirir. O, elmi və metodik ədəbiyyatın nəşrinin tematik planlarının layihələrinin tərtib edilməsində, rəyçilərin seçimində, müəlliflərlə nəşriyyat müqavilələrinin bağlanmasında, rəyçilərlə əmək razılaşmalarının hazırlanmasında iştirak edir. Elmi redaktor müəyyən bilik sahəsində elm və texnikanın ən yeni yerli və xarici nailiyyətləri haqqında öz tematik istiqamətləri barədə redaktorlara məsləhətlər verir. Eyni zamanda müəlliflərin təqdim etdiyi əlyazmaları və onlara yazılmış rəyləri nəzərdən keçirir, əlyazmanın daxil olan şəkildə və ya təklif edilən düzəlişlərin, əlavələrin, ixtisarların nəzərə alınaraq tamamlanmasından sonra nəşr olunma imkanı haqqında yekun rəy hazırlayır. O, həm də əlyazmanın nəşrindən imtina edilməsi hallarında müqavilələrlə müəyyən edilmiş müddət ərzində əsaslandırılmış yazılı imtina sənədi tərtib edir [5, 110-112].

Elmi redaktor nəşrə qəbul edilmiş əlyazmanı redaktə edir, bu zaman müəlliflərə zəruri kömək göstərərək, mətndə məsləhət görülən dəyişikliklərin aparılmasını onlarla razılaşdırır. O, elmi redaktə prosesində elmin, texnikanın və qabaqcıl istehsal təcrübəsinin ən yeni nailiyyətlərinin nəşrə hazırlanan işdə nə dərəcədə əks etdirilməsini, eləcə də əlyazmanın yenidən işlənilib tamamlanması üçün resenziyaçıların təqdim etdiyi qeydlərin və tələblərin müəlliflər tərəfindən nəzərə alınıb-alınmadığını yoxlayır. Elmi redaktor, eləcə də təqdim edilmiş materialın komplekt olmasını, əlyazmanın təsdiq edilmiş plana, bölmələrin adlarının onların məzmununa uyğunluğunu, sitatların və rəqəmli məlumatların yazılışının düzgünlüyünü, adların, simvolların, elmi-texniki terminlərin, ölçü vahidlərinin istifadəsinin və yazılışının dəqiqliyini, nəşrin soraq aparatının tərtibinin doğruluğunu yoxlayır [1,206-207].

Bundan başqa, *elmi redaktor*:

- Nəşrin yüksək elmi və ədəbi səviyyəsini təmin etmək məqsədilə müəyyən tematik istiqamətlərdə ən mürəkkəb işlərin elmi redaktəsini həyata keçirir;
- Elmi və metodik ədəbiyyatın nəşrinin tematik planlarının layihələrinin tərtib edilməsində, rəyçilərin seçimində, müəlliflərlə nəşriyyat müqavilələrinin bağlanması, rəyçilərlə əmək razılaşmalarının hazırlanmasında iştirak edir;
- Müəlliflərin təqdim etdiyi əlyazmaları və onlara yazılmış rəyləri (resenziyaları) nəzərdən keçirir, təklif edilən düzəlişlərin, əlavələrin, ixtisarların nəzərə alınaraq tamamlanmasından sonra nəşr olunma imkanı haqqında yekun rəy hazırlayır;
- Əlyazmanın nəşrindən imtina edilməsi hallarında müqavilədə müəyyən edilmiş müddət ərzində əsaslandırılmış yazılı imtina sənədi hazırlayır;
- Nəşrə qəbul edilmiş əlyazmanı redaktə edir, bu zaman müəlliflərə zəruri kömək göstərərək, mətnə məsləhət görülən dəyişikliklərin aparılmasını onlarla razılaşdırır;
- Əlyazmanın redaktor pasportunu tərtib edir, texniki redaktora, korrektora, yığıcıya göstərişlər və izahatlar verir;
- Müəlliflərlə və texniki redaktorla birgə illüstrasiya materiallarını nəzərdən keçirir, nəşrdə onların yerini müəyyənləşdirir;
- Redaktə edilən işlərin bədii və texniki tərtibatı ilə bağlı məsələlərin həllində iştirak edir;
- Əlyazmanı istehsal üçün imzalayır, korrektura nüsxələrini yenidən yoxlayıb çap üçün təkmilləşdirir və çapa buraxılışdan əvvəl siqnal nüsxələrini yoxlayır [9, 110-112].

Bədii redaktorun məqsəd və vəzifələri. *Bədii redaktor* bədii redaktəni həyata keçirən nəşriyyat redaktorudur. O, nəşrin yüksək keyfiyyətli poliqrafik icrasının təminatı məqsədilə onun bədii redaktəsini və illüstrasiyalaşdırılmasını həyata keçirir. Eyni zamanda nəşrin bədii və texniki tərtibatı layihələrinin hazırlanmasında iştirak edir. Bədii redaktor, eləcə də illüstrasiyaların müəllif orijinalını yoxlayır, poliqrafiyanın təkrar istehsalına yararlı orijinalların yaradılması üçün onlardan istifadə imkanlarını dəqiqləşdirir, onların istehsalının texnoloji xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirir. O, həmçinin qrafik materialların hazırlanması və bədii tərtibat üzrə digər işlərin icra edilməsi üçün cəlb olunan şəxslərlə bağlanacaq əmək müqavilələrinin layihələrinin tərtibində, yerinə yetirilmiş işlərin hesabat sənədlərinin hazırlığında iştirak edir [5, 110-112].

Bədii redaktorun vəzifələrinə, eləcə də sadalanan işlərin yerinə yetirilməsi daxildir:

- Nəşrin qrafika üzrə vaxtında və keyfiyyətli icrasını təmin edir, illüstrasiyaların orijinallarını bədii təsvirin keyfiyyəti və müəllifin orijinalına uyğunluğu baxımından yoxlayır;
- Nəşrin mətninin korrekturasını və illüstrasiyaların nümunə çıxarışlarını yenidən nəzərdən keçirib təkmilləşdirərək çapa hazır vəziyyətə gətirir;
- Mətnin yığımının keyfiyyətini, hər səhifənin, səhifədən səhifəyə, fəsildən fəsilə keçidlərin kompozisiyasını qiymətləndirir, yığım zamanı buraxılmış səhvlərin və bədii tərtibatda rast gəlinən çatışmazlıqların aradan qaldırılması

üçün mətbəəyə lazımi göstərişlər verir;

- Texniki redaktorla birgə nəşrin cildini çap üçün hazırlayır;
- Nəşrin siqnal nüsxəsini yoxlayır və tirajın hazırlanması zamanı nəşrin poliqrafik icrasına verilən tələblərin yerinə yetirilməsi üçün tədbirlər görür [6, 87-88].

Bədii redaktor elmi-metodik ədəbiyyatın, informasiya və normativ materialların bədii redaktəsi metodlarını; nəşriyyatın texniki spesifikasiyasının, nəşrin tərtibatının bədii-texniki layihələrinin hazırlanmasının tərtibi qaydalarını; illüstrasiyaların orijinallarının hazırlanmasının və tərtibinin texniki qaydalarını; poliqrafiya və tərtibat işlərinin icra edilməsinə dair müqavilələrin bağlanması qaydalarını və s. dərinlən mənimsəməlidir [1, 211-212].

Texniki redaktorun məqsəd və vəzifələri. *Texniki redaktor* nəşrlərin texniki redaktəsi sahəsində formalaşmış mütəxəssis, texniki redaktəni yerinə yetirən redaktordur. O, nəşrin yüksək keyfiyyətli poliqrafik icrasını təmin etmək məqsədilə onun texniki redaktəsini həyata keçirir, nəşrin bədii və texniki tərtibat layihələrinin hazırlanmasında iştirak edir.

Eyni zamanda texniki redaktor nəşrin orijinalının işarələnməsini yerinə yetirir, yığımın texnikasını müəyyənləşdirir, illüstrasiyaların və nəşrin tərtibat elementlərinin yerləşdirilməsi sırasını göstərir. O, həmçinin poliqrafiyanın təkrar istehsalına yararlı orijinalların hazırlanması üçün onlardan istifadə imkanının yaradılması məqsədilə illüstrasiyaların müəllif orijinalını yoxlayır və onların istehsalının texnoloji xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirir.

Texniki redaktor, eləcə də burada sadalanan vəzifələri yerinə yetirir:

- Orijinalın yığma texniki yararlığını müəyyənləşdirir;
- Səhifələrinin quruluşuna görə çətin olan (cədvəllər, şəkillər, ornamentlər) mürəkkəb nəşrin bədii və texniki tərtibatının maketini hazırlayır;
- Nəşriyyatın texniki spesifikasiyasını tərtib edir və çap nəşrinin poliqrafik icrası üzrə göstərişlərin yerinə yetirilməsinə nəzarət edir;
- Poliqrafiya müəssisələrinin müvafiq spesifikasiyası ilə müəyyənləşdirilən tələblərə riayət olunmasına nəzarət edir, yığım zamanı buraxılmış səhvlərin və texniki tərtibatda rast gəlinən çatışmazlıqların aradan qaldırılması üçün lazımi göstərişlər verir;
- İllüstrasiyaların nümunə nüsxələrinin korrekturasını yenidən nəzərdən keçirib çap üçün hazırlayır, onları nömrələnməyə uyğun qaydada yerləşdirir;
- Bədii redaktorla birgə nəşrin cildini çap üçün hazırlayır;
- Siqnal nüsxələrini nəzərdən keçirir, çapın keyfiyyətini, tikmə, cildləmə və bəzəmə işlərini yoxlayır;
- Tirajın hazırlanması zamanı nəşrin poliqrafik icrasının daha da yaxşılaşdırılması üçün tədbirlər görür [1, 214].

Bundan başqa, texniki redaktor özünün fəaliyyət sahəsinə daxil olan bir sıra mühüm məsələləri, o cümlədən elmi-metodik ədəbiyyatın, informasiya və normativ materialların texniki redaktəsi metodlarını; kitab-jurnal nəşrləri üçün mətn orijinallarının hazırlanmasının və işarələnməsinin texniki qaydalarını; nəşriyyatın texniki spesifikasiyasının, nəşrin bədii-texniki layihələrinin tərtibat

qaydalarını; şəkilləri istehsalata, korrektura nüsxələrini çapa təqdim etmək üçün hazırlama qaydalarını və s. dərindən bilməlidir.

Nəticə. Beləliklə, müasir dövrdə redaktor fəaliyyətinə verilən tələbləri bu cür ümumiləşdirmək mümkündür:

Birincisi, redaktor əlyazmanın həsr edildiyi elm, texnika, istehsalat, mədəniyyət sahəsində kifayət qədər geniş biliyə malik olmalıdır ki, heç kim mətndəki səriştəsizliyə görə onu qınamasın. Burada söhbət, əlbəttə, ədəbi düzəliş haqqında gedir. Müəllifin ictimai-siyasi və elmi baxışları üçün redaktor heç bir məsuliyyət daşımır.

İkincisi, redaktor nəşriyyat işini, əlyazmanın kitab şəklində çıxması və ya KİV-də dərc edilməsi prosesini yaxşı bilməli, müasir poliqrafiya texnikası və texnologiyası haqqında geniş təsəvvürə malik olmalıdır ki, əlyazmanın texniki tərtibatının bütün şərtlərinə əməl olunması, onun reklamı və bazara çıxarılması əməliyyatlarını aydın izləmək imkanına malik olsun.

Üçüncüsü, redaktor yüksək mədəniyyətə, qüsursuz savada malik olmalı, ədəbiyyatı, ədəbi dili və nitq (danışiq) üslubunu yaxşı bilməli, leksik-stilistik vasitələrdən istifadə etməyi hamıdan yaxşı bacarmalıdır ki, müəllifə onun əsərini daha aydın, maraqlı etmək üçün faydalı kömək göstərə bilsin.

Dördüncüsü, redaktor müəlliflə və ya müəlliflər kollektivi ilə işləməyi bacarmalı, mənəvi fəaliyyətin məntiqi və psixoloji qanunauyğunluqlarını bilməli, imkan daxilində əlyazmada yalnız minimal düzəlişlər etməli, öz qeydlərini nəzakətlə ifadə etməyə çalışmalıdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Aslan K., Tahirqızı Ş., Mehrəliyeva N. Nəşriyyat işi və redaktə məsələləri: Tədris-metodik vəsait. Bakı: Müəllim, 2018, 384 s.
2. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti / Tərt. ed A. Axundov; red. E. Abdullayeva. Bakı: Elm, 2005, 452 s.
3. “Nəşriyyat işi haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu: 30 may 2000-ci ildə qəbul olunmuşdur; №887-İQ // “Azərbaycan” qəzeti, 2000, 21 iyun.
4. Nəşriyyat işi (İdarəetmə. Marketinq. Müəlliflik hüququ. Redaktə. Tərtibat. İstehsal). Bakı: Yeni Nəsil, 2001, 218 s.
5. Голуб И.Б. Литературное редактирование. 2-е изд., испр. и доп. Учебник и практикум. М.: Юрайт, 2017, 432 с.
6. Розенталь Д.Э. Литературное редактирование. Учебное пособие. М.: Юрайт, 2017, 432 с.
7. Rüstəmli A. Ədəbi redaktənin əsasları: Dərs vəsaiti. Bakı: Gənclik, 2018, 216 s.
8. Rüstəmov T. Ədəbi redaktə nəzəriyyəsi və təcrübəsi: Dərs vəsaiti. Bakı: Maarif, 1981, 168 s.
9. Vəliyev İ. Redaktənin əsasları: Nəzəriyyə və təcrübə. Bakı: Günəş, 2009, 404 s.

ОСНОВНЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ РЕДАКТОРСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ В ИНФОРМАЦИОННОМ ОБЩЕСТВЕ

К.АСЛАН

РЕЗЮМЕ

Редакторская деятельность осуществляется для обеспечения того, чтобы любой текст соответствовал определенным нормам, а также для представления отдельного текста или всей публикации в виде полной, исчерпывающей системы. В информационном обществе редакционная деятельность является одновременно интересной, важной и почетной, а также сложной и ответственной работой, требующей всесторонних знаний и постоянного совершенствования.

В статье подчеркивается, что редактирование является комплексной сферой деятельности. Разнообразные задачи и функции редактора требуют целенаправленной реализации различных вопросов, от организационной, методологической, управленческой до литературной и творческой деятельности.

В то же время в этой статье отражены конкретные сведения о типах редакторской специализации. Здесь обобщены важные информации о целях и задачах литературного редактора, научного редактора, художественного редактора, технического редактора, а также о знаниях и навыках, необходимые редактору, об основных принципах деятельности редактора.

Ключевые слова: редактор, редактирование, редакционная деятельность, редакторское искусство, редакторская специализация, литературный редактор, научный редактор, художественный редактор, технический редактор

MAIN DIRECTIONS OF EDITORIAL ACTIVITIES IN THE INFORMATION SOCIETY

K.ASLAN

SUMMARY

Editing activities are carried out to ensure that any text conforms to certain norms, as well as to present an individual text or an entire publication in a complete, comprehensive system. In the information society, editorial work is both interesting, important and honorable, as well as complex and responsible work that requires comprehensive knowledge and constant improvement.

The article emphasizes that editing is a complex field of activity. The various tasks and functions of the editor require the purposeful implementation of various issues, from organizational, methodological, managerial to literary and creative activities.

However, this article provides specific information about the types of editorial specialization. It summarizes important information about the goals and tasks of a literary editor, scientific editor, art editor, technical editor, as well as the knowledge and skills required by an editor, and the basic principles of an editor.

Keywords: editor, editing, editorial activity, editorial art, editorial specialization, literary editor, scientific editor, art editor, technical editor

UOT 021

**KİTABXANALARIN YENİ SOSIAL REALLIQ KONTEKSTİNDƏ
İNNOVATİV BİBLİOQRAFİK FƏALİYYƏTİ****S.A.SADIQOVA***Bakı Dövlət Universiteti**solmazsadigova@bsu.edu.az*

Məqalədə texnologiyaların intensiv inkişafı və sosial inkişafın yeni mədəni paradigması kontekstində müasir dünyada kitabxanaların innovativ biblioqrafik fəaliyyəti araşdırılır. Qeyd olunur ki, cəmiyyətin müasir inkişafını xarakterizə edən dramatik siyasi, iqtisadi və sosial dəyişikliklər, informasiyanın əhəmiyyətini və kitabxanaların bəşəriyyət tərəfindən toplanan biliklərə ən demokratik giriş mənbəyi kimi statusunu artırdı. Kitabxanaların informasiya və media mühitinə və müasir sosial kommunikasiya sisteminə daxil olma yolları və şərtləri xarakterizə olunur. Ətrafdakı cəmiyyətlə sıx qarşılıqlı əlaqə yaratmağı, dövrümüzün aktual problemlərinin həllinə daxil olmağı təmin edən kitabxananın innovativ sosial və kommunikativ modeli təklif olunur. Xüsusən biblioqrafika fəaliyyəti, sosial-mədəni və texnoloji amillər səbəbindən getdikcə daha da yeniləşir, innovativ metod və xidmət formalarının birləşməsi ilə xarakterizə olunur.

Açar sözlər: innovativ, biblioqrafik fəaliyyət, texnoloji amillər, biblioqrafiyalaşdırma, biblioqrafik xidmət

Sosial istehsaldakı dəyişikliklərin qlobal xarakteri müxtəlif elmi ixtisasların nümayəndələrini innovasiya prosesini elmi təhlil predmeti seçməyə, yenilikçi dəyişikliklər yolundakı ziddiyyətlərin aradan qaldırılması yollarını müəyyən etməyə çağırır. Müasir elmdə müəssisə və təşkilatların innovativ fəaliyyətinin praktiki səmərəliliyini artırmaq üçün müxtəlif elmlər üzrə bilikləri özündə cəmləşdirən yeni bir fənlərə istiqamət formalaşır. Kitabxana fəaliyyətinin yenilənməsinə elmi əsaslı yanaşmaların inkişafı innovasiyanın nailiyyətlərindən istifadə edilmədən mümkün deyildir. Tədqiqatlar göstərir ki, yeniliklər kitabxananın inkişafı üçün yeni üfqlər açır, istifadəçi xidmətinin keyfiyyətini artırır və kitabxanaların sosial cəhətdən və fəal inkişaf edən təşkilatlar kimi nüfuzuna müsbət təsir göstərir.

Kitabxanada innovativ biblioqrafik fəaliyyət haqqında. Müasir kitabxana və biblioqrafik xidmətlər fərqlidir. Belə ki, ənənəvi və innovativ biblioqrafik proseslərin avtomatlaşdırılması, onların internetə qoşulması elektron biblioqrafik resursların formalaşmasını və biblioqrafik xidmətlərin göstəril-

məsini intensivləşdirməyə imkan verir.

“Yeni kitabxana-informasiya infrastrukturunun yaradılması, kitabxana-bibliografiya resurslarının formalaşması, onlardan operativ istifadənin təşkili, istifadəçilərə göstərilən bibliografik xidmətin dünya standartları səviyyəsinə çatdırılması hazırda kitabxanaların qarşısında mühüm vəzifələr qoyur” [1,3].

İnnovativ bibliografik fəaliyyət, bibliografik fəaliyyət subyektinin psixoloji və peşə xüsusiyyətlərinin dəyişdirilməsini, onun innovativ potensialının inkişaf etdirilməsini əhatə edir. İnnovativ potensial bibliografik fəaliyyətdə istifadə edilə bilən fərdin qabiliyyət və bacarıqlarının məcmusu kimi müəyyən edilir. İnnovativ potensialın strukturuna psixofizioloji şəxsiyyət əlamətləri, peşəkar sənətdə, yaradıcı və innovativ mədəniyyət daxildir. İnnovativ bibliografiya fəaliyyətinin səmərəliliyi meyarları bunlardır: 1) istehlakçıların informasiya ehtiyaclarını təmin etmək dərəcəsində özünü göstərən innovativ bibliografik fəaliyyətin effektivliyi; 2) beş qrup göstəricilərə görə qiymətləndirilən innovativ bibliografik fəaliyyətin təşkilinin optimallığı: ümumi təşkilati, kadr, texniki və texnoloji, elmi-metodiki və koordinasiya.

Bibliografik fəaliyyət aktual olduğuna görə yaradıcı istiqamətlər və informasiya təminatının innovativ formaları vasitəsilə təkmilləşdirilməlidir. Bibliografiya işində, demək olar ki, bütün yeniliklər müəyyən qədər yeni informasiya texnologiyalarının inkişafı ilə əlaqədardır. İstifadəçiyə sürətli məlumat, rahatlıq və axtarış imkanı lazımdır.

“Azərbaycan kitabxanalarının qarşısında dünyanın qabaqcıl ölkələri kimi, müasir elektron kitabxana xidmətini yaratmaq, kitabxana-informasiya və bibliografik ehtiyatlarını dünya informasiya sisteminin inteqrasiyasına malik olmaq kimi ciddi problemlər durur” [2, 280].

İnnovasiya dedikdə əvvəlkilərdən yeni xassələri ilə fərqlənən yeni obyektlər (məhsullar, texnologiyalar, xidmətlər) şəklində obyektləşdirilmiş mütəxəssislərin intellektual fəaliyyətinin son nəticəsi başa düşülür. Yeniliklərin yaradılmasından əvvəl bir yenilik - bir sənəddə təsdiqlənmiş və bəzi hallarda yeni bir texnologiya, məhsul və ya materialın nümunəsi, bir texnologiyanın və ya xidmətin təsvirində əks olunmuş elmi bir fikrin mənimsənilməsinin nəticəsidir. Bir yenilik, əvvəllər tətbiq edilmiş və fundamental tədqiqatların nəticələrinə əsasən sənədləşdirilmiş bir inkişafdır. Beləliklə, yenilik qarşılıqlı bir hadisədir; birinci halda yeni bir obyektin formalaşması və inkişafı prosesi, ikinci halda - onun praktik inkişafı və iqtisadi, sosial və digər təsir növlərinin alınması prosesi baş verir. Buna görə də innovasiya yeni biliklərə etiraz etmək üçün bir fürsətdir və yenilik innovasiyanın tətbiqinin son nəticəsidir [5, 5].

Yeni bir obyekt ideyasının yaranmasından tutmuş praktik həyata keçirilməsinə qədər bütün yenilik dövrü yenilik anlayışı ilə müəyyən edilir. Bu, bütövlükdə yeniliklərin yaranmasına səbəb olan elmi, texnoloji, təşkilati və ticari fəaliyyətlər kompleksini əhatə edir. İnnovasiya dedikdə, ictimai praktikada təhvil verilmiş yeniliklərin yaradılmasını və həyata keçirilməsini təmin edən yüksək ixtisaslı və texniki cəhətdən təchiz olunmuş mütəxəssislər qrupunun müəyyən bir

fəaliyyət növü kimi başa düşülür. İnnovasiyanın məqsədi başa çatmış tədqiqat və inkişaf nəticələrinin (və ya digər elmi və praktik nailiyyətlərin) satılan, yəni bazarda tələb olunan yeni və ya təkmilləşdirilmiş məhsula (məhsula, xidmətə) çevrilməsini təmin etməkdir. Verilən mövqelər haqqında məlumatların toplanması və təhlili kitabxana üçün həm daxili istifadə üçün - həm innovasiya proseslərinin həyata keçirilməsini, həm dəyişikliklərdə iştirak edən insanları idarə etmək, həm də xarici yaymaq üçün lazımdır. Birincisi, innovasiya strategiyasının həyata keçirilməsini tənzimləməyə və idarə etməyə, dəyişməyə, psixoloji müqaviməti aradan qaldırmaq və kitabxana işçilərinin yaradıcı fəaliyyətini stimullaşdırmaq, yeniliyin səmərəliliyini qiymətləndirmək üçün tədbirlər hazırlamağa imkan verir; ikincisi kitabxananın ictimai reytingini yüksəltməyə, innovasiyaların peşəkar mühitdə tanınması təcrübəsini təbliğ etməyə və yeniliklərin ticarəti, innovasiya obyektlərinin bazara çıxarılmasına imkan yaradır.

Beləliklə, təsnifat, innovativ fəaliyyətin tanınması, təhlili, idarə edilməsi və sənədləşdirilməsi üçün təsirli bir vasitədir. Kitabxanalarda nə baş verdiyini və necə baş verdiyini öyrənməyə imkan vermir, həm də bu dəyişikliklərdə kimin məsul olduğunu və iştirak etdiyini, həyata keçirilməsi üçün hansı şərtlərin lazım olduğunu, kimə aid olduğunu və nə dərəcədə olduğunu müəyyən etməyə imkan verir. Bütün bunlar innovativ fəaliyyəti öyrənməyə, onu idarə etməyə, sənayedə innovativ əlaqələri tənzimləməyə, innovativ rabitə sistemini qurmağa və yeniliklərin peşəkar cəmiyyətdə təbliğini təmin etməyə imkan verir.

İnnovasiya prosesi dəyişikliklərə ehtiyacın dərk edilməsindən və arzu olunan yeniliyin imicinin, zəruri dəyişikliklərin məqsəd və vəzifələrinin formalaşmasından başlayır. Bu mərhələdə, xarici təsirlər (rəqabət və çap nəşrlərinin və proqram məhsullarının qiymətlərinin artması, istifadəçi ehtiyaclarını çətinləşdirən, qaynaqları azaltmaq və s.) ilə əlaqəli olaraq mümkün qədər səmərəli və dayanıqlı olması üçün kitabxanada nəyin dəyişdirilməsinin lazım olduğu anlaşılır. Bu mərhələnin nəticəsi innovativ bir ideyanın və kitabxanada həyata keçirilməsinin yollarının (imkanlarının), yəni yeniliyin təşəbbüsünün müəyyənləşdirilməsidir. Bu mərhələ, məqsədlərinin formalaşdırıldığı, bir innovasiya strategiyası, dəyişikliklərin ardıcılığı müəyyənləşdirilmiş, qarşılıqlı yeniliklər üçün fikirlər hazırlanmış, dizayn, kitabxana istehsalının təşkili və yeni xidmətlərin / məhsulların tanınması üçün ehtiyatlar və konkret tədbirlər müəyyənləşdirilmiş xüsusi tədqiqatların aparılmasını əhatə edir [4].

Kitabxana yeniliyi dəyişikliklərin nəticəsidir. Kitabxanalar üçün bunlar kitabxanaçılıq və əlaqəli tədqiqatların nəticələri, kitabxana fəaliyyətini keyfiyyətə yaxşılaşdıran və yeni xüsusiyyətlərə sahib əvvəlki analoqlardan fərqli olaraq yeni məhsulların, xidmətlərin, texnoloji proseslərin inkişafı ilə əlaqəli ən yaxşı təcrübələrdir.

Kitabxana yeniliklərini tapmaq, qiymətləndirmək, inkişaf etdirmək və tətbiq etmək məqsədi ilə innovasiya fəaliyyəti kitabxana işinin aparıcı istiqamətidir.

Kitabxanaçılıqdakı yenilik, sənəddə təsdiqlənmiş və maddi bir obyektə, bir texnologiyanın və ya xidmətin təsvirində yeni bir fikrin mənimsənilməsinin

nəticəsi kimi başa düşülür.

"İnnovasiya" anlayışına kitabxana işinin yeni və ya məlum, lakin modernləşdirilmiş formaları və metodları daxil olmaqla, onun təkmilləşdirilməsinə töhfə verilir. Kitabxanadakı yeniliklərin mənbəyi ən yaxşı kitabxana təcrübəsi, kitabxanaçıların rəşional təklifləri, elmi tədqiqat tövsiyələri, yeni informasiya texnologiyalarıdır. Əlbəttə ki, digər fəaliyyət sahələrindən (məsələn, informasiya texnologiyaları, elektron multimedia resursları, kompüter rabitə şəbəkələrinin istifadəsi) götürülən yeniliklərdən istifadə olunmalı və kitabxana təcrübəsinə uyğunlaşdırılmalıdır. Kitabxana praktikasına yeniliyin tətbiqi prosesi innovasiya adlanır. Bir yenilik bir yenilik təqdim edildiyi zaman innovasiya fəaliyyətinin ara nəticəsidir, lakin dəyişikliklərin son nəticəsi aydın deyil.

İnnovativ fəaliyyətin həyata keçirilməsinə aşağıdakılar daxildir:

- innovativ fəaliyyətin ixtisaslı kadrlarla təmin edilməsi;
- kitabxana rəhbərliyindən dəstək;
- yaxşı təşkilat quruluşu: tədqiqat potensialı və geniş imkanlar;
- novatorların işçilərin və istifadəçilərin ehtiyaclarına istiqamətləndirilməsi müvəffəqiyyətin ən yüksək meyarı kimi;
- prosesdəki iştirakçıların davranışı, eləcə də güclü bir təşkilatçının olması;
- yeni məhsulların unikallığı;
- innovasiya fəaliyyəti üçün plan və proqramların işlənməsi;
- yeniliklərin inkişafına və onların tətbiqinə nəzarət;
- vahid innovasiya siyasətinin aparılması, bu sahədə fəaliyyətin kitabxananın struktur bölmələrində əlaqələndirilməsi;
- innovasiya proqramları üçün maliyyə və maddi resurslarla təmin edilməsi;
- İdeyadan həyata keçirilməyə qədər innovativ problemlərin hərtərəfli həlli üçün müvəqqəti hədəf qruplarının yaradılması və s.

Müasir dövrdə kitabxananın modernləşdirilməsi kitabxanaların işində informasiya və kommunikasiya texnologiyalarının (İKT) tətbiqi ilə əlaqələndirilmişdir. Eyni zamanda, mürəkkəb bir sistem prosesi kimi kitabxana sahəsinin modernləşməsi təkcə texnoloji dəyişikliklərlə deyil, həm də ictimai həyatın bütün sahələrində ənənəvilikdən dünya sivilizasiyasının inkişafının müasir mərhələsinə xas olan yeni sosial-mədəni paradigmaya keçidin ümumi meylləri ilə əlaqədardır.

Ümumiyyətlə, modernləşmə nəzəriyyəçilər tərəfindən universal tərəqqi yolu kimi müəyyən edilir . Eyni zamanda, modernləşmənin inkişafının sosial-mədəni aspektində modernləşmə yoluna qədəm qoymuş cəmiyyətin sabitliyini qorumaq üçün vacib şərt kimi bu prosesdə yerli özəlliklərin və müxtəlif sosial institutların əhəmiyyəti və xüsusiyyətlərinin nəzərə alınmasının zəruriliyi barədə tezis irəli sürülür [6].

Belə bir məsələyə diqqət edək. Rusiya cəmiyyətinin modernləşməsinin ümumi meyllərinə uyğun olaraq, minilliyin başlanğıcında, Rusiya kitabxanası xətti tərəqqidən, yəni geniş inkişaf yolundan, sənayenin keyfiyyətcə çevrilməsini təmin edən intensiv birliyə keçdi. Bu, informasiya cəmiyyətinin formalaşmasının prinsipial yeni şəraitində aktuallığını artırmaq üçün kitabxanaların işinin innovativ

forma və metodlarını fəal şəkildə axtarmağa əsas stimul oldu [6].

İnnovasiyaların inkişafı üçün kitabxanalar innovasiya fəaliyyəti üçün effektiv infrastruktura, yeniliklərin həyata keçirilməsi üçün dövlət və qeyri-dövlət dəstəyinə ehtiyac duyurlar.

Qeyd etmək vacibdir ki, kitabxana fəaliyyətinin innovativ çevrilməsi üçün təkən peşəkar kitabxana mühitində yaranmış və dəyişən dünyanın çağırışlarına bir növ cavab olmuşdur [6, 82]. Beləliklə, belə bir nəticəyə gələ bilərik ki, son onilliklərdə həyata keçirilən kitabxana sənayesinin modernləşdirilməsi, onların funksionallığını və informasiya resurs bazasını zənginləşdirən və genişləndirən, yeni xidmətlərin inkişafını və yeni xidmətlərin yaradılmasını təmin edən kitabxanaların fəaliyyətindəki bütün innovativ dəyişikliklərin əsas təməli və stimulu olmuşdur. Bunların əsas nəticəsi müasir kitabxanaların bu gün aktual problemlərin daxili həlli vəziyyətində olmasına bağlıdır. Bu da rəqəmsal texnologiyalar dövrünün müasir sosial kitabxanalarının və bilik cəmiyyətlərinin daxil olduğu ümumi rabitə sistemlərinin uğurlu gələcəyinə etibarlı bir zəmanətdir.

Yekun. Biblioqrafik fəaliyyət iki əsas prosesi: biblioqrafıyalaşdırma və biblioqrafik xidməti özündə birləşdirir.

“Biblioqrafik fəaliyyətin müasir dövr üçün ən modern nümunəsini Milli Kitabxanada görə bilərik. Burada biblioqrafik fəaliyyət çoxsahəliliyinə görə fərqlənir. Milli Kitabxana respublikamızda ümumi və xüsusi, elmi-köməkçi və tövsiyə xarakterli biblioqrafik nəşrlər çap edir, mədəniyyət, incəsənət, turizm, bədii ədəbiyyat sahələri üzrə cari biblioqrafik informasiya çatdırır, həm ənənəvi, həm də onlayn biblioqrafik sorğu xidmətini həyata keçirir”[1,5].

Kitabxanaların innovativ biblioqrafik fəaliyyətinin mahiyyəti aşağıdakı anlayışlar sistemində açıqlanmalıdır: "biblioqrafik yenilik" - biblioqrafın yaradıcılığının yeniliyi ilə səciyyələnən və kitabxananın biblioqrafıya fəaliyyətinin yaxşılaşdırılmasına yönəlmiş nəticəsini ifadə etmək; "Biblioqrafik yenilik" - yaymaq üçün qəbul edilən bir yeniliyi ifadə etmək; "İnnovativ biblioqrafıya fəaliyyəti" – yeniliklərə, yeniliklərə və ənənələrə çevrilməklə innovativ ideyaların formalaşması fəaliyyətini ifadə etmək. M.F.Axundov adına Milli Kitabxana innovativ biblioqrafik fəaliyyət sahəsində yüksək təcrübəyə malikdir. Bütün nəzərdə tutulan mövzularla əlaqədar həmin sahəyə dair elektron məlumat bazasının yaradılması ənənə şəklini almışdır. “Azərbaycanda multikulturalizm” elektron məlumat bazasının yaradılması isə M.F.Axundov adına Milli Kitabxananın multikulturalizm sahəsində innovativ biblioqrafik fəaliyyətinin nəticəsidir” [3].

Kitabxanalarının innovativ biblioqrafik fəaliyyətinin inkişafında iki sahə fərqləndirilir: sosial vəziyyət- kitabxanaların missiyası, funksiyaları, cari və gələcək vəzifələri yenidən nəzərdən keçirməyə, onların həyata keçirilmə yollarını aydınlaşdırmağa yönəldilmişdir. Yeni informasiya texnologiyalarının inkişafı ilə əlaqəli texnoloji-kitabxana və biblioqrafıya texnologiyasının inkişafı və ümumilikdə əməli fəaliyyət.

İnnovativ biblioqrafik fəaliyyətin təşkilatı şərtləri: kitabxananın, onun həyata keçirilməsi üçün zəruri olan resursların məcmusunu özündə cəmləşdirən innovativ

potensialı; biblioqrafik xidmət mütəxəssislərinin innovativ potensialı; innovativ biblioqrafik fəaliyyətə metodik dəstək səviyyəsi. İnnovativ biblioqrafik fəaliyyət biblioqrafik fəaliyyət subyektinin psixoloji və peşə xüsusiyyətlərinin dəyişdirilməsini, onun innovativ potensialının inkişaf etdirilməsini əhatə edir. İnnovativ potensial biblioqrafik fəaliyyətdə istifadə edilə bilən fərdin qabiliyyət və bacarıqlarının məcmusu kimi müəyyən edilir. İnnovativ potensialın strukturuna psixofizioloji şəxsiyyət əlamətləri, peşəkar səriştə, yaradıcı hədiyyə və innovativ mədəniyyət daxildir. İnnovativ biblioqrafiyanın səmərəliliyi meyarları bunlardır:

1) innovativin effektivliyi istehlakçıların informasiya ehtiyaclarını təmin etmək dərəcəsində özünü göstərən biblioqrafik fəaliyyət; 2) beş qrup göstəricilərə görə qiymətləndirilən innovativ biblioqrafik fəaliyyətin təşkilinin optimallığı: ümumi təşkilati, kadr, texniki və texnoloji, elmi-metodiki və koordinasiya.

Kitabxana yeniliklərinin infrastrukturunun formalaşdırılması böyük kitabxanalara, kifayət qədər innovativ potensiala malik mədəniyyət universitetlərinə əsaslanan innovativ təşkilatların yaradılmasını, kitabxanaların innovativ fəaliyyətinin stimullaşdırılmasına yönəlmiş tədbirlərin həyata keçirilməsini və innovativ layihələr üçün müsabiqələr əsasında maliyyə yardımı göstərilməsini, qrantların verilməsini və inkişaf proqramlarının başlanmasını tələb edir. Bu infrastrukturun təsirli bir elementi, innovasiya dövrünün bütün spektrinin icrasını təmin edə bilən kitabxanaların ixtisaslaşdırılmış bölmələri və müstəqil innovativ strukturlar ola bilər.

Beləliklə, müasir kitabxanaların innovativ biblioqrafik fəaliyyətinin inkişafı üçün şərait innovasiya infrastrukturunun daha da inkişafı və innovativ fəaliyyət iştirakçıları ilə səmərəli innovativ əlaqələr və rabitə qurulmasıdır. Bu da aşağıda qeyd olunanlara riayət etməyə imkan verəcəkdir:

- yeniliklərin inkişafı və yeniliklərin tətbiqi üçün vəsait cəlb etmək;
- innovativ inkişafı əlaqələndirmək və innovativ problemləri birgə həll etmək;
- innovativ layihələrin birgə həyata keçirilməsi üçün peşəkar əlaqələri inkişaf etdirmək;
- kitabxanaların nailiyyətləri barədə vaxtında ictimaiyyəti məlumatlandırmaq.

İnnovativ biblioqrafik fəaliyyətin əsas və təşkilati aspektlərinin açıqlanması kitabxanada biblioqrafik təcrübənin inkişafına yönəlmiş məlumatlı idarəetmə qərarlarının qəbul edilməsinə kömək edəcəkdir.

Yenilikçi bir yol seçimi, bütün işçilərin fəallığını və təşəbbüsünü nəzərdə tutan kitabxana fəaliyyətinin məzmununda şüurlu bir çevrilmə seçimidir. Bu innovasiya prosesinin hər bir iştirakçısının öz yaradıcılıq potensiallarını reallaşdıraraq davamlı inkişafı deməkdir[7].

Kitabxananın biblioqrafik fəaliyyətinin keyfiyyətinə, informasiyanın emalı və təmin edilməsinə dair istifadəçi tələblərindəki dəyişikliklər kitabxanaları yeni sosial və informasiya texnologiyalarına yiyələnmək, müasir giriş və istifadə vasitələrindən yararlanmaq və son məhsulların yeni növlərini yaratmaq ehtiyacı ilə qarşılaşır. Kitabxanaçı-biblioqraflara bəlli olur ki, bu, kitabxanaların inkişafının, həyatının bütün sahələrinin yenilənməsi, sosial missiyalarının yerinə yeti-

rilməsini təmin edən yenilikçi üsuldur. Yeniliklərin həyata keçirilməsinin təşkilati, iqtisadi və psixoloji xarakterli müxtəlif çətinliklər və əngəllər ilə müşayiət olunan peşə fəaliyyətinin ən riskli bir yol olduğu da eyni dərəcədə aydındır. Bu kimi problemlərin aradan qaldırılması kitabxana fəaliyyətinin yenilənməsini təşkil etmək üçün elmi əsaslı yanaşmalardan istifadə etməyi tələb edir.

ƏDƏBİYYAT

- 1.Kitabxanalarda bibliografik xidmət: ənənələr və innovasiyalar metodik tövsiyələr /tərt.ed. N.Alışova; ixtisas red. və burax. məs. K.Tahirov; Azərbaycan Milli Kitabxanası. Bakı, 2016, 33 s.
- 2.Sadıqova S.A. Azərbaycan milli bibliografiyası qlobal informasiya məkanında: Monoqrafiya (Bakı Dövlət Universitetinin yaradılmasının 100 illik yubileyinə həsr olunur). Bakı: ADPU, 2018, 305 s.
- 3.Sadıqova S.A. M.F.Axundov adına Milli Kitabxananın multikulturalizm sahəsində innovativ bibliografik fəaliyyəti //Kitabxanaşünaslıq və bibliografiya. Elmi-nəzəri, metodik və təcrübi jurnal. Bakı, 2017, №1, s.33-38
4. Инновационная деятельность библиотек // Информιο, 15.05.2015.
<http://www.informio.ru/publications/id1350/Innovacionnaja-dejatelnost-bibliotek>. Müraciət tarixi: 08.02.2020
- 5.Качанова Е.Ю. Классификационный анализ в изучении управлении инновационной деятельностью библиотек // Научные и технические библиотеки. 2002, №10, с.5-24.
6. Кузнецова Т.Я. Модернизация библиотек и их инновационные социальные практики: опыт системного анализа // Вестник Московского государственного университета культуры и искусств, 2018, №5(85), с.81-92.
7. Распространение и продвижение новшеств //МегаЛекции, 2003, с.23.
<https://megalektsii.ru/s163836t5.html>. Müraciət tarixi: 08.02.2020

ИННОВАЦИОННАЯ БИБЛИОГРАФИЧЕСКАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ БИБЛИОТЕК В КОНТЕКСТЕ НОВОЙ СОЦИАЛЬНОЙ РЕАЛЬНОСТИ

С.А.САДЫГОВА

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается инновационная библиографическая деятельность библиотек в современном мире в контексте интенсивного развития технологий и новой культурной парадигмы общественного развития. Отмечается, что драматические политические, экономические и социальные перемены, характеризующие современное развитие общества, повысили важность информации и статуса библиотек как наиболее демократичного источника доступа к знаниям, накопленным человечеством. Охарактеризованы пути и условия доступа библиотек к информационно-медийной среде и современной системе социальных коммуникаций. Предложена инновационная социально-коммуникативная модель библиотеки, которая обеспечивает тесное взаимодействие с окружающим обществом и доступ к решению актуальных проблем нашего времени. В частности, библиографическая деятельность все больше обновляется благодаря социокультурным и технологическим факторам, характеризующимся сочетанием инновационных методов и форм обслуживания.

Ключевые слова: инновационная, библиографическая деятельность, технологические факторы, библиографирование, библиографический обслуживание

INNOVATIVE BIBLIOGRAPHIC ACTIVITY OF LIBRARIES IN THE CONTEXT OF THE NEW SOCIAL REALITY

S.A.SADIĞOVA

SUMMARY

The article discusses the innovative bibliographic activity of libraries in the modern world in the context of the intensive development of technologies and a new cultural paradigm of social development. It is noted that the dramatic political, economic and social changes that characterize the modern development of society have increased the importance of information and the status of libraries as the most democratic source of access to the knowledge accumulated by humanity. The ways and conditions of access of libraries to the information and media environment and the modern system of social communications are characterized. An innovative social and communicative model of the library has been proposed, which provides close interaction with the surrounding society and access to solving urgent problems of our time. In particular, bibliographic activity is increasingly updated due to sociocultural and technological factors, characterized by a combination of innovative methods and forms of service.

Keywords: innovative, bibliographic activity, technological factors, bibliographization, bibliographic service

MÜNDƏRİCAT

DİLÇİLİK

Şiriyev F.A.

Məhsuldar nitq fəaliyyəti: danışiq və yazı 5

Abbasova Ş.

İnkarlıq anlayışının koqnitiv xüsusiyyətləri (Oğuz qrupu türk dilləri əsasında).... 10

ƏDƏBİYYATŞÜNASLIQ

Xəlilov N.Q.

“Ax, nə gözəl olardı, bu Ay danışsaydı” (Ə. Haqverdiyev)..... 16

Qocayeva S.M.

Klassiklərin yaradıcılığında səma cisimləri ilə bağlı mifoloji görüşlər 23

Əsədov İ.N.XIX əsrin I qərinasında rus ədəbiyyatında İslam və şəriət
(V.K.Küxelbekerin yaradıcılığı əsasında)..... 30**Zəkiyeva A.H.**Nəriman Nərimanovun “Nadir şah” tarixi faciəsində
hakimiyyət ehtirası və ata məhəbbəti..... 40

TARİX

Zeynalov İ.X.Heydər Əliyev: Azərbaycanın ictimai-siyasi və sosial-iqtisadi inkişafında
dönüş mərhələsi (1969-1982-ci illərin arxiv sənədləri əsasında)..... 47**Baxşəliyev F.E.**Çar Rusiyasının Şimali Azərbaycanda aqrar siyasətinin xarakteri
və xüsusiyyətləri haqqında..... 53**Abdullayev M.Q.**XIX əsrin 30-50-ci illərində Azərbaycanın dövlət kəndində torpaqdan
və sudan istifadənin vəziyyəti 60**Ruintən S.F.**1918-1923-cü illərdə qalib dövlətlərlə Osmanlı arasında imzalanmış
müqavilələr. Sultanlığın ləğvi 74**Quliyeva S.Z.**

Türkiyə Cümhuriyyəti XX əsrdə: dövlət və din münasibətlərinin tənzimlənməsi. 87

Cavadova A.S.

Azərbaycanın beynəlxalq ticarət əlaqələrində Anadolu ticarət mərkəzlərinin rolu (XV əsr)..... 98

Baxşəliyev S.F.

Nəriman Nərimanov və Dağlıq Qarabağ problemi 106

Abbasova-Quliyeva A.Z.

Turqut Özalın prezidentliyi dövründə ABŞ-Türkiyə münasibətləri: Körfəz müharibəsi..... 113

ŞƏRQŞÜNASLIQ**Məmmədova Ə.B.**

Fars dilindəki Azərbaycan alınlmalarının fonem dəyişmələri 122

Qasımova G.

Müasir ibri dilində inkar formasının ifadəsində ədatların funksional rolu..... 130

Ağaverdiyev M.

Quranda işlədilmiş antropnim və toponim olmayan qeyri-ərəb mənşəli xüsusi isimlər 138

JURNALİSTİKA**Əzimova A.**

Üzeyir Hacıbəyli mətbuat haqqında..... 145

Sadiqova G.K.

Esse: janrın transformasiyası 154

KİTABXANAŞÜNASLIQ**Qurbanov A.İ.**

Kitabxanalarda oxucu məmnuniyyətinə və xidmət keyfiyyətinə təsir edən amillər..... 161

İsmayılov N., Xudiyeva V.

Əli bəy Hüseynzadə irsinə dair sənəd axınının inkişafı və informasiya resurslarında əks olunması..... 168

Aslan K.

İnformasiya cəmiyyətində redaktor fəaliyyətinin əsas prinsipləri və istiqamətləri..... 177

Sadiqova S.

Kitabxanaların yeni sosial reallıq kontekstində innovativ biblioqrafik fəaliyyəti..... 186

СОДЕРЖАНИЕ

ЯЗЫКОЗНАНИЕ

Шириев Ф.А.

Продуктивная речевая деятельность: говорение и письмо 5

Аббасова Ш.

Когнитивные особенности категории отрицания
(на примере огузской группы тюркских языков)..... 10

ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ

Халилов Н.Г.

“Ах, было бы так здорово, если бы эта Луна говорила” (А.Ахвердиев).....16

Годжаева С.М.

Мифологические представления, связанные с небесными телами,
в творчестве классиков 23

Асадов И.Н.

Ислам и шариат в русской литературе первой трети XIX века
(на материале произведений В. К. Кюхельбекера) 30

Закиева А.Г.

Жажда власти и отцовская любовь в исторической трагедии
Наримана Нариманова «Надир-шах»..... 40

ИСТОРИЯ

Зейналов И.

Гейдар Алиев: поворотный период в социально-политическом и
социально-экономическом развитии Азербайджана
(на основе архивных документов 1969-1982 гг.) 47

Бахшалиев Ф.Е.

О характере и об особенностях аграрной политики царской России
в Северном Азербайджане 53

Абдуллаев М.

Положение использование землей и оросительной водой в государственных
деревнях Азербайджана в 30-50-е гг. XIX века..... 60

Руинтан С.Ф.

Договоры между Османской империей и государствами Антанта
в 1918-1923 гг.. Упразднение султаната 74

Кулиева С.З.

Турецкая Республика в XX веке: регулирование отношений между государством и религией..... 87

Джавадова А.С.

Роль торговых центров Анатолии в международных торговых отношениях Азербайджана (XV век)..... 98

Бахшалиев С.Ф.

Нариман Нариманов и Нагорно-Карабахская проблема..... 106

Аббасова-Кулиева А.З.

Отношения между США и Турции во время президентства Тургута Озала: война в заливе..... 113

ВОСТОКОВЕДЕНИЕ

Мамедова А.Б.

Фонемная изменение азербайджанских заимствованных слов в персидском языке 122

Гасимова Г.

Функциональная роль частиц в выражении отрицательной формы в современном иврите 130

Агавердиев М.

Собственные имена неарабского происхождения, использованные в Коране не являющиеся антропонимами и топонимами 138

ЖУРНАЛИСТИКА

Азимова А.

Узеир Гаджибейли о печати..... 145

Садыгова Г.К.

Эссе: трансформация жанра..... 154

БИБЛИОТЕКОВЕДЕНИЕ

Курбанов А.И.

Факторы, влияющие на удовлетворенность читателя и качество обслуживания в библиотеках..... 161

Исмаилов Н., Худиева В.

Развитие потока документов о наследии Али бека Гусейнзаде и его отражение в информационных ресурсах..... 168

Князь Аслан

Основные направления редакторской деятельности в информационном обществе..... 177

Садыгова С.

Инновационная библиографическая деятельность библиотек в контексте новой социальной реальности..... 186

CONTENS

LINGUISTICS

Shiriev F.A.

Productive speech activity: speaking and writing 5

Abbasova SH.Cognitive features of the concept of negation
(based on the turkic languages of oghuz group) 10

LITERATURE

Xalilov N.Q.

“Ah, it would be so great if that Moon spoke” (A.Hagverdiyev) 16

Gojayeva S.M.

Mythological concepts connected with celestial bodies in the classics' works 23

Asadov İ.N.Islam and Shariat in Russian literature in the first third of the 19th century
(based on the works of V. K. Kuchelbecker) 30**Zakiyeva A.H.**The thirst for power and father's love in Nariman Narimanov's historical tragedy
“Nadir Shah” 40

HISTORY

Zeynalov İ.Heydar Aliyev: a turning stage in the socio-political and socio-economic
development of Azerbaijan (on the basis of archive documents of 1969-1982) 47**Bakshaliyev F.E.**About the character and specific features of agrarian policy of tsar
Russia in Northern Azerbaijan 53**Abdullayev M.Q.**The condition of the utilization of land and water in the state villages
of Azerbaijan in the 30-50^s of the XIX century 60**Ruintan S.F.**Treaties between allied states and the Ottoman empire in 1918-1923.
Abolition of the sultanate 74**Guliyeva S.Z.**The Republic of Turkey in the 20th century: the regulation of state
and religious relations 87**Javadova A.S.**The role Anadolu trade centers in Azerbaijani international trade relations
(XV century) 98

Bakshaliyev S.F. Nariman Narimanov and the Nagorno-Karabakh problem.....	106
Abbasova-Guliyeva A.Z. Us-Turkish relations during Turgut Ozal's Presidency: Gulf War.....	113

ORIENTAL STUDIES

Mamedova A.B. Phonemic adaptation of Azerbaijan loan words in Persian language	122
Qasimova G. The functional role of particles in expression of negative form in modern hebrew	130
Aghaverdiyev M. Proper nouns of non arabic origin that are not anthroponyms and toponyms used in the Qur'an	138

JOURNALISM

Azimova A. Uzeyir Hajibayli about press.....	145
Sadiqova G.K. Essay: Transformation of the genre	154

LIBRARY STUDY

Kurbanov A.İ. Factors influencing reader satisfaction and quality of service in libraries.....	161
Ismailov N., Khudiyeva V. Development of the flow of documents on the heritage of Ali bey Huseynzade and its reflection in information resources	168
Knyaz Aslan Main directions of editorial activities in the information society	177
Sadigova S. Innovative bibliographic activity of libraries in the context of the new social reality	186